

ФИЛОВИ ЧЕТЕНИЯ
КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО
НАСЛЕДСТВО:
ПРОУЧВАНЕ И ОПАЗВАНЕ

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА

МАРИЯ ГЮРОВА
(главен редактор и съставител)
КОСТАДИН РАБАДЖИЕВ
ТОТКО СТОЯНОВ

СОФИЯ 2015

Електронното списание и портал
на Асоциацията на Българските Археолози
<http://be-ja.org> <http://fubular.org>
E-journal and web-site
of the Association of the Bulgarian Archaeologists

© Издател:

Асоциация на българските археолози,
Национален археологически институт с
музей – БАН,
Софийски университет „Св. Климент
Охридски“

© Publisher:

Association of Bulgarian Archaeologists,
National Institute of Archeology with
Museum – BAS,
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Главен редактор: Мария Гюрова
Езиков редактор: Татяна Стефанова
Дизайн и предпечат: Георги Иванов
Технически редактор: Надежда Кечева,
Жени Василева, Веселин Данов

Editor-in-chief: Maria Gurova
Language Editor: Tatiana Stefanova
Design and page layout: Georgi Ivanov
Technical Editor: Nadezhda Kecheva, Zheni
Vasileva, Veselin Danov

На корицата:

Интериор на Свещарската гробница (по
Чичикова, М., Стоянова, Д., Стоянов, Т.
2012. Царската гробница с кариатидите.
Исперих: Studio DADA)

On the cover:

Sveshtari tomb interior (after Чичикова,
М., Стоянова, Д., Стоянов, Т. 2012. Цар-
ската гробница с кариатидите. Исперих:
Studio DADA)

Всички права запазени

All rights reserved

ISBN 978-619-90156-3-6

FREELY AVAILABLE ONLINE ON <http://be-ja.org>

ISBN 978-619-90156-3-6

9 786199 015636 >

Българско е-Списание за Археология

SUPPLEMENTUM 4

ФИЛОВИ ЧЕТЕНИЯ
КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО
НАСЛЕДСТВО:
ПРОУЧВАНЕ И ОПАЗВАНЕ

Доклади от
докторантска конференция
15-16 декември 2014 г., София

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА

МАРИЯ ГЮРОВА
(главен редактор и съставител)

КОСТАДИН РАБАДЖИЕВ
ТОТКО СТОЯНОВ

Асоциацията
на българските
археолози

Българска академия на науките
Национален археологически
институт с музей

СОФИЯ 2015

Софийски университет
„Св. Климент Охридски”

Bulgarian e-Journal of Archaeology

SUPPLEMENTUM 4

FILOV READINGS
**CULTURAL-HISTORICAL HERITAGE:
RESEARCH AND PROTECTION**

Proceedings of the postgraduate conference
Sofia, 15-16 of December 2014

EDITED BY
MARIA GUROVA
(Compilation and Editor-in-chief)
KOSTADIN RABADZHIEV
TOTKO STOYANOV

Association
of Bulgarian
Archaeologists

Bulgarian Academy of Sciences
National Institute of Archaeology
with Museum

SOFIA 2015

Sofia University
“St. Kliment Ohridski”

Практиката показва, че изразената в предходния сборник надежда за продължаване на добрата традиция на докторантски конференции и публикации се осъществява ... до голяма степен, благодарение на енергията и мотивацията на нашите млади колеги-докторанти. Настоящият сборник предлага материали, третиращи проблеми на археологическото проучване на богатата ни древност, както и такива с концептуално-критичен прочит на състоянието на културно-историческото ни наследство в настоящата му законова рамка и съответни регулаторни механизми.

С пожелание за дръзновена бъдеща работа и научни изяви на младите ни колеги!

Главен редактор

The hope to continue the good tradition of postgraduate conferences and their publication expressed in the previous volume has materialised. This is due to a great extent to the energy and motivation of our young colleagues, the PhD candidates. The current volume offers paper dealing with archaeological investigations of our rich antiquity, as well as with critical assessment of the state of our cultural-historical heritage in relations to current legislation and the guidance for its application.

I wish to our young colleagues a fruitful future work and successful research development!

Editor-in-chef

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

Археологически проучвания: реалност и предизвикателства *Archaeological investigations: reality and challenges*

ГЕОРГИ ГАНЕЦОВСКИ	1
Новооткрит раннонеолитен обект в местността Градец край с. Майор Узуново, община Видин	
GEORGI GANETSOVSKI	13
Newly found Early Neolithic site in the Gradets locality near the village of Mayor Uzunovo, Vidin municipality	
ВЕСЕЛИН ДАНОВ	15
Съдовете-хранилища от Градешница	
VESELIN DANOV	28
Storage vessels from Gradeshnitsa	
РУМЯНА ЙОРДАНОВА	29
Русенската селищна могила – характеристика и проблеми	
RUMYANA YORDANOVA	41
Tell Rousse: characteristic features and problems	
ЖЕНИ ВАСИЛЕВА	43
Ювелирно производство през ранноминоийския период на о. Крит	
ZHENI VASILEVA	57
Jewellery production during the Early Minoan period in Crete	
ЦВЕТОМИРА ВЛАХОВСКА-ЧИНТОВА	59
Външен вид, облекло и атрибути на Дионис в гръцката вазопис през архаичната и класическата епоха и тяхното проявление върху съдовете от Тракия	
TSVETOMIRA VLAHOVSKA-CHINTOVA	69
Appearance, clothing and attributes of Dionysus in Greek vase painting during the Archaic and the Classical period and their featuring on pottery from Thrace	
MILA CHACHEVA	71
Glass “flesh tunnels” for the Apollonian ladies?	
МИЛА ЧАЧЕВА	89
Стъклени „флешове“ за аполонийските дами?	

DANAILA GRUDEVA	91
The caryatids from the tomb at Ginina Mogila near Sveshtari in Mediterranean context	
ДАНАИЛА ГРУДЕВА	107
Кариатидите от гробницата в Гинина могила край с. Свещари в средиземноморски контекст	
ГАЛИНА СТОЯНОВА	109
„Богати гробни комплекси“ на воини-конници от началото на IV до средата на III в. пр.Хр. в Южна Тракия	
GALINA STOYANOVA	129
Rich burials of warriors-horsemen from the early 4 th until the mid-3 rd century BC in Southern Thrace	
ТЕОДОРА НЕДЯЛКОВА	131
Растенията като атрибути на Дионис и негови превъплъщения (по данни от предримска Тракия)	
THEODORA NEDYALKOVA	144
Plants as attributes and reincarnations of Dionysos (based on artefacts from Pre-Roman Thrace)	
ЛЮБА ТРАЙКОВА	145
Коланни принадлежности от България IV–VII в. (съдържание, постижения и проблеми на изследването)	
LYUBA TRAIKOVA	158
Belt fittings from Bulgaria dated to the 4 th –7 th century AD (content, achievements and problems of research)	
ФИЛИП КОЛЕВ	159
Топография и архитектура на Партикополис през римската епоха	
PHILIP KOLEV	172
Topography and architecture of Parthicopolis in the Roman period	
 <i>Културно-историческо наследство: законодателни и институционални аспекти</i> <i>Cultural-historical heritage: legislative and institutional aspects</i>	
ПЕТЯ КИРИЛОВА	175
(Не)опазването на мегалитните паметници в България	
PETYA KIRILOVA	182
(Non-)protection of the megalithic monuments in Bulgaria	

ДАФИНКА АНДОНОВА	185
Състояние на процеса по интегриране на българските музеи във виртуалното пространство	
DAFINKA ANDONOVA	194
The level of the integration process of the Bulgarian museums in the virtual environment	
ЦВЕТОМИР С. ЦЕНКОВ	197
Интегриране на археологическо наследство в съвременния град	
TSVETOMIR S. TSENKOV	211
Integration of archaeological sites in the contemporary urban structure	
МАРИНА ВЛАДИМИРОВА	213
Подходи за опазване на подводното културно-историческо наследство по Българското Черноморие	
MARINA VLADIMIROVA	226
Approaches to the protection of underwater cultural and historical heritage on the Bulgarian Black Sea coast	

Новооткрит раннонеолитен обект в местността Градец край с. Майор Узуново, община Видин

Георги Ганецовски^a

^a Регионален исторически музей – Враца, пл. Христо Ботев 2, Враца 3000; ganecovski_ar@abv.bg

Newly found Early Neolithic site in the Gradets locality near the village of Mayor Uzunovo, Vidin municipality

Georgi Ganetsovski^a

^a Regional Historical Museum Vratsa, 2 Hristo Botev Sq, 3000 Vratsa, Bulgaria; ganecovski_ar@abv.bg

ABSTRACT

The Early Neolithic settlement is situated in the Gradets locality near the village of Mayor Uzunovo, Vidin municipality. The archeological excavations were carried out in the autumn of 2013. All trenches yielded artefacts dated back to the Early Neolithic.

Structure 1 is damaged by the agricultural cultivation of the soil. The structure is a large conical depression 2.1 m wide filled with dark brown to gray ashy sediment. Remains of a destroyed fireplace and ashes were discovered in the upper part of the structure. Structure 1 was 80-90 cm dug into the ancient surface.

Structure 2 is an oval-shaped negative form. Six complete ceramic vessels were found *in situ* on the bottom of the structure. The recorded stratigraphic sequence is the following: a layer of plough soil, an Early Neolithic layer which is thicker in the areas where structures have been discovered and sandy sediment of yellowish color.

The pottery yielded by the three trenches is grey to black in colour and has organic temper in it (fine chaff particle most probably from the animal excrements added to the clay). Four technological groups are defined based on the color of the surface. Sherds with painted decoration were not discovered. There are a bone harpoon, bone arrowheads and ceramic labrets among the small finds.

The Early Neolithic Mayor Uzunovo-Gradets site is contemporary to the Protostarchevo I-II culture. It is the first archeological site in the Vidin region marking the territorial connection between the settlements of the Protostarchevo culture in present-day Eastern Serbia and the Ohoden-Valoga site in the Vratsa region in present-day Northwestern Bulgaria.

KEYWORDS

Mayor Uzunovo, northwest Bulgaria, Early Neolithic, Protostarchevo I-II.

Ранният неолит в Северозападна България е все още сравнително слабо проучен. Първите изследвания в региона са проведени от Васил Миков и Николай Джамбазов в Деветашката пещера. През 60-те и 70-те години на XX в. Богдан Николов извършва археологически разкопки на раннонеолитните селища Тлачене, Градешница-Мало поле и Баница (Николов 1962; 1974). Анализът на добитите материали дава основание да се дефинира раннонеолитната култура Градешница-Кърча със свой териториален обхват и граници – днешна Северна България между реките Янтра и Тимок и Олтения в Югозападна Румъния (Nica 1977).

Село Майор Узуново се намира в Северозападна България и отстои на 10 км северозападно от гр. Видин и р. Дунав до първите възвишения над Дунавската низина

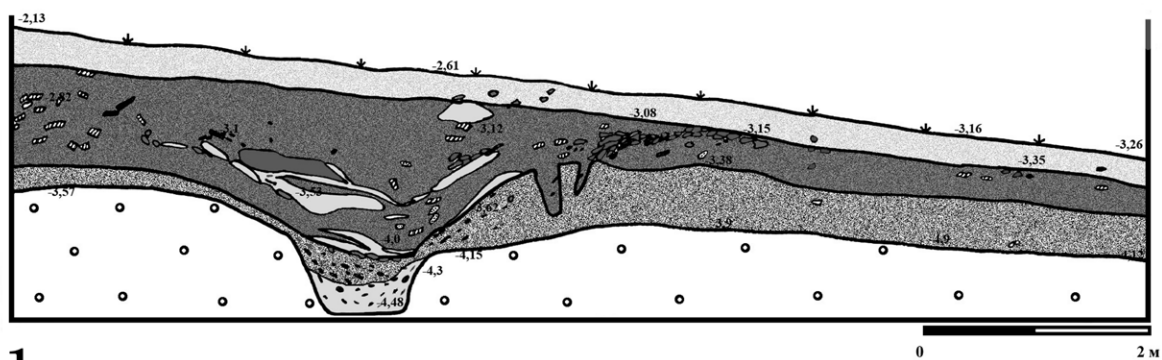
Обр. 1. Карта на Северозападна България с обозначение на праисторическото селище Майор Узуново (изработка Г. Ганецовски)

Fig. 1. Map of Northwest Bulgaria and the location of the Mayor Uzunovo prehistoric settlement (figure by G. Ganetsovski)

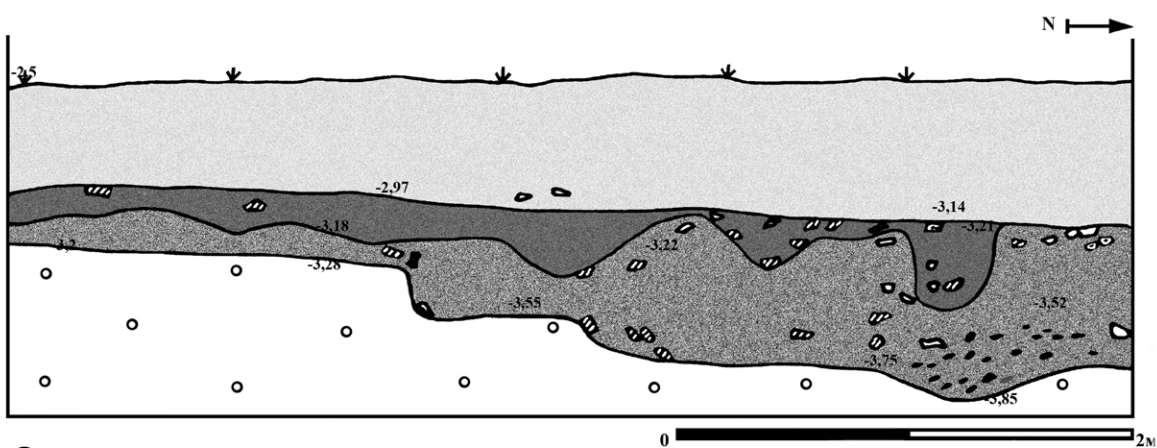

Обр. 2. Местността Градец край с. Майор Узуново, обл. Видин, поглед от юг (снимка Г. Ганецовски)

Fig. 2. The Gradets locality near the village of Mayor Uzunovo, Vidin region, view from the south (photo G. Ganetsovski)

1

2

ЛЕГЕНДА

 миди и охлюви

 керамика

 кости

 червено-опалени мазилки

 камък и кремък

 сиво-пепеляв пласт

 плътен, смесен кафяво-белезникав пласт

 кафява материкова основа

 орница

 тъмнокафяв пласт наситен с археологически материали

 лъос

 пепеляв пласт, пепел

Обр. 3. 1. Структура 1, северен профил (рисунок Г. Ганецовски); 2. Структура 2, западен профил. (рисунок Г. Ганецовски)

Fig. 3. 1. Structure 1, the northern cross-section (drawing G. Ganetsovski); 2. Structure 2, the western cross-section (drawing G. Ganetsovski)

Обр. 4. Керамика *in situ*,
структура 2 (снимка Г.
Ганецовски)

Fig. 4. Pottery found *in situ*,
structure 2, (photo G. Ganetsovski)

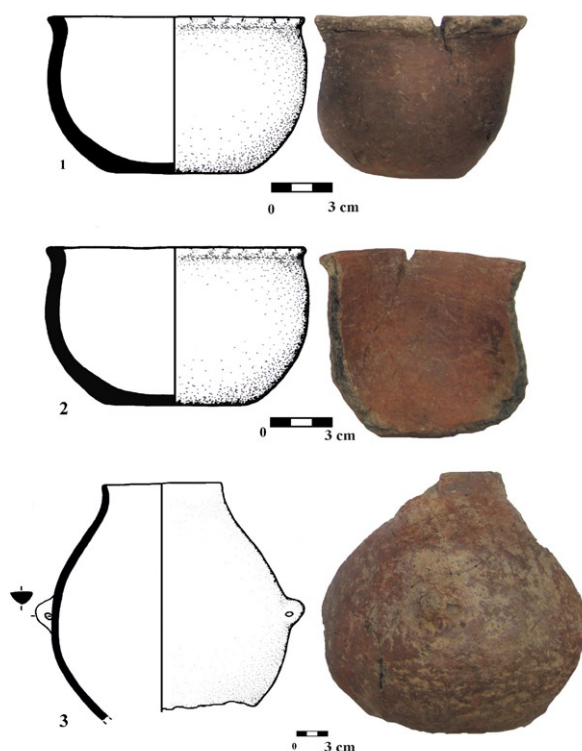
(обр. 1). Раннонеолитното **плоско селище** е разположено в м. Градец върху наклонена на югоизток незаливна тераса, на левия бряг на малко поточе, което извира на около 500 м северно от обекта и на 1 км западно-северозападно от селото (обр. 2). На 200 м северозападно от обекта е разположена голяма кариера за добив на пясък. Изглежда че праисторическото селище има ширина 250/300 м и дължина около 800 м, като следва брега на поточето, което в южна посока потъва в земята и се влива на 3 км южно в Делейска река, която е приток на Дунав. Вероятно името „Градец“ произхожда от намиращите се тук останки на няколко археологически обекта с различна хронологическа принадлежност – от римския период до Българското средновековие. Заради тези обекти местността е дълбоко риголвана от иманяри. На места пръстта е избутана от верижна машина като е засегнато и раннонеолитното селище. При посещение на място са събрани голям брой мазилки, кремъчни артефакти и сигнификативни керамични материали, показващи, че селището принадлежи към периода на ранния неолит. По предварителни данни от огледа, който извършихме съвместно с Николай Казашки – археолог в Регионален исторически музей – Видин, на когото изказвам благодарност за осигурената подкрепа, са унищожени 4-5 дка от територията на селището, при обща негова площ от около 16 дка. Това наложи реализиране на спасителни археологически проучвания в рамките на календарната 2013 година върху площ от 55 кв. м в централния сектор на обекта, разпределена в три сондажа.

Основна цел на изследванията е да се получи по-пълна научна информация относно разположението, площта, хронологията на обекта, устройството и предназначението на археологическите структури в него.

Направени са три сондажа, където е установен един културен пласт от периода на ранния неолит. В сондаж 2 не е регистрирана археологическа структура. В сондажи 1 и 3 се попадна на части от две вкопани структури.

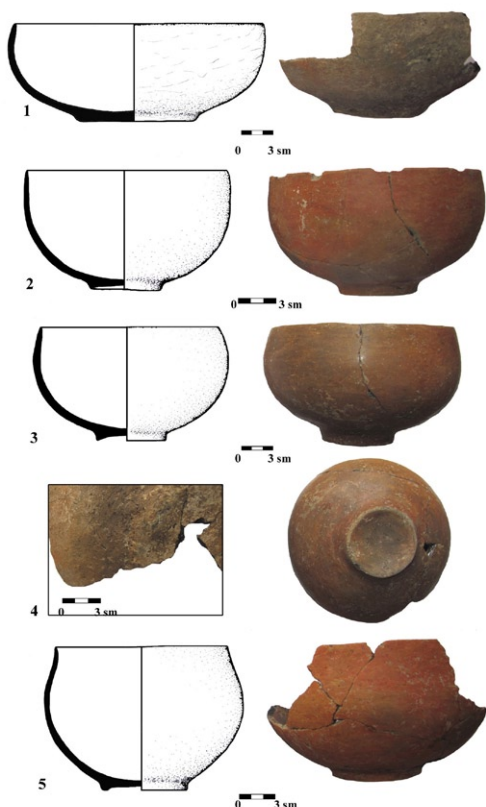
Обр. 5. Керамиката от структури 1 и 2, форми (снимки и рисунки Г. Ганецовски)
Fig. 5. Pottery from structures 1 and 2, pottery shapes (photos and drawings G. Ganetsovski)

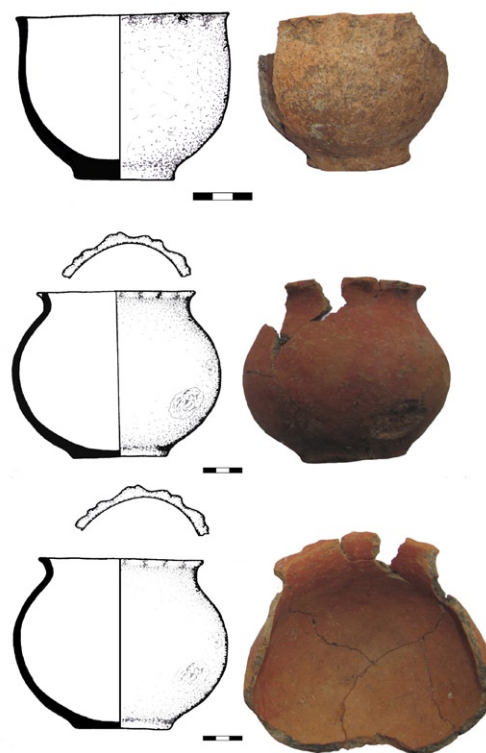
Обр. 6. Керамиката от структури 1 и 2, форми (снимки и рисунки Г. Ганецовски)
Fig. 6. Pottery from structures 1 and 2, pottery shapes (photos and drawings G. Ganetsovski)

Структура 1 е прерязана от сондаж 3, разположен западно от сондаж 2, в участъка на дълбока около 70 см бразда, образувана при риголването на терена. Тя е нарушила раннеолитния пласт, съдържащ опалени глинени и керамични останки. Сондажът има дължина 10 м, ширина – 1 м и ориентация изток-запад. В повърхностния пласт се откриват множество опалени мазилки, животински кости и раннеолитна керамика.

В западната половина на сондажа се попадна на голяма конусовидна яма, запълнена с тъмнокафяв до сиво-пепеляв седимент. В горната му част е разчистено сиво петно от пепел с дебелина до 5 см и неправилна форма, съдържащо мазилки със загладена страна. Вероятно това е част от разрушено огнище. Под пепелявия пласт лежи жълтеникав пласт, вероятно подово ниво, върху който е разчистено струпване на счупени на място керамични съдове и животински кости. Сред тях се откриват и черупки на миди. Северният контролен профил на сондаж 3 показва, че става въпрос за **вкопана структура** (обозначена като структура 1) със значителни размери (обр. 3. 1). Добре личи вкопаването на структурата в древната повърхност със силно наклонени в дълбочина стени. Под натрошените мазилки от огнището се вижда друг пласт пепел с наклон към центъра на структурата. Подобен е наклонът и на част от керамичните фрагменти. Тази ситуация със замазките от разрушено огнище, голямото количество пепел и керамика в дълбочина, показва хлътване на археологическите съоръжения и находки към дъното на структурата, вследствие пропадаване на запълващият седимент. Прави впечатление, че голяма част от керамичните съдове и находките от кост са по-

Обр. 7. Керамиката от структури 1 и 2, форми (снимки и рисунки Г. Ганецовски)
Fig. 7. Pottery from structures 1 and 2, pottery shapes (photos and drawings G. Ganetsovski)

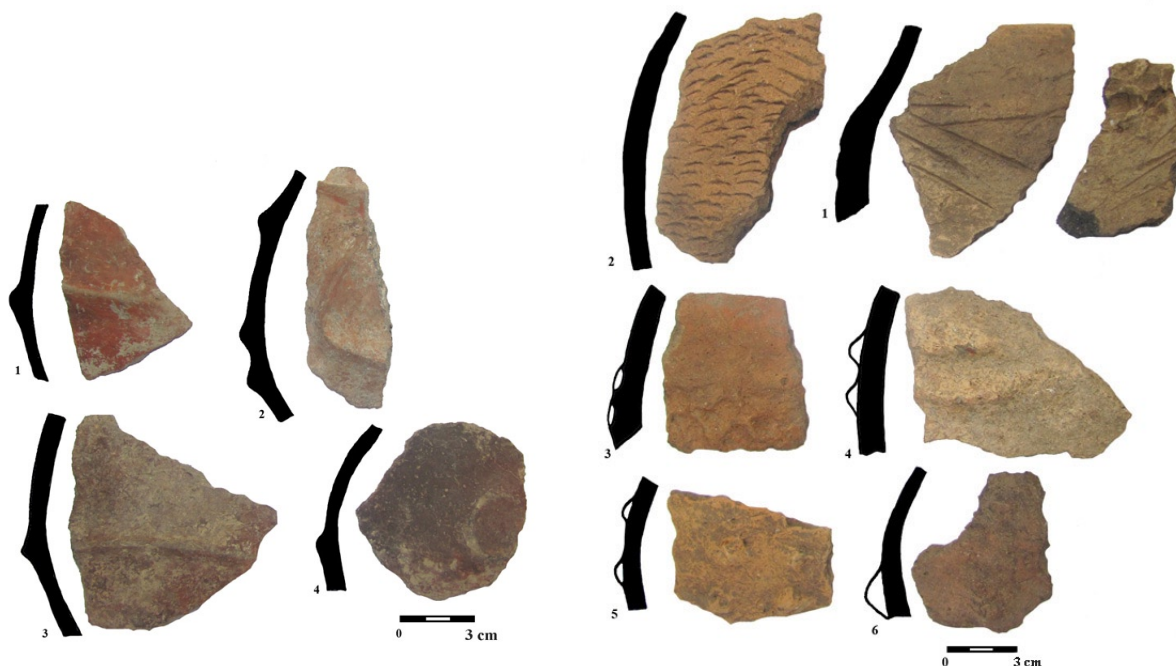
Обр. 8. Керамиката от структури 1 и 2, форми (снимки и рисунки Г. Ганецовски)
Fig. 8. Pottery from structures 1 and 2, pottery shapes (photos and drawings G. Ganetsovski)

крити с дебел пласт налепи заради пепелявия седимент в който са открити.

В дълбочина ямата се стеснява конусовидно. Формата е овална с ширина 2,1 м. Изясни се, че структура 1 е вкопана спрямо древната повърхност с 80-90 см, а спрямо съвременната повърхност дъното лежи на 2,0-2,2 м дълбочина. Тук е достигнат жълт льосовиден пласт с варовикови включения.

Структура 2 се намира в северозападната част на сондаж 1, който е с размери 5 на 3 м. Тя също представлява голяма овална яма, запълнена с кафява до тъмнокафява пръст. Части от нея продължават в западна и северна посоки извън границите на сондажа. В ямата се откриват глинени мазилки, голямо количество керамика, животински кости от говедо и множество ломени камъни с различни размери. По реда на откриване то е обозначено от нас като структура 2. Структурата е **вкопана конусовидно** с около 50 см спрямо древната повърхност в песъклив, жълт седимент. На дъното и се попадна на сгрупване от шест керамични цели съда, лежащи *in situ* (обр. 4). Стратиграфската последователност тук е следната: орница (смесен при обработка на почвата пласт), под нея раннеолитен пласт с по-голяма мощност в участъците на вкопаните структури и отдолу песъклив седимент с жълтеникав цвят, без археологически материали (обр. 3. 2).

Керамиката от структури 1 и 2 е сходна и много добре запазена, благодарение на песъкливия неагресивен седимент, от който произхожда. Част от керамичните съдове, открити около отоплителното съоръжение на структура 1, носят белезите на

Обр. 9. Керамиката от структури 1 и 2, украси (снимки и рисунки Г. Ганецовски)

Fig. 9. Pottery from structures 1 and 2, types of decoration (photos and drawings G. Ganetsovski)

Обр. 10. Керамиката от структури 1 и 2, украси (снимки и рисунки Г. Ганецовски)

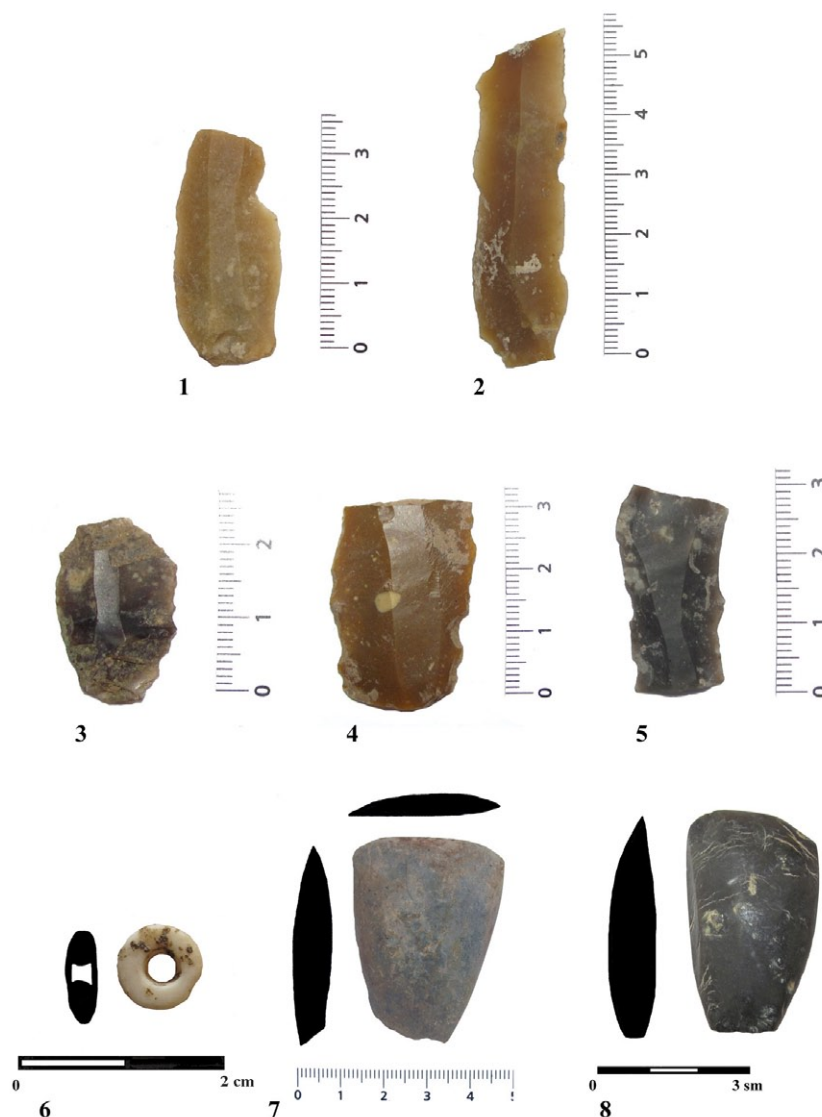
Fig. 10. Pottery from structures 1 and 2, types of decoration (photos and drawings G. Ganetsovski)

вторично опалване. Характерна особеност на керамичния комплекс от Майор-Узуново е сивият до черен лом и опосняването на глината с органични примеси от плява или животински екскременти, чиито отпечатащи личат и по загладената повърхност на съдовете. Обособени са четири *технологични групи*: червеноангобирана, кафявоангобирана, бежовоангобирана керамика и неангобирана със светлокафяв цвят. Ангобираната керамика има едноделен (кафяв) или двуделен (сив до черен от вътре и червен до кафяв от вън) лом. Тестото съдържа кварцови песъчинки и голямо количество фина органика. Неангобираната керамика е с триделен лом (жълто-черно-жълто) или едноделен (светлокафяв). Глината е наситена с камъчета, шамот и органични примеси. Глината на дебелостенните съдове (с дебелина на стените над 1,2 см) е наситена с големи количества едро нарязани органични примеси. Наблюдават се и фрагменти с тъмна, почти черна ангоба, които са включени в групата на кафявоангобираната керамика (обр. 5-8). Основните *форми* са:

- конични съдове с устиен ръб, в някои случаи украсен с ямички;
- разлати паници (блюда) с плоско дъно и вертикални стени;
- отворени и затворени полусферични съдове (купи и паници);
- затворени сферични съдове (гърнета) с добре оформен сферичен гърбук;
- сферични съдове (гърнета със сферичен гърбук) с цилиндрично гърло или огънат навън устиен ръб.

Откриват се пъпковидни, въжести *дръжки*, разположени върху гърбуха на сферичните съдове с хоризонтален или вертикален отвор, както и т.нар тубести, вертикално пробити дръжки.

Не е констатирано разнообразие при *дъната* на съдовете. Най-често се срещат

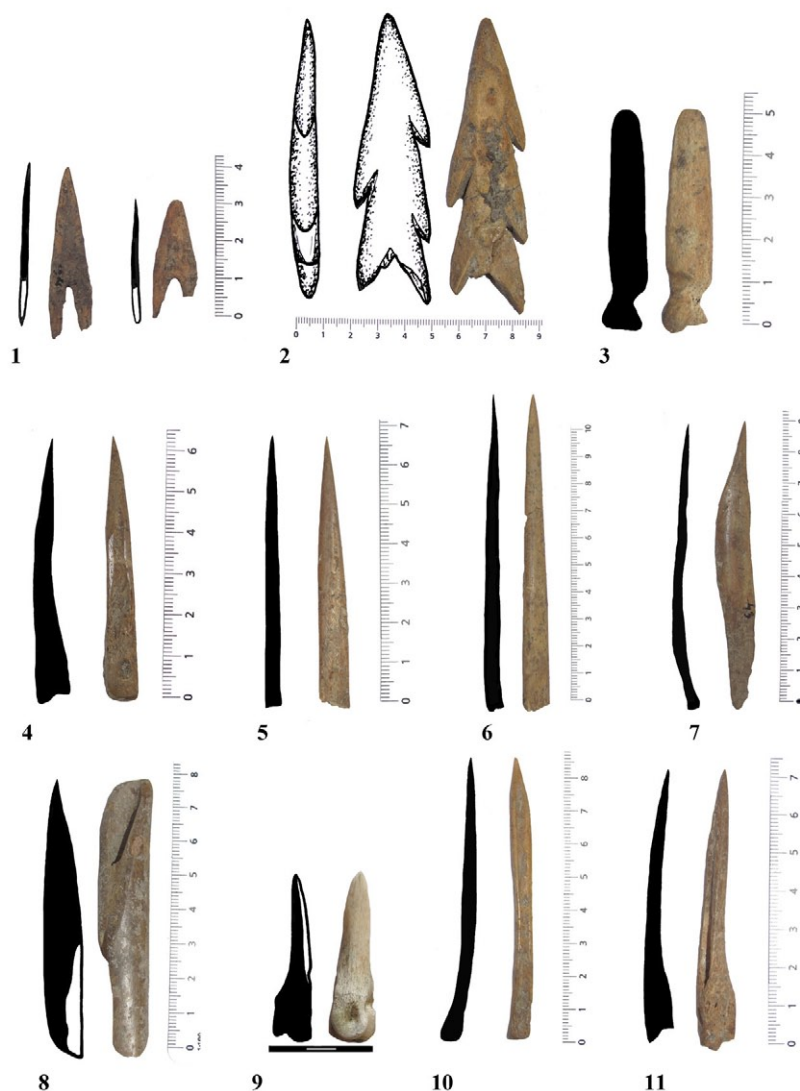
Обр. 11. Структура 1, находки от кремък и камък (снимки Г. Ганецовски)
Fig. 11. Structure 1, flint and stone finds (photos G. Ganetsovski)

дъна, снабдени с ниско, плътно пръстеновидно или кухо пръстеновидно столче, както и плоски дъна със заоблен страничен ръб.

Видове украси върху съдовете (обр. 9-10). В керамичния комплекс от Майор-Узуново рисувана украса липсва. Срещат се следните орнаментални техники:

- нокътно импресо;
- релефни, загладени тройни ребра или бъбрековидни пъпки;
- релефни пъпки и релефна украса тип „медальон“;
- лещовиден орнамент;
- пластично оформена, загладена, релефна лента;
- релефна лента с прищипвания, налипена върху стените на съда;
- единични или двойни, загладени, релефни ребра;
- плитко врязани линии и нокътна украса.

Характерни за керамичния комплекс от обекта са съдовете с вълнообразно оформен устиен ръб, както и устиета украсени с вдлъбнати ямички, разположени челно на ръба или по външната му периферия. Констатиран е един фрагмент от кафяво-ангобиран съд със загладени вертикални вдлъбнати ленти, наподобяващи широки

Обр. 12. Структура 1, находки от кост (снимки и рисунки Г. Ганецовски)
Fig. 12. Structure 1, bone finds (photos and drawings G. Ganetsovski)

канелюри. Върху един сферичен съд се забелязва отпечатък от тъкан или човешки пръст.

Сред предметите на материалната култура от структура 1 се отличават:

- кремъчни пластини и отломъци, мраморно мънисто, каменни теслички (обр. 11),
- керамични лабрети (или букрании), керамични дискове с или без отвор и прешлени за вретено (обр. 13).

Керамичните **лабрети** са изработени от добре пречистена светлокафява глина и имат загладена или излъскана повърхност. Едната лабрета има издължена цилиндрична форма с два роговидни израстъка в единия край. Тя намира добри паралели в първи и втори пласт на раннонеолитните селища Джулюница-Смърдеш (Еленски 2006, Обр. 13,4), в Гривац II (Bogdanović 2004, Т. 69 – j, o) и в Дивостин I, Западна Сърбия (Богданович 1987, Рис. 10,1 и Рис 10,4-5). Другата лабрета има удебелено, извито тяло с малка вдлъбнатина от едната страна, завършващо с платично изтънена „главичка“, подчертана с плитко врязани линии и вдълбан отвор в края. В другия край са оформени два роговидни израстъка. За сега не откриваме точен паралел като техника

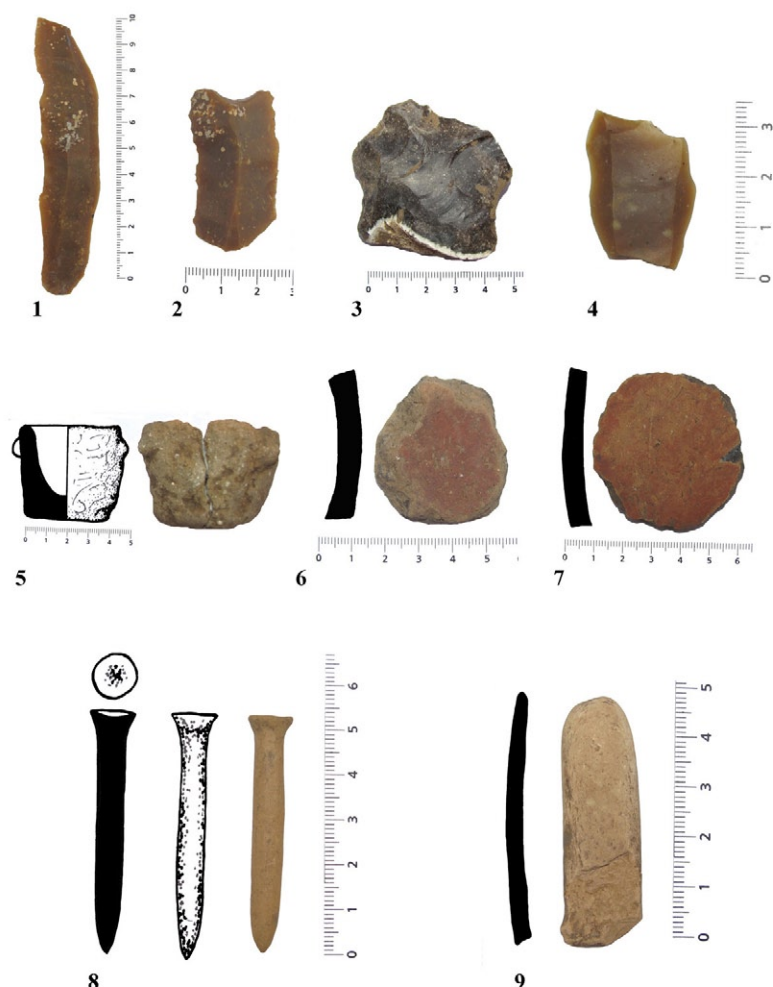
Обр. 13. Структура 1,
находки от керамика
(снимки и рисунки Г.
Ганецовски)
Fig. 13. Structure 1, pottery
finds (photos and drawings G.
Ganetsovski)

на изработка и украса. В структура 2 (обр. 14) е открит странен цилиндричен керамичен предмет с дисковидно уширена задна и заострена предна част, както паралел не откриваме сред инвентара на синхронните археологически обекти в Западна България и Източна Сърбия (обр. 14. 8).

- костена **шпатола**, костени шила, двустранно назъбен костен харпун, костени върхове на стрели, част от костен инструмент (обр. 12).

Особен интерес предизвикват „рибарските принадлежности“ от кост. Трябва да подчертаем, че подобни артефакти от периода на ранния неолит не са откривани досега в България. Паралел на костен връх на харпун намираме в Лепенски вир Ша-в (Srejović 1979, T. IX, 2), но той е едностранно назъбен, за разлика от артефакта в Майор Узуново, който е с двустранно оформени зъбци. Друг паралел е установен сред костните артефакти в Македония, но те се отнасят към късния неолит (Фиданоски и др. 2009, T. 76,7).

Сравнителният анализ на керамичния комплекс от обекта показва многобройни сходства в технологичните групи, формалните особености, характеристиките на дръжките, дъната и украсата по повърхността на съдовете с керамичните комплекси от ранните етапи в раннеолитните селища в Трансилвания: Гура Бачиулуй I

Обр. 14. Структура 2, находки от кремък и керамика (снимки и рисунки Г. Ганецовски)
Fig. 14. Structure 1, pottery and flint finds (photos and drawings G. Ganetsovski)

(Lazarovici, Maxim 1995, Fig. 39-40) в Източна Сърбия: селищата Дивостин I (Богданович 1987), Гривац I-II (Bogdanović 2004; Bogdanović 2007), Дреновац I (Perić 2008), Лепенски вир IIIa (Srejšović, Babović 1995) и Доня Браневина (Karmanski 1979), както и с етап **Оходен I** (Ганецовски 2009). Срещат се редица паралели в раннеолитната керамика и предмети на материалната култура от Северна България: Джулюница-Смърдеш (пласт 1, Еленски 2006), Поляница-Платото (Тодорова, Вайсов 1993; Todorova 1989) и Копривец I-II (Попов 1994), както и сред тези от Западна България: Крайници I (Tchohadjiev, Vakamska 1990) и Дренково по технологични и формални характеристики (Гребска-Кулова 2008).

От казаното можем да заключим, че праисторическия обект Майор Узуново-Градец попада в хронологическия диапазон на раннеолитната култура Протостарчево I-II. В обекта е регистриран един пласт от ранния неолит, съдържащ вкопани структури. По форма, начин на вкопаване и запълване, вкопаните структури имат редица сходства с тези открити в раннеолитното селище и обреден комплекс Оходен-Валогa (Ганецовски 2009), както и с вкопаните структури в селищата по долината на река Морава.

Раннеолитното селище Майор Узуново-Градец е първият археологически

обект във Видинска област, маркиращ териториалната връзка между селищата от култура Протостарчево в Източна Сърбия и раннонеолитните археологически обекти от посочения период във Врачанско, Централна Северна и Североизточна България. Археологическите данни дават важна информация за развитието и разпространението на културите Протостарчево (Srejović 1995) и първите фази на Старчево в Северо-западна България през ранния неолит, както и за хронологическата и териториална връзка с култура Градешница-Кърча (Николов 1992).

Цитирана литература

- Богданович, М. 1987. Неолитическите поселения в Дивостине и протостарчевска култура. *Советская археология*, 1, 5-17.
- Ганецовски, Г. 2009. *Оходен: селище от ранния неолит*. София: Craft House Bulgaria LTD.
- Гребска-Кулова, М. 2008. Раннонеолитната култура по долината на Средна Струма, Югозападна България. В Гюрова, М. (ред.) *Праисторически проучвания в България: Новите предизвикателства*, 58-59.
- Еленски, Н. 2006. Сондажни проучвания на раннонеолитното селище Джулюница-Смърдеш, Великотърновски (предварително съобщение). *Археология*, 47.1-4, 96-117.
- Николов, Б. 1962. Праисторически селища във Врачанско. *Археология*, 4, 65-71.
- Николов, Б. 1974. *Градешница. Праисторически селища*. София: Издателство наука и изкуство.
- Николов, Б. 1992. Периодизация на неолитните култури от Северна България от Янтра до Тимок. *Известия на Музеите в Северозападна България*, 18, 11-23.
- Попов, В. 1994. Периодизация и хронология на неолитните култури от поречието на Русенски Лом. *Годишник на Департамент Археология – Нов български университет*, 1, 294-302.
- Тодорова, Х., Вайсов, И. 1993. *Новокаменната епоха в България*. София: Наука и изкуство, 59-63.
- Фиданоски, Л., Наумов, Г., Толевски, И., Ивковска, А. 2009. *Неолитските заедници во република Македонија*. Скопје: изд. Данте.
- Bogdanović, M. 2004. *Grivac, naselja protostarčevačke i vinčanske kulture*. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu.
- Bogdanović, M. 2007. Proto-Starčevo Culture and early Neolithic in the Struma Valley. In Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (eds.) *The Struma/Strimon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus (In the Steps of James Harvey Gaul 2)*. Sofia: Gerda Henkel Stiftung, 201-208.
- Karmanski, S. 1979. *Donja Branjevina*. Odžaci.
- Lazarovici, G., Maxim, Z. 1995. *Gura Baciului*. Monografie arheologică. Cluj-Napoca: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei.
- Nica, M. 1977. Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Oltenie. *Dacia*, 21, 13-54.

Новооткрит раннеолитен обект в местността Градец край с. Майор Узуново, община Видин

- Perić, S. 2008. The Oldest Kultural Horizon of Trench XV at Drenovac. *Starinar LVIII*, 29-50.
- Srejović, D. 1979. Protoneolit – Kultura Lepenskog vira. In Garasanin, M. *Praistorija Jugoslavenskih zemalja II (neolitsko doba)*, Sarajevo, 33-78.
- Srejović, D. 1995. Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des mittleren Donaupraumes. In *Actes du VIII-e Congres UISPP*, 2, 252-263.
- Srejović, D., Babović, L. 1995. *Lepenski vir*. Beograd.
- Tchohadjiev, St., Bakamska, A. 1990. Étude de site néolithique ancien de Kraïnisi dans le département de Kustendil. *Studia Praehistorica*, 10, 51-76.
- Todorova, H. 1989. Das Frühneolithikum Nordostbulgariens im Kontext des Ostbalkanischen Neolithikums. In Heger, N., Hiller, S. (eds) *Tell Karanovo und das Balkan Neolithikum*, Salzburg, 9-25.

Newly found Early Neolithic site in the Gradets locality near the village of Mayor Uzunovo, Vidin municipality

Georgi Ganetsovski

(summary)

The Early Neolithic open-air settlement is situated in the Gradets locality on a non-flooded terrace slanting to the southeast on the left bank of a small stream named Gradets, located ca. 500 m to the north. The area is situated near the village of Mayor Uzunovo, Vidin municipality. The archaeological excavations were carried out in the autumn of 2013. Three separate trenches (a total area of 55 sq. m) were excavated at the central part of the site. All trenches yielded artefacts dated back to the Early Neolithic.

Structure 1. Part of the structure was excavated in Trench 3. This part of the site is damaged by the agricultural cultivation of the soil. The structure is a large conical depression 2.1 m wide filled with dark brown to gray ashy sediment. Remains of a destroyed fireplace and ashes were discovered in the upper part of the structure. A level of yellowish soil was unearthed under the ashy layer. It was probably a floor level and a concentration of fragmented ceramic vessels, animal bones and shells were found on it. Structure 1 was 80-90 cm dug into the ancient surface.

Structure 2 is an oval-shaped negative form and part of it was situated in the north-western half of Trench 1. Six complete ceramic vessels were found *in situ* on the bottom of the structure. The recorded stratigraphic sequence is the following: a layer of plough soil, an Early Neolithic layer which is thicker in the areas where structures have been discovered and sandy sediment of yellowish color.

The pottery yielded by the three trenches is similar and is very well preserved. The pottery from Mayor Uzunovo site is grey to black in colour and has organic temper in it (fine chaff particle most probably from the animal excrements added to the clay). The traces from the burned chaff particles are visible on the surface of the sherds. Four technological groups are defined based on the color of the surface. Sherds with painted decoration were

not discovered. There are a bone harpoon, bone arrowheads and ceramic labrets among the small finds.

The comparative analysis of the pottery reveals a number of similarities regarding the technological groups, the shapes, the shape of the handles, bases and types of decoration with the pottery assemblages from the early stages of the Early Neolithic sites in present-day Eastern Serbia such as Divostin I, Drenovats I, Lepenski vir IIIa and Donya Branevina as well as with Ohoden I in present-day Northwestern Bulgaria. There are numerous parallels with the Early Neolithic pottery from present-day Northern and Western Bulgaria: Dzhulunitsa-Smyrdesh, Polyanitsa-Platoto, Koprivets and Krainitsi.

The Early Neolithic Mayor Uzunovo-Gradets site is contemporary to the Protostarchevo I-II culture. It is the first archeological site in the Vidin region marking the territorial connection between the settlements of the Protostarchevo culture in present-day Eastern Serbia and the Ohoden-Valoga site in the Vratsa region in present-day Northwestern Bulgaria.

Съдовете-хранилища от Градешница

Веселин Данов^a

^aКатедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504; veselindanov87@abv.bg

Storage vessels from Gradeshnitsa

Veselin Danov^a

^aDepartment of Archaeology, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; veselindanov87@gmail.com

ABSTRACT

The pottery assemblages are among the most important chronological and cultural elements of the archaeological cultures in the Late Prehistory and their study provides extremely important information.

This article is aimed at presenting a group of vessels from the Early Chalcolithic settlement near the village of Gradeshnitsa. These vessels are interpreted as storage vessels. Undoubtedly they are among the most interesting and characteristic shapes of the Gradeshnitsa site pottery assemblage. The article is focused on the typological differentiation of the vessels within the defined group and the parallels between the ornamentation on the vessels and the ornamentation on the anthropomorphic figurines from the same site.

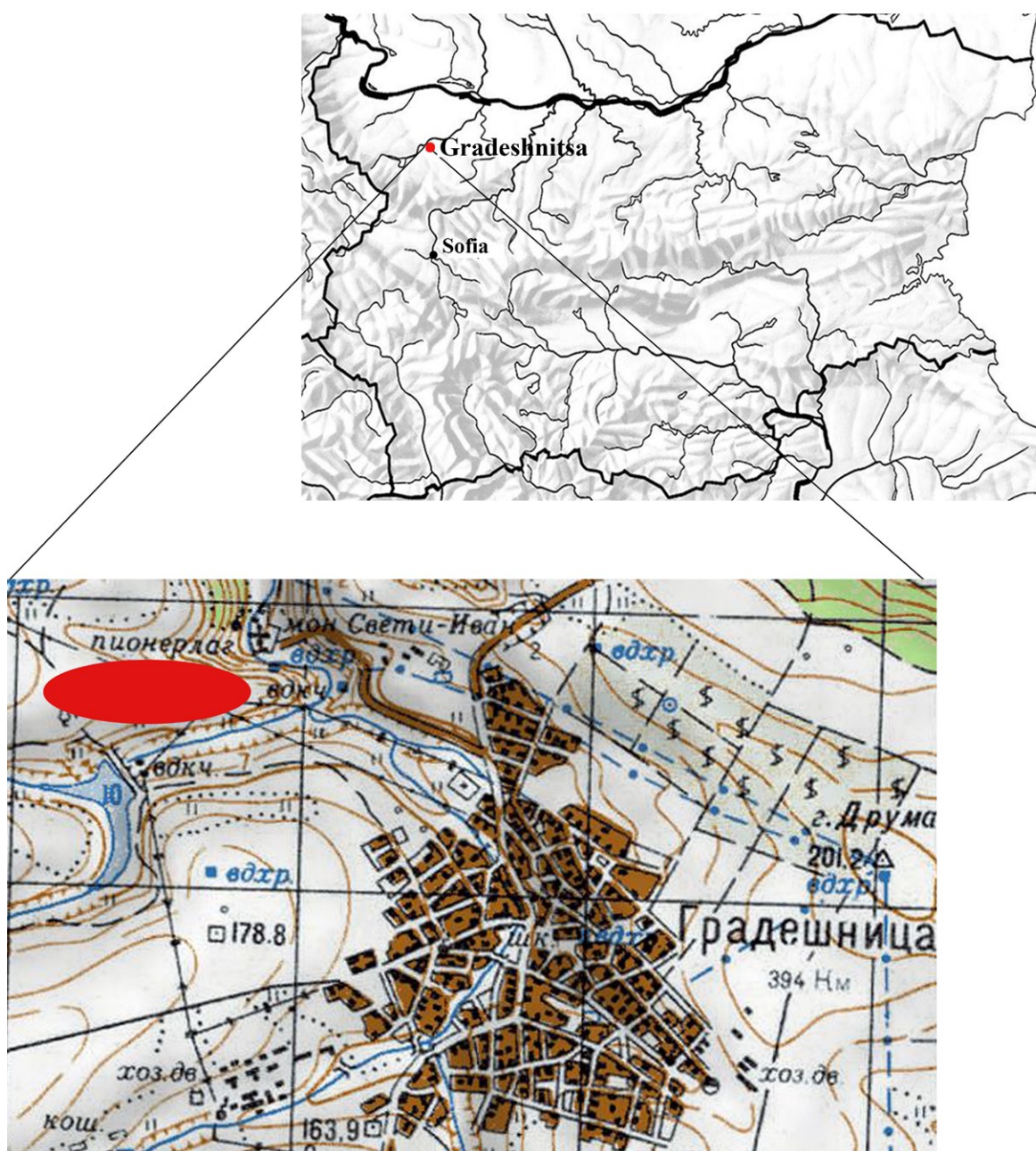
KEYWORDS

Gradeshnitsa, Chalcolithic, Northwest Bulgaria, storage vessel, anthropomorphic figurines

Въведение

Проучването на ранноенеолитното селище при Градешница, Врачанско (обр. 1) бележи нов етап в изследването на късната праистория на територията на Северозападна България. Заслугите за това са на неговия дългогодишен проучвател ст. н. с. Богдан Николов. В периода 1961–1973 г. са проучени изцяло или частично 63 жилища от три строителни хоризонта. Общата разкопана площ е над 5 хил. кв. м. (Николов 1974а). Тези изследвания превръщат Градешница в епонимен обект за раннохалколитната култура, развила се през първата половина на V хил. пр. Хр. на територията на днешна Северозападна България. От Градешница произлизат голямо количество цели съдове, антропоморфни и зооморфни фигурки, култови съдчета (жертвеници), модели на жилища и храмове, множество оръдия на труда, изработени от камък, кост и рог. Безспорно, заедно със селището при Слатино, Кюстендилско (Чохаджиев 2006), това са обектите с най-представителни колекции от находки от ранния енеолит на територията на западна България.

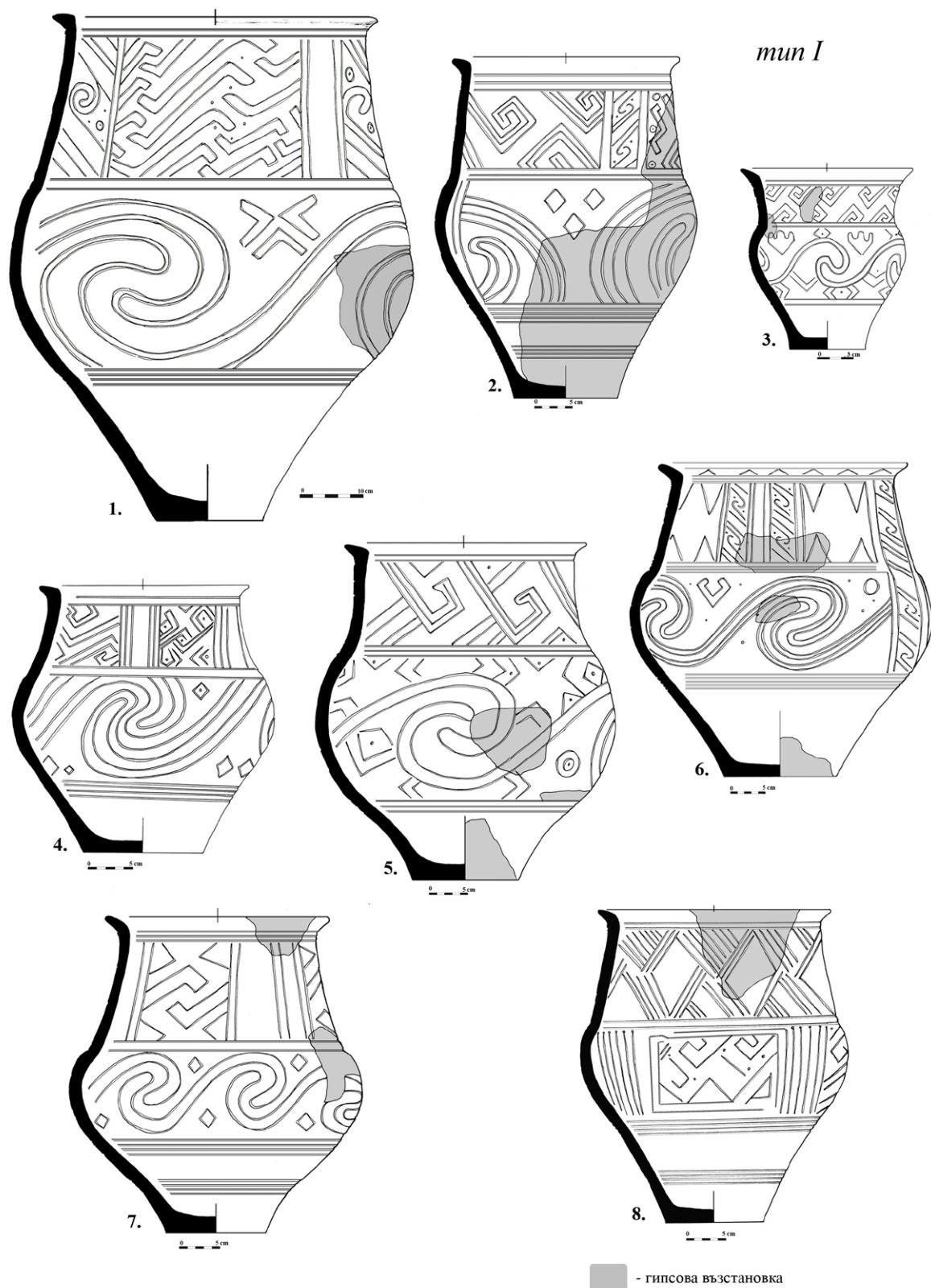
Въпреки значимостта на обекта, голяма част от предметите, произлизащи от него са все още непубликувани. Обнародвани са само най-атрактивните, представени най-често с черно-бели фотографии (обикновено с лошо качество на печат), без линеен мащаб (Николов 1968; 1970а; 1970б; 1973, 1974а; Николов, Георгиев 1970; Nikolov

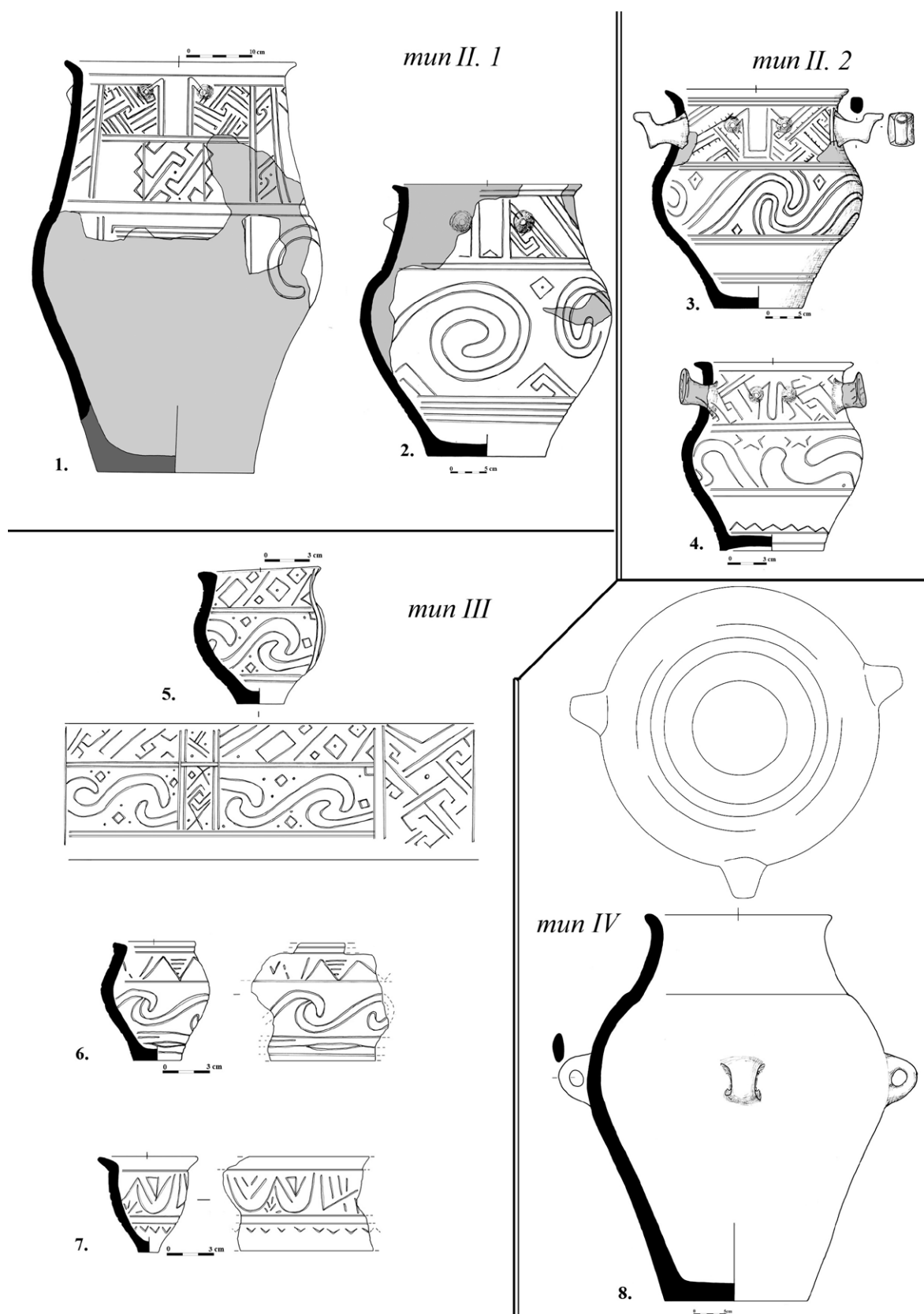
Обр. 1. Карта с локализацията на ранноеолитното селище при Градешница
 Fig. 1. Map of the Early Chalcolithic settlement near Gradeshnitsa

1978). За повечето от тях липсва подробно текстово описание и анализ. Съвременното ниво на археологическа наука прави задължителна тяхното повторно обработване и изследване.

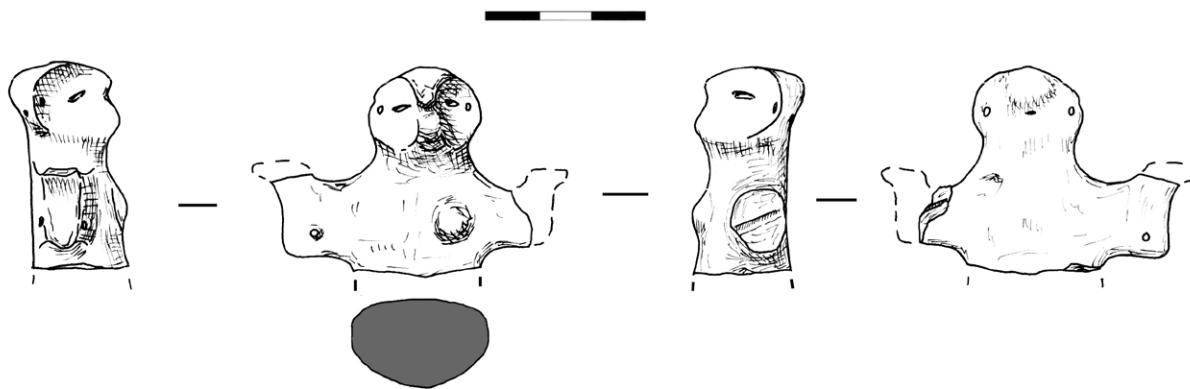
В настоящата работа са разгледани съдовете-хранилища от Градешница, представляващи една от най-характерните форми на керамичния комплекс на селището. Част от тях са подчертано антропоморфни с релефно изработени ръце и гърди, при други само формата и орнаментацията съдействат за такова възприемане. Има много общи елементи в орнаментацията на хранилищата и антропоморфната пластика от същото селище.

Обр. 2. Градешница. Съдове-хранилища от тип I (рисунки В. Данов)
Fig. 2. Gradeshnitsa. Storage-vessels type I (drawings V. Danov)

Обр. 3. Градешница. Съдове-хранилища от тип II.1, II.2, III и IV (рисушки В. Данов)
 Fig. 3. Gradeshnitsa. Storage-vessels types II.1, II.2, III and IV (drawings V. Danov)

Обр. 4. Фрагмент от антропоморфна фигурка от Градешница (рисунок В. Данов)
Fig. 4. Fragment of an anthropomorphic figurine from Gradeshnitsa (drawing V. Danov)

Класификация на съдовете-хранилища

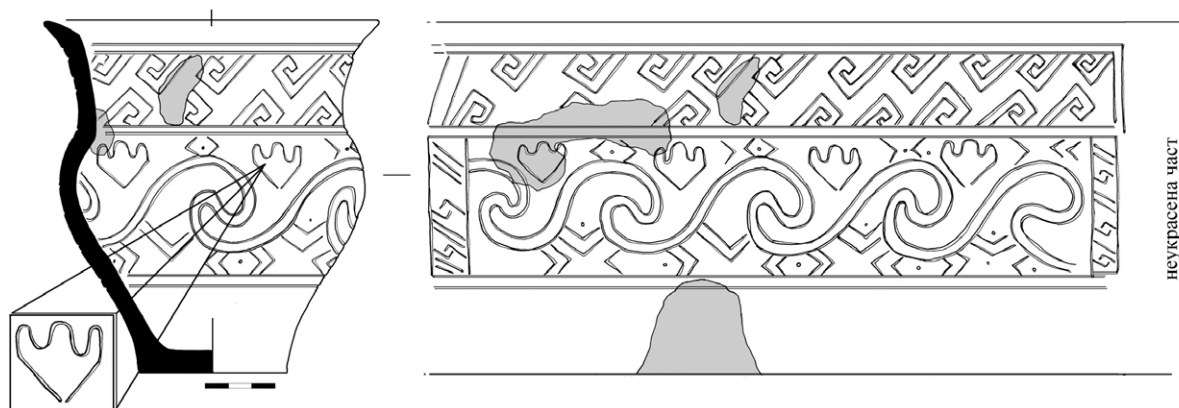
От Градешница произлизат общо 16 цели съда-хранилища, съхранявани във фондовете и експозицията на РИМ Враца, както и множество фрагменти, представляващи голям процент от наличната диагностична керамика. Към тази категория спадат предимно дебелостенни съдове с голям обем. Външната им повърхност най-често е добре загладена и украсена с врязани геометрични мотиви, групирани на пояси и метопно. Към тях са отнесени и няколко съда с по-малки размери, но близки по форма и орнаментация (част от тях могат да се определят като умалени модели). Вероятно по-големите са използвани за зърнохранилища, а по-малките за съхраняване на сушени плодове, билки, подправки, багрила и други.

В зависимост от формата и размерите, оформянето на отделни детайли, наличието или отсъствието на антропоморфни израстъци (ръце и/или гърди), се разграничават следните типове и подтипове.

Тип I

Съдове-хранилища без релефно предадени ръце и гърди (обр. 2). Към този тип са отнесени осем съда. Височината им варира от 15 см – при най-малкия до 85.6 см – за най-големия. Максималният диаметър съвпада с най-издутата част на плещите. Изключение прави най-малкият съд (обр. 2, 3), при който диаметра на устието съвпада с максималния диаметър. Дъната са равни и пропорционално тесни. Линията, описваща вертикалния профил на долната конична част на съдовете, е леко изпъкнала навътре, а тази, описваща горната конична част е права. Плещите са силно изпъкнали навън и наклонени навътре в горната си част. Има ясно изразен отстъп между тях и горната част на съда. Устията са силно профилирани навън, изтъняващи в края и имат заоблен ръб. Вътрешната повърхност е грубо загладена. Външната е добре загладена и покрита с врязана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста.

Украсата е нанесена на две или три хоризонтални ленти, които при повечето съдове не са свързани като пояс - не покриват цялата площ. Около 1/4 до 1/3 от повърхността им е неукрасена по цялата височина на съда (обр. 5). Вероятно тази страна на съдовете е била поставена към стената и е оставала невидима за обитателите и посетителите на къщите. На една от публикуваните от Б. Николов снимки на теренна ситуация на жилище 6, от ниво В, се вижда, че два съда-хранилища са поставени в

Обр. 5. Градешница. Съд-хранилище от тип I (рисунка В. Данов)

Fig. 5. Gradeshnitsa. Storage-vessel type I (drawing V. Danov)

североизточния ъгъл на постройката, непосредствено до стените ѝ (Николов 1974а, обр. 40).

Тип II

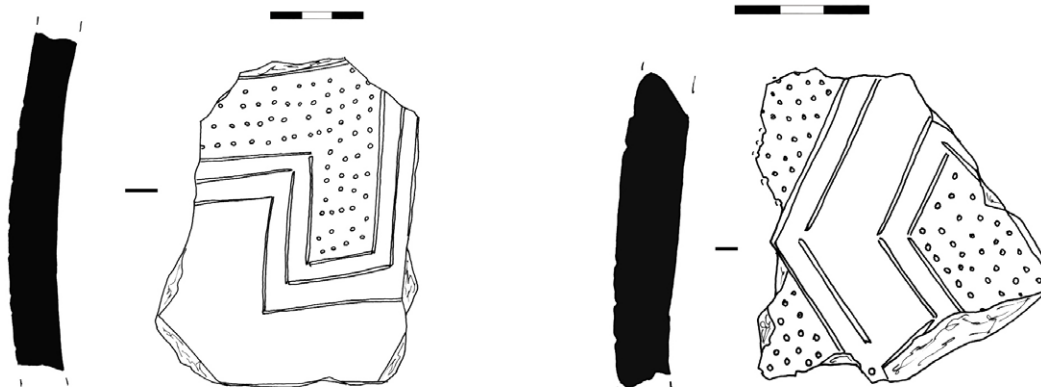
Съдове-хранилища с релефно предадени антропоморфни израстъци. Към този тип са отнесат четири съда (обр. 3). Общата форма и орнаментация съвпадат до голяма степен с тези на съдовете от тип I. Различават се единствено по наличието или отсъствието на гърди и/или ръце. Поради този факт, отнасянето на отделни керамични фрагменти (ако върху тях няма съответния антропоморфен израстък), към някои от двата типа би било проблематично. В този смисъл предложената класификация е приложима при цели форми, каквито са обработените от нас. При всички съдове от тип II има поставени по два пъпковидни израстъка, имитиращи гърди. В зависимост от това дали са моделирани и ръце са разграничени следните два подтипа:

Тип II.1

Съдове-хранилища с моделирани гърди (обр. 3. 1, 2). Към този подтип са отнесени два съда. При тях са моделирани по два малки пъпковидни израстъка, поставени в горната част на съдовете, в пространството малко под устието. Имат форма, близка до тази на гърдите на женските антропоморфните фигурки. Съдовете имат височина 37,4 см за по-малкия и 68 см – при по-големия съд. Височината и оформянето на дъното на последния са приблизителни, тъй като най-долната му част е изцяло реконструирана с гипс. Линията, описваща вертикалния профил на долната и горната конична част на съдовете, е равна или леко изпъкнала навътре. Плещите са силно изпъкнали навън при по-малкия съд и по-слабо при големия съд. При последния по-голямата част от тях е реконструирана. Има ясно изразен отстъп между плещите и горната конична част. Устието е силно профилирано навън, изгънено към ръба. Съдовете са орнаментирани с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. Подобно на съдовете от тип I, част от повърхността им по цялата височина е неукрасена.

Тип II.2

Съдове-хранилища с моделирани ръце и гърди (обр. 3. 3, 4). Ръцете са поставени на приблизително същата равнина, на която са гърдите. Този подтип е представен от два съда. Те са с височина 13,8 см и 30 см. Формата им е близка до тази на тип I и тип II.1. Ръцете при по-малкия съд са реконструирани с гипс и тяхната форма не е напълно сигурна. Факт е, че те се различават значително от тези на другия съд. При по-малкия от двата съда, дъното е конкавно оформено. Максималният диаметър и при двата

Обр. 6. Фрагменти от съдове-хранилища, орнаментирани с врязана и набодена украса (рисушки В. Данов)

Fig. 6. Fragments of storage-vessels decorated with incised and pricked decoration (drawings V. Danov)

съвпада с най-издутата част на плещите. Устието е силно профилирано навън, изтъняващо към ръба си. Орнаментирани са с врязана украса, инкрустирана с бяла паста. Оформянето на ръцете при по-големия съд има паралели сред част от антропоморфните фигурки от Градешница (обр. 4).

Тип III

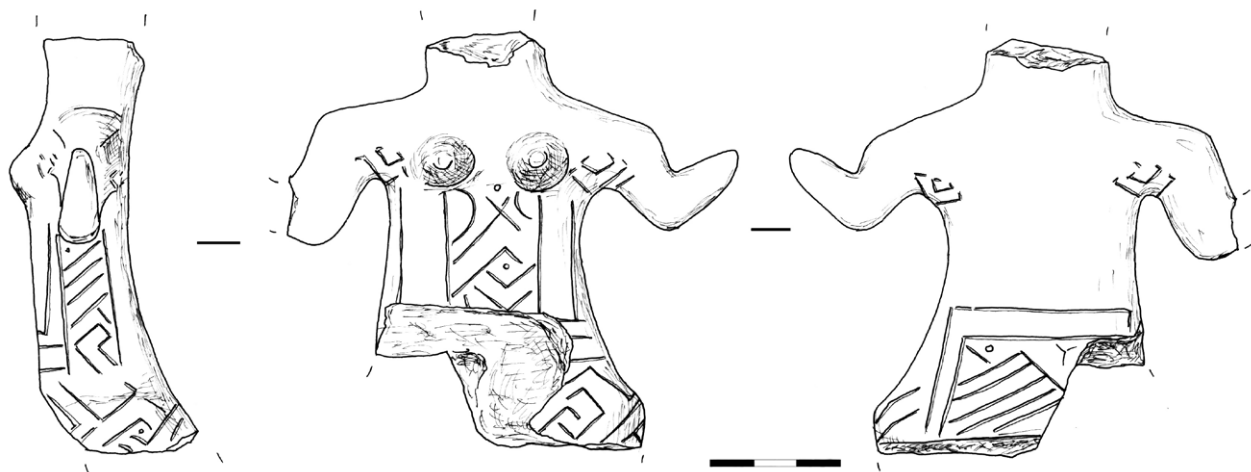
Малки съдове-модели (обр. 3. 5-7). Към този тип се отнасят три съда, наподобяващи по форма големите съдове от тип I и II. Имат височина от 9 см, при най-големия, 7,5 см – при средния съд и 6 см – при най-малкия. Последният има силно стилизирана, камбановидна форма и грубо изработена украса. Само един от тези съдове е изцяло запазен (обр. 3. 5). При него цялата външна повърхност е орнаментирана с врязана украса. За разлика от големите съдове-хранилища, където част от повърхността на съда е неукрасена по цялата височина, тук орнаментът е нанесен на свързани хоризонтални пояси. Причината вероятно е, че този съд, за разлика от големите хранилища, е лесно преносим и не е поставян статично до някоя от стените на жилището.

Тип IV

Този тип е представен от един съд, различаващ се съществено от останалите съдове-хранилища (обр. 3. 8). Той е неорнаментиран. Има три вертикални дръжки, поставени върху плещите. Дъното е равно оформено. Долната конична част е пропорционално по-висока в сравнение с горната. Плещите са изпъкнали навън с ясно изразен отстъп между тях и горната конична част. Устието е заоблено и профилирано навън ($D_r = 27.4$ см). Максималният диаметър съвпада с линията на свързване на плещите и долната част на съда. Повърхността му е с бежово-червен цвят, добре загладена. Не е ясно доколко подобни хранилища са рядко срещани в селището. Откритото количество керамика е много голямо и е възможно да са реставрирани само по-атрактивните от големите съдове. Съда открива добри паралели в ареала на съседната култура Винча (McPherron, Srejović 1988, fig. 6.3, 16; fig 6.4, 20; fig. 6.6 22-24; Dumitrescu 1980, pl. XXXII, 3, 6).

Украса при съдовете-хранилища

Съдовете-хранилища са орнаментирани с врязана украса, но освен нея като тех-

Обр. 7. Фрагмент от антропоморфна фигурка от Градешница с украса, организирана в отделни полета (рисунка В. Данов)

Fig. 7. A fragment of an anthropomorphic figurine from Gradeshnitsa with decoration in separate fields (drawing V. Danov)

ника (макар и в по-малка степен) се използва набодена, рисувана украса и пластична (релефна).

Врязана украса. В научната литература е определяна като основна техника на украса за култура Градешница. Причината за това е фактът, че с този тип орнаментация са украсени както големите съдове-хранилища, така и по-фини съдове – като купи и паници. Орнаментирани с връзана украса са поставките и някои капаци. От друга страна тя се среща и върху култовата пластика – антропоморфни фигури, жертвеници, модели на жилища и храмове, модели на столчета и масички.

Орнаментът е нанасен върху загладената и неизсушена повърхност на съда с остър дървен или костен предмет. Ширината на връзаните линии варира най-често от 1 до 2 мм. Те описват прости линии или геометрични мотиви – триъгълници, ромбове, квадрати, кръгове, спирали, меандри и др. При съдовете хранилища украсата е организирана в отделни хоризонтални пояси и метопно. Един от съдовете е орнаментиран с четири, силно стилизирани човешки изображения (обр. 5). Част от повърхността на съдовете, по цялата им височина, е неукрасена. Има зависимост между размерите на съдовете и размера на орнаментираната им площ. При по-малките съдове неорнаментираната площ е по-малка. Така при най-малкия изцяло запазен съд (обр. 3. 5) повърхността е украсена навсякъде, без да е оставено неорнаментирано поле. В част от случаите мотивите са описани с една линия, а при някои с две до четири успоредни. При някои съдове има следи от бяла инкрустация, която е подсилвала ефекта на украсата.

Набодената украса се среща винаги в комбинация с връзаната. От Градешница произлиза съд-хранилище, при който отделни мотиви са запълнени с набодени точки (Николов 1974а, обр. 74). За съжаление този съд не бе открит във фонда на музея, но фрагменти от подобни се съхраняват сред наличната диагностична керамика (обр. 6).

Сред наличните във фонда на РИМ Враца цели съдове, липсват рисувани с боя, но един съд-хранилище и отделни фрагменти, украсени с червена пастозна боя са публикувани от Б. Николов (Николов 1970, обр. 22 а; Николов 1974а, обр. 51). Червената

боя е използвана за оцветяване на отделни полета, очертани с врязани линнии. С *пластичната (релефна)* украса са предадени ръцете и гърдите при съдовете от тип II.

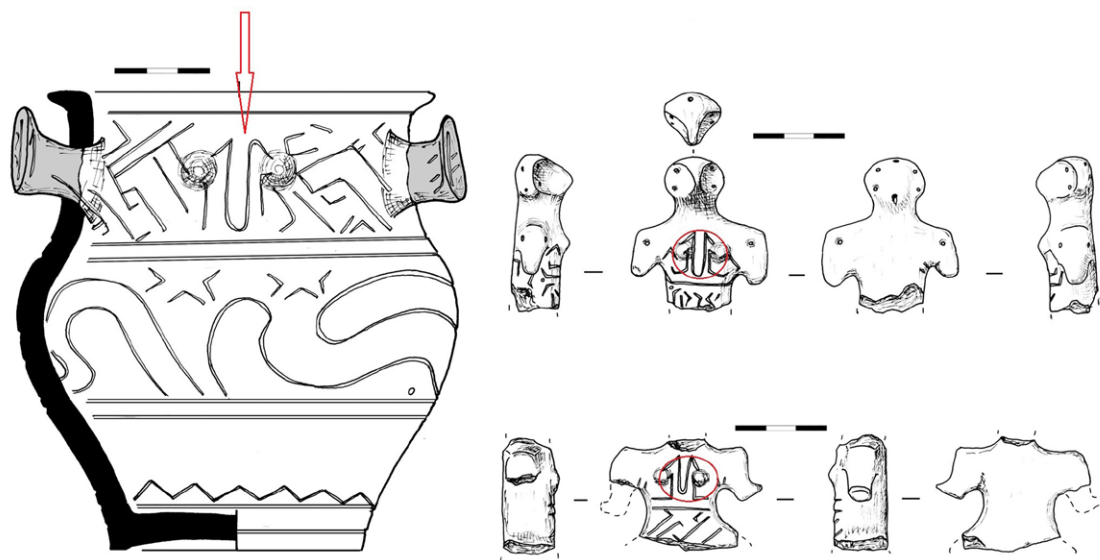
Освен с моделираните израстъци (ръце и/или гърди), антропоморфизмът при съдовете-хранилища, се подчертава и от общата им форма. От друга страна се забелязват редица сходства в украсата им с тази на антропоморфните фигурки. И. Вайсов посочва част от тях, свързани с използването на спирало-меандри в украсата на седалищните части на фигурките и най-изпъкналата, средна част при съдовете-хранилища. Като обща черта авторът посочва факта, че при повечето фигурки гърбът е неукрасен подобно на „гърба“ на съдовете-хранилища (Вайсов 1981, 48). Разликата в двата случая е, че при съдовете неорнаментираното поле е разположено по цялата им височина, докато при фигурките неукрасена остава само задната страна на торса. Освен посочените до този момент общи елементи в украсата, се срещат редица други, на които ще се спрем малко по-подробно.

На първо място това е начина на подредба на орнаментацията. При голяма част от антропоморфните фигурки, украсата е организирана в хоризонтални пояси. При някои те са разделени на по-малки квадратни или правоъгълни полета (обр. 7). Подобна организация на украсата е характерна и за съдовете-хранилища. Забелязва се стилово разграничаване на мотивите в отделните орнаментални пояси. Както бе споменато по-рано върху най-изпъкналата средна част на съдовете и върху седалищата на фигурките са нанесени спирало-меандри, които според И. Вайсов са поставяни с цел да се подчертае обемността (Вайсов 1981, 48-49). Върху торса и коремната област на фигурките и върху горната конична част на съдовете са нанесени ъглести мотиви. Изключение прави един от съдовете (обр. 2. 8). Той е орнаментиран с вписани ромбове и триъгълници, нанесени върху горната му конична част и ъглести мотиви върху плещите, организирани в отделни полета. Този съд има паралели по отношение на украсата сред съдовете-хранилища от Бреница, селище определяно от всички изследователи като хронологически по-ранно от Градешница (Nikolov 1978, 121-123; Чохаджиев 2000, 443; Тодорова 1986, 123). Именно там за първи път се появяват този тип съдове.

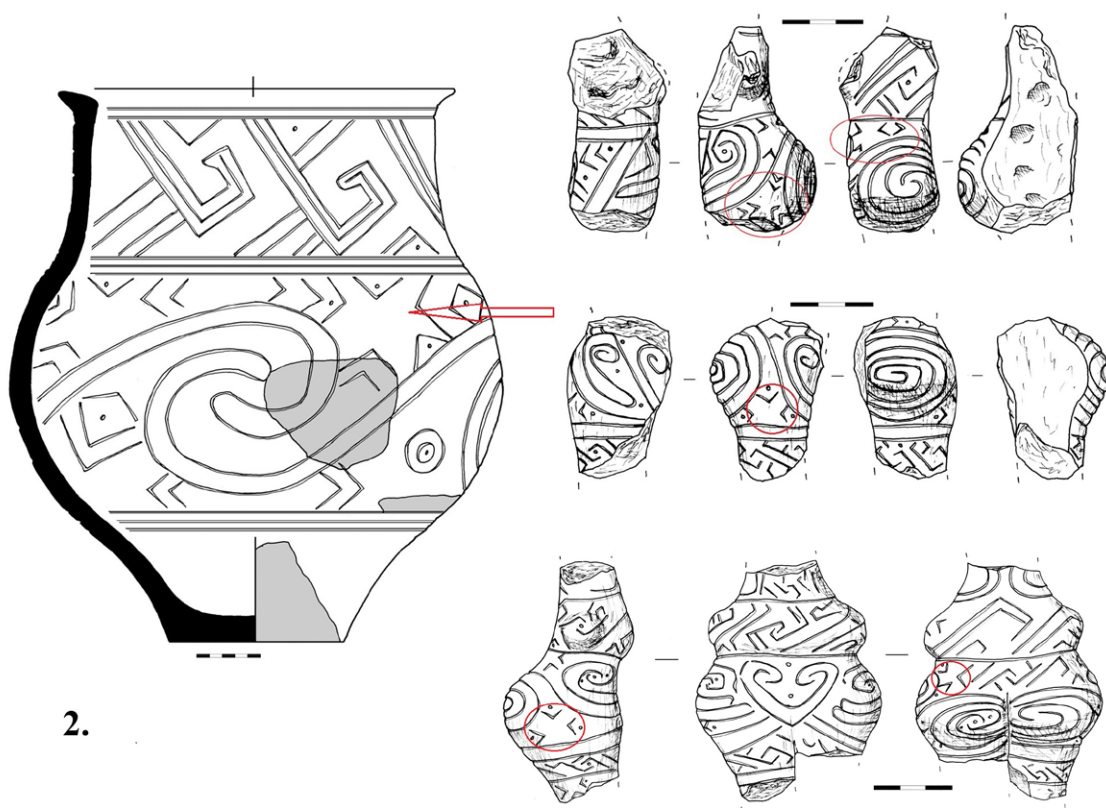
Повечето от използваните мотиви също са общи. Пример е мотивът, нанесен върху гърдите при женските фигурки и антропоморфните хранилища (обр. 8. 1). Той е изграден от две или четири успоредни вертикални линии, които в горния си край се пречупват под остър ъгъл. Според някои изследователи той трябва да се интерпретира, като изобразено деколте на дреха (Вайсов 1981, 48).

При част от хранилищата, близо до нанесените върху търбуха им спирало-меандри, са поставени стрелковидни орнаменти, ориентирани с върховете си един към друг. Често пъти те са в комбинация с набодени единични точки. Подобни, отново съчетани със спираломеандри се откриват, изобразени върху част от антропоморфните фигурки (обр. 8. 2). В някои от случаите стрелките са заменени с ромбове (обр. 9. 1) или кръгове (обр. 9. 2).

Повечето антропоморфни фигурки имат нанесена в областта на кръста, хоризонтална линия, изобразяваща вероятно колан или връзката/препаска на престилка. Подобни се откриват на прелома между горната и средна част на съдовете, като броят на линиите с които са описани варира от две до четири.

1.

2.

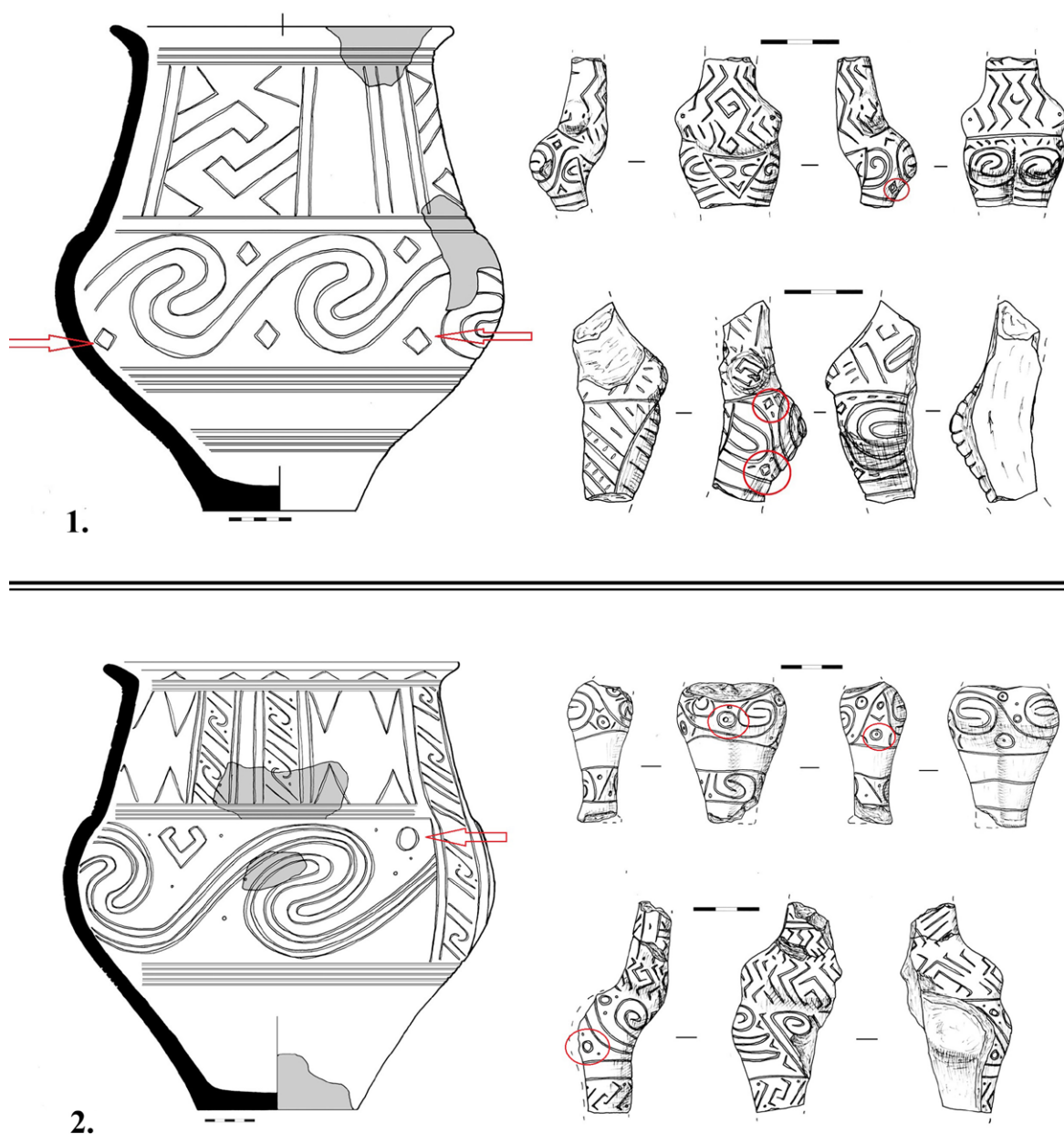
Обр. 8. Градешница. Сравнение на орнаментацията на съдовете-хранилища и антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов)
 Fig. 8. Gradeshnitsa. Comparative analysis of the ornamentation of the storage vessels and the anthropomorphic figurines (drawings V. Danov)

Заклучение

В научната литература са изказани предположенията, че орнаментацията върху антропоморфните фигурки изобразява татуировки (рисунки) върху телата (Радунчева 1970, 221) или маркира украсата на дреха (носия) (Николов 1970б, 64 Вайсов 1981, 48). Голяма част от приликите с украсата на фигурките се виждат и при съдове-хранилища без моделирани антропоморфни израстъци (от *тип I*). Това (особенно ако приемем, че украсата изобразява дреха или татуировка), както и общия им силует и форма, които не се различават значително от този на антропоморфните съдове, показва, че и в тяхното изработване е заложен антропоморфен замисъл, макар и в по-стилизирана форма.

В приликите между съдове-хранилища (голяма част от които вероятно зърнохранилища) и антропоморфните фигурки, навярно има много по-дълбока идея, свързана с разбиранята на древните хора за плодородието, женското начало, съхраняването на семената и т. н. Неща чиято по-нататъшна дискусия би довела по-скоро до преинтерпретацията им, отколкото до тяхното изясняване, още повече, че липсват подробни данни за ситуацията на откриване на находките. Последните биха дали отговор на редица въпроси свързани с предназначението на най-големите съдове – дали са собственост на цялата общност/ задруга т.е. дали са открити в сграда, която може да се интерпретира като обществена или в стандартно жилище и съответно са част от домашния инвентар на едно семейство. Дали антропоморфните съдове не са част от инвентара на постройка, която може да се определи като светилище (податки за каквито има от откритите в Градешница глинени модели) и на това да се дължи и тяхното специфично оформяне, подчертаващо антропоморфния им вид. Възможно е те да са използвани в определени обреди и ритуали, свързани с плодородието, засаждането на новата реколта и символизиращи новото начало.

Безспорно хранилищата са едни от най-оригиналните и популярни съдове на култура Градешница, познати от всички проучени селища – Баурене (Николов 1974б, 4-5), Борован (Николов 1979, обр. 2 з, и, к; обр. 4 г), Бреница (Николов 1986, Nikolov 1978, Т. I), Горни Пасарел (Петков, 1959), Пернишката крепост (Радунчева 1981, обр. 4) и др. Често пъти откриваните по време на археологически обходи фрагменти от съдове-хранилища, орнаментирани с врязани украса, са основен довод на изследователите да отнесат хронологически даден обект към ранния халколит. В публикациите на някои къснохалколитни (КХ) обекти от територията на Северозападна България са обнародвани отделни фрагменти от съдове, орнаментирани с врязана украса, част от които са от съдове-хранилища. Примери за такива са Деветашка пещера (Миков, Джамбазов 1960, 80, обр. 58), Телиш – м. Редутите (Гергов 1992, 348), Езеро-Кале край Садовец (Merkyte 2007, 23, pl. 6 1-5), Охрид-Градо (Ганецовски 1996, табло XVI 2-8; XVII 1-5) и други. При част от обектите, въз основа на тези фрагменти, е разграничен етап на съществуване на селищата отнесен към ранния енеолит. Прави впечатление, че сред публикуваните материали единствените, които могат да се отнесат към ранния халколит (РХ) са фрагментите с врязана украса. Липсват публикувани такива от фини трапезни съдове (които по често са определяни като информативни за релативната хронология на праисторическите обекти), както и антропоморфна пластика и жертвеници, които са често срещани и датиращи за ранния халколит. Показателно е, че от Дяково – обект, отнесен от проучвателят му към средния халколит (Cohadziev 1984), а в по-късни публикации и към КХ (Георгиева 2012, 177-178) е публикуван цял съд-хранилище, орнаментиран с врязана украса. Вероятно тези съдове продължават

Обр. 9. Градешница. Сравнение на орнаментацията на съдовете-хранилища и антропоморфни фигурки (рисунки В. Данов).

Fig. 9. Gradeshnitsa. Comparative analysis of the ornamentation of the storage vessels and the anthropomorphic figurines (drawings V. Danov).

развитието си и в началото на КХ, преди окончателно да бъдат изместени от съдове с огрубена (барботинизирана) повърхност. Ето защо отнасянето на отделни обекти към ранния халколит, единствено по открити фрагменти с врязана украса, особено когато са придобити само от обходи, трябва да се прави предпазливо и с определени условия.

Цитирана литература

- Вайсов, И. 1981. Антропоморфната пластика на култура Градешница. *Изкуство*, XXXI, кн. 9-10, 46-50.
- Ганецовски, Г. 1996. Праисторическото селище Охрид-Градо при с. Охрид, област Монтана. *Известия на музеите в Северозападна България* 24, 261-279.
- Георгиева П. 2012. *Керамиката на култура Криводол-Сълкуца*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Гергов, В. 1992. Доисторическото поселение Телиш – Редутите. *Studia Praehistorica* 11-12, 347-358.
- Миков, В., Джамбазов, Н. 1960. *Деветашката пещера*. София: Българска академия на науките
- Николов, Б. 1968. *Враца, старо изкуство*. София: Български художник.
- Николов, Б. 1970а. Праисторическо селище Калето при с. Градешница, Врачански окръг. *Известия на Археологическия институт*, XXXII, 235-248.
- Николов, Б. 1970б. Идолната пластика от Градешница. *Археология*, XII.4, 56- 68.
- Николов, Б., Георгиев, В. И. 1970. Наченки на писменост през халколитната епоха в нашите земи. *Археология*, XII.3, 1970, 1-9.
- Николов, Б. 1973 Две праисторически жилища от Градешница. *Архитектура*, 8, 36-38.
- Николов, Б. 1974а. *Градешница, праисторически селища*. София: Наука и изкуство.
- Николов, Б. 1974б. Праисторическо селище при с. Баурене, Врачанско. *Музеи и паметници на културата*, кн.1, 3- 10.
- Николов, Б. 1979. Праисторическо селище при с. Борован, Врачанско. *Известия на музеите в Северозападна България*, III, 10-31.
- Николов, Б. 1986. Селище от късния неолит при с. Бреница, Врачански окръг. *Археология*, 4, 5-17.
- Петков, Н. 1959. Праисторически материали от разкопките при с. Горни Пасарел, Софийско. *Известия на Археологическия институт*, XXII, 41-54.
- Радунчева, А. 1970. Праисторически материали от разкопките на Пернишката крепост през 1960-1961 г., *Известия на Българското историческо дружество*, XXVII, 213-232.
- Радунчева, А. 1981. Праисторическо селище (V-II хил. пр. н.е.). В Иванов, Т. (ред.) *Перник, т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н.е. до VI в. на н.е.* София, 11-50.
- Тодорова, Х. 1986. *Камено-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера)*. София: Наука и изкуство.
- Чохаджиев, Ст. 2000. Периодизация на ранния енеолит от Западна България и Северна Гърция. В *Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов“*, Велико Търново, 441-452.
- Чохаджиев, С. 2006. *Слатино – праисторически селища*. Велико Търново: Фабер (второ издание).
- Cohadziev, St. 1984. Ausgrabungen an der prähistorischen Siedlung beim Dorf Djakovo, Kreis Kjustendil. *Studia Praehistorica*, 7, 64-80.

- Dumitrescu, V., 1980. *The Neolithic settlement at Rast (south-west Oltenia, Romania)* (BAR International Series 72). Oxford: B.A.R.
- Merkyte, I. 2007. Ezero – Kale. From the Copper Age to the Bronze Age in the Southern Balkans. *Acta Archaeologica* vol. 78.2, 1-78.
- McPherron, A., Srejović, D. 1988. *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*. Kragujevac.
- Nikolov, B., 1978. Développement du Chalcolithique en Bulgarie de l'Ouest et du Nord-Ouest. *Studia Praehistorica*, 1-2, 121-129.

Storage Vessels from Gradeshnitsa

Veselin Danov

(summary)

The archaeological excavations at the Early Chalcolithic settlement at the village of Gradeshnitsa, Vratsa region was a new level in the research of the Early Chalcolithic in present-day Northwestern Bulgaria. The credit belongs to Bogdan Nikolov, who was a long-time excavator of the site. 63 houses belonging to three different construction levels were completely or partially excavated between 1961 and 1973. Gradeshnitsa became an eponymous site of the Early Chalcolithic culture in present-day Northwestern Bulgaria with a total excavated area of more than 5000 square meters. The site is dated back to the first half of the 5th millennium BC.

The pottery assemblages are among the most important chronological and cultural elements of the archeological cultures in the Late Prehistory and their study provides extremely important information.

The article is focused on the storage vessels from Gradeshnitsa, which are among the most characteristic shapes of the pottery assemblage. Some of them are anthropomorphic. A certain number of the vessels have plastically shaped hands and breasts; others have specific shape and ornamentation creating an impression of a human body. Four main types of vessels are defined based on the shape, the size, the formation of different details, the presence or absence of anthropomorphic elements (hands and/or breasts).

Special attention is paid to the ornamentation of the vessels and the common elements with the ornamentation on the anthropomorphic figurines from the site.

Русенската селищна могила – характеристика и проблеми

Румяна Йорданова^a

^aКатедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 5, София; rumyana_yordanova@abv.bg

Tell Rouse: characteristic features and problems

Rumyana Yordanova^a

^aDepartment of Archaeology, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; rumyana_yordanova@abv.bg

ABSTRACT

Tell Rouse is one of the largest and most interesting prehistoric sites in Bulgaria. It was 10 m high and was completely excavated during four main archaeological campaigns carried out in the previous century. The site was located near the right bank of the Danube River close to another tell smaller in size, which was inhabited in the end of the Chalcolithic. Tell Rouse was occupied for a long period. Eighteen construction levels dated back to the Middle and Late Chalcolithic were defined. There are serious problems related to the stratigraphic sequence of the tell and for that reason the artifacts do not provide reliable information.

KEYWORDS

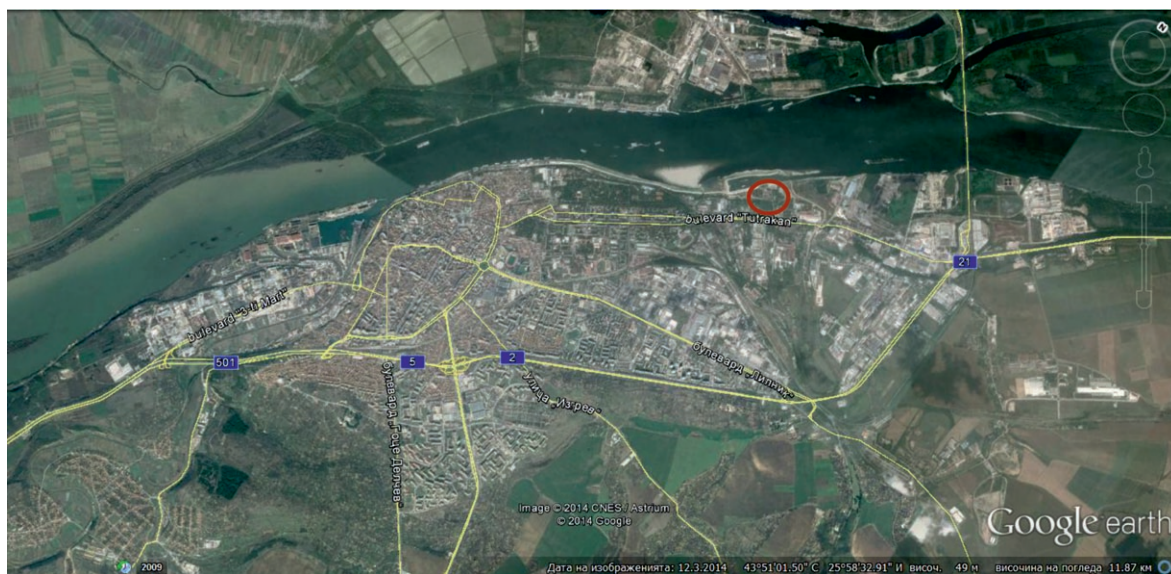
Rouse tell, Northeast Bulgaria, Chalcolithic site, excavations, stratigraphy

Опазването на културното наследство включва множество и разнородни дейности. Една част от тях са свързани със защита на археологическите обекти от неблагоприятни климатични и антропогенни фактори. В голяма степен това важи за праисторическите плоски селища и селищни могили, които като най-отдалечени във времето, без наличие на масивни трайни градежи в тях, зависят повече от външни фактори.

Освен обектите обаче, не по-малко внимание заслужава и опазването на материалите, придобити от тях. Неподходящи условия на съхранение, местене на фондове при промяна на музейни сгради, изгубена музейна документация – това са само част от възможните причини за постепенното загубване на важна информация за културните ценности. Поради това обработката на налични материали от проучени обекти има изключително значение за навременното им запазване.

Русенската селищна могила е, несъмнено, едно от важните халколитни селища в Североизточна и Централна Северна България. Тя е един от малкото цялостно проучени праисторически обекти в България и единствен на брега на р. Дунав у нас. Била е разположена в североизточната част на града, в района на Захарната фабрика, на леко наклонена тераса, в непосредствена близост до реката (Шкорпил 1914, 59; Георгиев, Ангелов 1952, 119) (обр. 1). На 50 м югоизточно от нея се намира още една, по-малка селищна могила. Двете са известни като „Голямата“ и „Малката“ селищни могили край Русе.

„Малката могила“ не е проучвана. Тя е с размери в основата си 70x60 м и макси-

Обр. 1. Районът, в който се е намирала Русенската селищна могила (адаптирана по Google Earth V 7.1.2.2041)

Fig. 1. The area, in which Tell Rousse was located (revised after Google Earth V 7.1.2.2041)

мална височина 6 м. При обхождания, проведени от Регионален исторически музей – Русе, е събрано известно количество керамични фрагменти от повърхността ѝ. След обработката им е установено, че мястото е било обитавано през последната фаза на късния халколит и вероятно малко след това (Чернаков 2003б, 210-212).

Данни за облика на голямата могила се намират от началото на XX век, когато братята Шкорпил обикалят България с цел издирване на старини. Тя е описана наред с още няколко могили в региона в книгата на К. Шкорпил „Опис на старините по течението на р. Русенски Лом“ от 1914 г. (Шкорпил 1914). Имала е размери 98 м в посока изток-запад и 50 м посока север-юг. Запазената ѝ височина е била 10 м, като горната ѝ повърхност е била равна (обр. 2). Поради близостта до реката и вследствие на повишаване на водите ѝ през различните сезони, могилата е била заливана периодично. В резултат на това северната половина е била обрушена, образувайки се естествен профил, от който са се подавали множество артефакти (Шкорпил 1914, 59-60).

Още от началото на миналия век „Голямата могила“ при Русе е представлявала обект на разностранен интерес. От една страна, височината и плоския ѝ връх са били удобно използвани за построяване на бараки за карантина след Освобождението. По-късно върху нея се е издигал военен пост, оставен на разрушение след Втората световна война (Георгиев, Ангелов 1952, 119). От друга страна, тя е изкушавала много учени и местни интелектуалци, желаещи да се сдобият с разнообразни праисторически находки за обществени колекции.

Първи проучвания предприемат нейните откриватели – братя Шкорпил, които работят за кратък период в Мъжката гимназия в Русе. Те правят два сондажа. Първият е заложен в североизточната част, на 2 м от източния склон на могилата и е с височина 3 м от основата (Шкорпил 1914, 60). Вторият е с дължина 48 м и ширина 3,5 м, прокаран в източния и част от южния склон. Достигнатата височина на профила е 8,5 м. Описани са накратко извадените предмети, като се споменава наличието на няколко пещи. Тъй като братя Шкорпил смятат, че могилата е изкуствено насипана с цел отбрана, не отделят нужното внимание на намерените структури. Последните са

Обр. 2. Русенската селищна могила – поглед от запад
(по Шкорпил 1914, Таблица VIII, фиг. 58)

Fig. 2. Tell Rousse – view from the west (after Шкорпил 1914, Таблица VIII, фиг. 58)

интерпретирани като добавени към насипа материали с цел заздравяване на защитното съоръжение (Шкорпил 1914, 60-61). Добитите находки са представени в музейна сбирка към Мъжката гимназия „Княз Борис“, която впоследствие дава начало на музея в Русе (Чернаков 2009, 5).

През 1921-1922 г. друг учител от същото училище – Д. Костов – инициира разкопки на Русенската могила. Целта е обогатяване на музейната колекция към гимназията. Негов консултант е Р. Попов от Археологическия музей в София. При започване на работа могилата е вече с размери 96x40 м. Първоначално са направени два напречни разреза, наречени от самия ръководител „изкопа“, в северната, най-стръмна половина на обекта, където в профила са личали останките от жилища. Общата разкопана площ е с дължина 28,5 м и ширина до 8 м (Костов 1926, 8). Отново са добити множество предмети, описани по-късно в статията „Предисторическата могила край Русе“. Проучено е само едно жилище от Р. Попов, за което има по-подробни данни. Цялата останала информация в статията е под формата на каталог, като са представени само най-характерните находки с подробности за размера и спецификите им. В резултат на тези първи кампании е отнета около една четвърт от площта на обекта (Кънчев и др. 1987, 25).

Нов етап в проучването на Русенската могила започва 25 години след последни-

те разкопки. Обектът е със запазена височина, но вече е доста по-малък – с размери в основата 40х70 м. Този път целта на кампанията е цялостно проучване на могилата чрез строго спазване на стратиграфския принцип. Ръководители на разкопките са Г. Георгиев и Н. Ангелов, които в продължение на шест години – от 1948 до 1953 г. успяват да проучат пластовете до 4,70 м дълбочина. Поради наличието на военен пост върху обекта, могилата е разделен на две половини – източна и западна, съответно с оставен централен профил. През 1948-1949 г. се работи в източната половина, а през 1950-1953 г. – в западната. Поради липса на финансови средства, разкопките са прекратени през 1953 г. Резултатите са публикувани в Известия на археологическия институт в две обширни статии, представящи както разграничените нива, така и жилищата и намерените в тях артефакти (Георгиев, Ангелов 1952; 1957). Въпреки на пръв поглед изчерпателната информация, тя също е поднесена каталожно. Стратиграфските нива особено в източната половина не са описани подробно и не става ясна дебелината, характера и особеностите на намерените находки в тях, което пречи за определяне на хронологията.

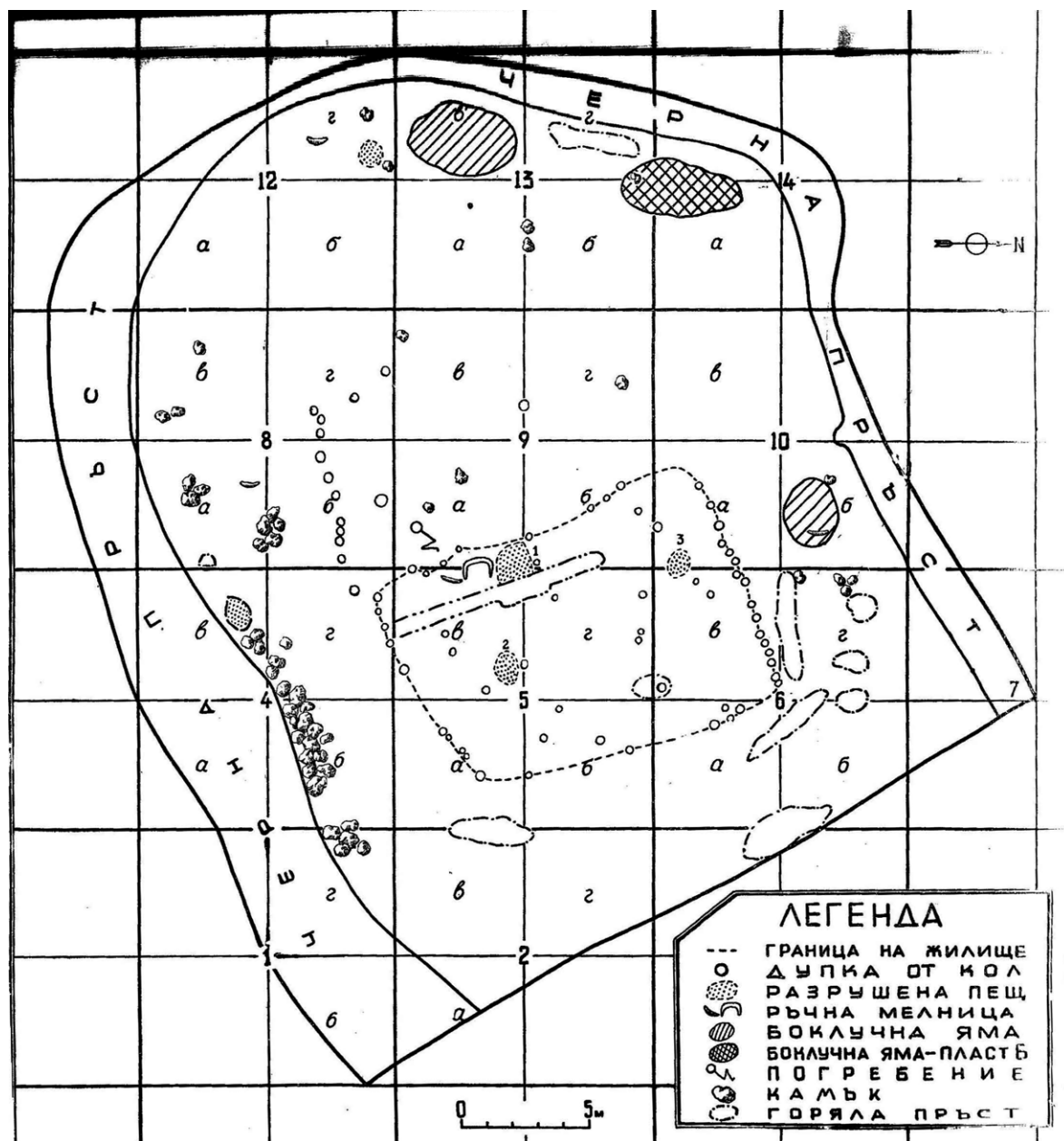
Въпросът за окончателно проучване на голямата могила е поставен през 1985 г. поради предстоящо разширение на Нефтопреработвателен завод „Леон Таджер“ в Русе. Ръководител на разкопките става ст. н. с. К. Кънчев от Археологическия институт при БАН. Теренната работа започва през 1986 г., финансирана от споменатия завод. Въздействието на времето и човешката дейност от последните проучвания обаче са довели до нейния съвсем различен вид. Контролният профил е почти съборен, западната част е отнесена с над 1 м от булдозер през 1974 г. с цел подравняване на терена. Оттогава до подновяването на проучванията на могилата, тя става сметище за железни отпадъци. Поставена е нова план-квадратна мрежа и стратиграфски профил, разположен близо до стария. Отново се следват стратиграфските пластовете на цялата площ, като номерацията им започва от едно. Резултатите са публикувани в статия, издадена в Годишник на музеите в Северна България през 1987 г. (Кънчев и др. 1987, 25-27). През следващите две години работата продължава, като е свален пласт с дебелина близо 1 м.

През 1989 г. е свикана комисия, която установява неизправности във воденето на теренната работа от страна на ръководителя на разкопките К. Кънчев. Като резултат проучванията през следващите години са водени от В. Попов с научни консултанти Т. Иванов и И. Ангелова до окончателното приключване на обекта (Попов 1996а, 39).

Разграничените дванадесет строителни хоризонта впоследствие стават основа за периодизацията на средния и късен халколит в Северна България в книгата на В. Попов „Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури по поречието на р. Русенски Лом“ (Попов 1996а). Проучвателят публикува и още няколко статии, посветени на стратиграфията и хронологията на обекта (Попов 1996б; Роров 1998), на пластиката (Роров 2002) и на по-важни археологически структури (Попов 1993).

В последното десетилетие материалите от могилата биват обект на работа от страна на друг археолог – Д. Чернаков. Той успява да публикува цялата зооморфна пластика от могилата, всички интрамурални гробове от нея, както и отделни находки (Чернаков 2003а; 2003б; 2005; 2011). През 2009 г. е издаден каталог на по-интересните материали с наименованието „Русенска селищна могила: пътеводител-каталог“ (Чернаков 2009).

Дългата история на Русенската селищна могила може да бъде използвана като образец за развитието на целите и методите на археологическо проучване в продъл-

Обр. 3. План на западната половина на могилата на дълбочина 1,80 м

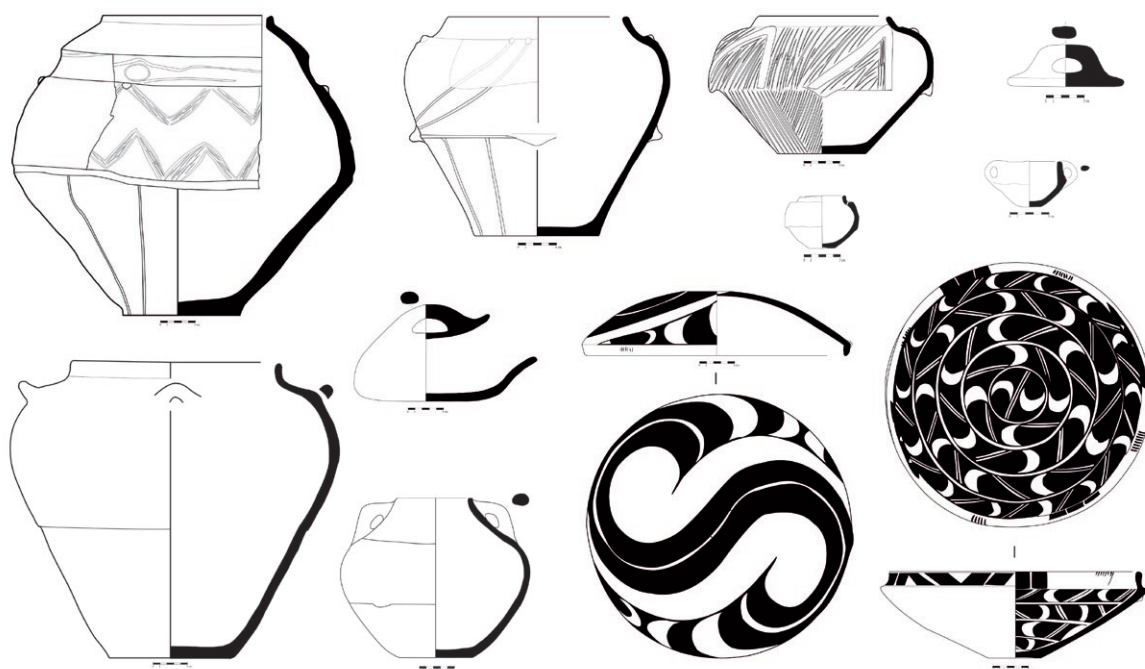
(по Георгиев, Ангелов 1957, обр. 16)

Fig. 3. The plan of the western sector of the site, 1.80 m depth

(after Георгиев, Ангелов 1957, обр. 16)

жение на век. От обект, бъдещ интерес само с находките, вадени от него, тя се превръща в значим научен проект, с важно значение за изясняване на културната принадлежност на населението, живяло на десния бряг на р. Дунав.

Данни за развитието на самата могила могат да бъдат извлечени само от документацията и публикациите от последните две кампании – 1948-1953 г. и 1986-1990 г., тъй като само те са провеждани с прилагане на стратиграфски методи. За съжаление, голяма част от документацията също липсва, като основна информация може да бъде извлечена от инвентарните книги на Регионален исторически музей – Русе. Допълнителна пречка е фактът, че при пренасяне на фондовете на музея в друга сграда след

Обр. 4. Керамични съдове от западния сектор на могилата (рисунок Р. Йорданова)

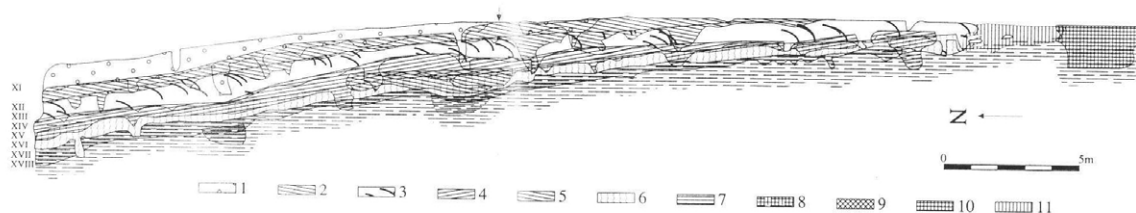
Fig. 4. Ceramic vessels from the western sector of the site (drawings by R. Yordanova)

средата на миналия век, е загубен масовият материал от разкопките преди 1986 г., което изключително намалява възможностите за пълен анализ на откритите материали от обекта.

Първите цялостни разкопки, водени от Г. Георгиев и Н. Ангелов, са съсредоточени в източния сектор на могилата. Достигната е дълбочина 4,70 м от повърхността, като културните напластявания са обособени главно в три пласта: пласт А – съдържащ останки от зидове и други материали от римската епоха – II-III в.; пласт Б – от късната бронзова и ранножелязна епоха; и пласт В – от каменно-медната епоха. Дебелината на античните пластовете над праисторическите нива е 0,70 м, като на места ги е нарушавала до 1 м, на места – до 2 м (Георгиев, Ангелов 1952, 123). Структурите от по-късните периоди са слабо застъпени в публикацията, която е посветена само на праисторическите материали. Изтъкнато е обаче, че при предоставянето на дълбочини за халколитните пластовете тези 0,70 м трябва да се имат в предвид при изчисленията (Георгиев, Ангелов 1957, 52, заб. 1).

Стратиграфията на източната половина е определена на базата на установените жилищни нива. Споменати са десет хоризонта, но описаните жилища попадат само в четири – съответно на 1 м, на 4,15 м, на 4,40 м и на 4,70 м. В публикацията, посветена на резултатите от първите години на проучвания, каталожно представените съдове и капаци са 78 броя като 55 от тях са илюстрирани със снимки или рисунки. Интересен факт е, че само в едно жилище са открити 34 цели и много фрагментирани съдове (Георгиев, Ангелов 1952, 123-126). В инвентарните книги броят на керамичните съдове и капаци е 85, като при всички е добавена информация за дълбочината им.

При проучване на западния сектор на могилата през следващите години (1950-1953 г.), ръководителите разграничават единадесет хоризонта, като достигнатата дълбочина е 2,45 м, т.е. с 2,25 м по-малко от източната половина. Подчертано е, обаче, че

Обр. 5. Стратиграфски профил на могилата, разкопки 1986-1990 г. (по Попов 1998, fig. 2)

Fig. 5. The central cross-section of the tell – excavations between 1986 and 1990

(after Popov 1998, fig. 2)

представените дълбочини изключват по-горните тракийски и римски пластове (константните 0,70 м), като праисторическият пласт започва от дълбочина 0 (Георгиев, Ангелов 1957, 52, заб. 1). По този начин разликата в нивата между двете половини на могилата при приключване на разкопките през 1953 г. е 1,55 м.

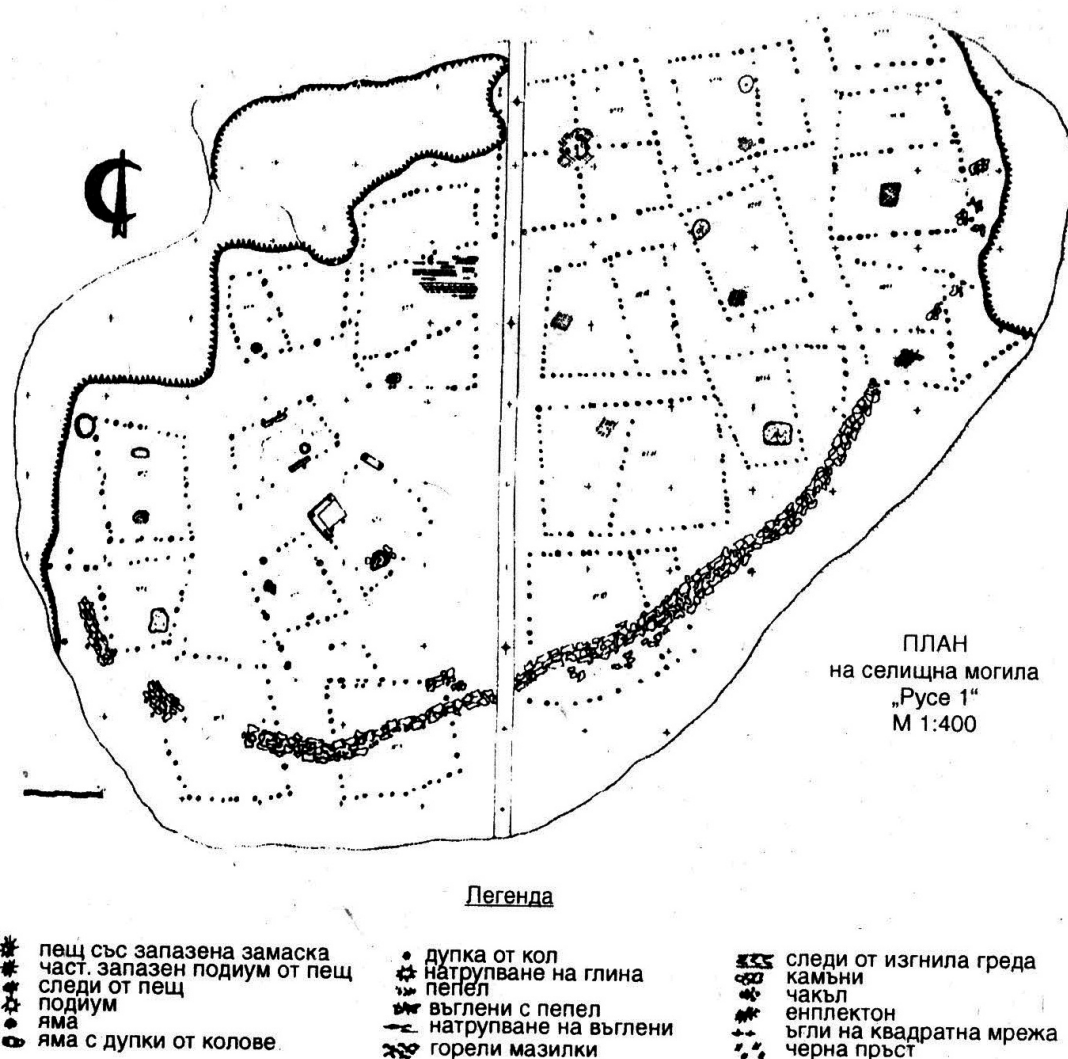
Праисторическите пластове са силно разрушени от по-късните вкопавания, особено от ями от къснобронзовата и желязната епохи и съвременни строежи. Проучвателите отново определят стратиграфията благодарение на запазените „опожарени и неопожарени жилища и основи на глинени пещи“, въпреки че в някои хоризонти не са отбелязани запазени структури (например IV и VIII хоризонт) (Георгиев, Ангелов 1957, 52-57). Установени са запазените основи на десет жилища, две от които с големи размери и богат инвентар. Само в жилище 1 от IX хоризонт освен 24-те цели съда е намерена колективна находка от девет медни игли, медно шило, медна въдица, тънки кремъчни оръдия, накити от кост, късче графит и др. (Георгиев, Ангелов 1957, 54-56) (обр. 3). Богатите керамични комплекси от цели съдове и капаци от отделните нива са добре описани, като са посочени координатите на почти всички находки. Те са 165 броя за целия западен сектор (обр. 4), като този път в публикацията намират място едва 78 съда (само 55 илюстрирани със снимки и рисунки) (Георгиев, Ангелов 1957).

Въпреки ясната цел на ръководителите на разкопките в началото на кампанията от 1948 г. за „цялостно разкопаване на могилата и основно проучване на добитите от тях находки“, те не успяват да я постигнат по няколко причини. Разбира се, основната е липсата на средства, поради което разкопките са внезапно прекратени през 1953 г. Близко половината могила остава недопроучена.

Друга причина е начинът на водене на проучванията, а именно – в отделни сектори през различни години. Въпреки че източният е разкопан до по-голяма дълбочина, стратиграфските данни са оскъдни, което налага известна предпазливост при стратифицирането и на самите находки. Западният сектор е със значително по-голяма площ и по-добре описан по хоризонти. Предоставени са детайлно затворени комплекси, като прилежащите им предмети са каталожно представени.

Разликите в достигнатите дълбочини и различният брой на хоризонтите в двете половини на могилата правят синхронизирането им изключително трудно. На база на публикуваната керамика по-късно всички те са отнесени към III фаза на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI (Тодорова 1986, 74; Попов 1996а, 42).

При възобновените разкопки през 1986 г. могилата вече е променена – без стратиграфски профил и с отнет пласт от върха ѝ. Поради тези причини ръководители-

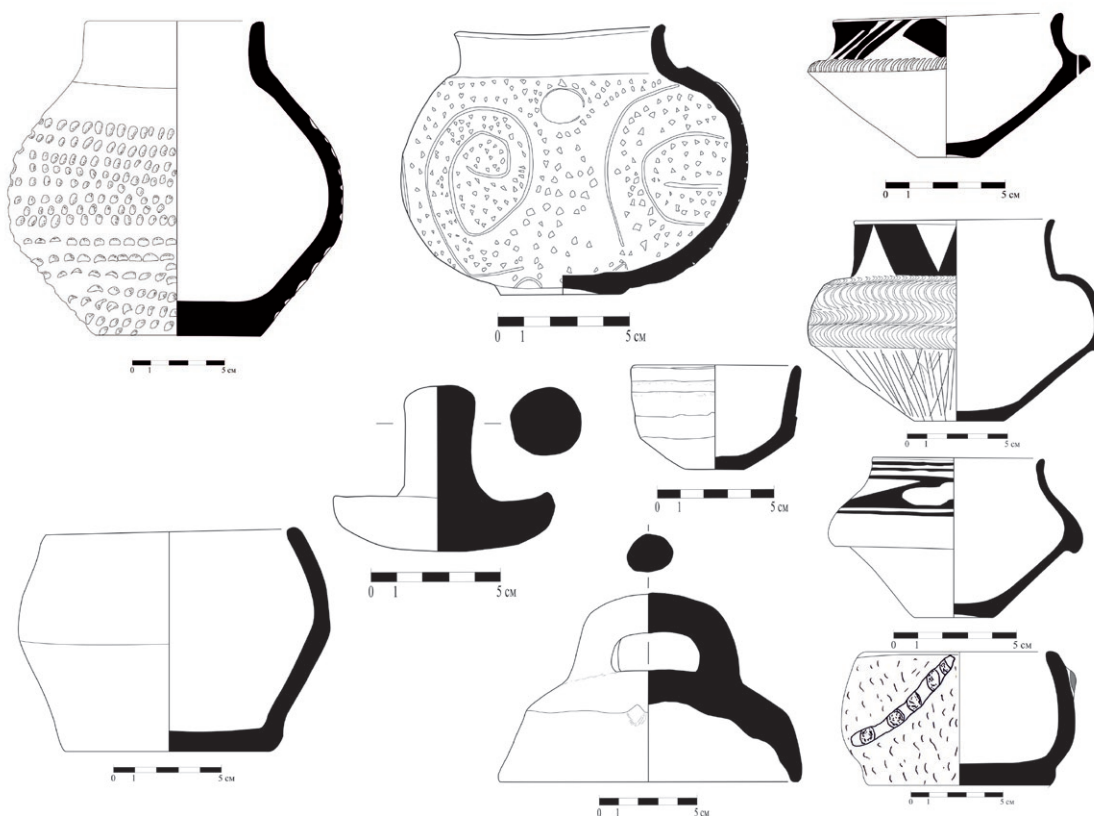

Обр. 6. План на I/XII хоризонт (по Попов 1996а, обр. 7)

Fig. 6. Plan of construction level I/XII (after Попов 1996а, обр. 7)

те решават да започнат проучванията, като приемат първия отнет от тях хоризонт като първи (I). Впоследствие е решено номерацията на хоризонтите от предходната кампания да се продължи, като първи хоризонт е приет за дванадесети (Кънчев и др. 1987, 27). Разграничени са нови шест хоризонта, обхващащи всички фази на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI и среднохалколитната култура Боян IV (обр. 5). След премахване на културните пластове се очертават няколко вкопани в лъоса структури. На дъното им са намерени керамични форми, характерни за култура Боян, фаза Джулещи от ранния халколит (Попов 1996а, 42).

Първи или дванадесети хоризонт (I/XII) е с дебелина 0,35 м. Разкрити са 18 жилища, някои от които са с абсидален план (Кънчев и др. 1987, 29) (обр. 6). Отнесени са от К. Кънчев към II фаза на Коджадермен-Гумелница-Караново VI. След по-късна обработка на керамиката В. Попов установява, че всъщност културният пласт е следвал естествената денивелация на могилата. Следователно изкопаното ниво засяга няколко пласта с различна хронология. Осемдесет процента от керамиката принадлежи на Коджадермен-Гумелница-Караново VI, а 20% – на Боян/Поляница IV (Попов 1996а, 39).

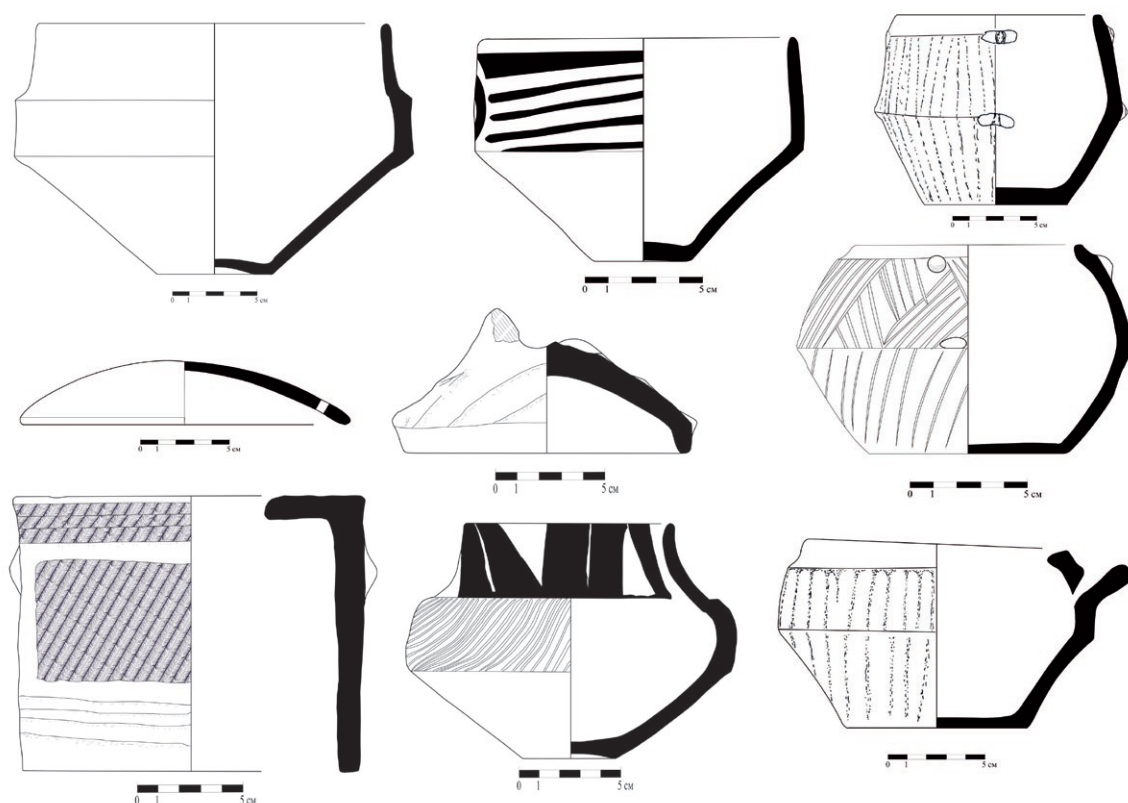

Обр. 7. Керамични съдове от IV/XV хоризонт (рисушки Р. Йорданова)
Fig. 7. Ceramic vessels from construction level IV/XV (drawings by R. Yordanova)

Такава е и ситуацията и с II-III хоризонт, съдържащи смесени материали от първите фази на Коджадермен-Гумелница-Караново VI, както и на Боян IV. Те са определени като принадлежащи съответно към II и I фаза на къснохалколитната култура (Попов 1996а, 39).

При проучване на IV (XV) хоризонт в южната част на могилата се стига до стерилен терен, което показва използвания неправилен начин на разкопаване на пластове. Това налага сформирането на нов екип и ръководител, за да се установи естествената денивелация на могилата и да се проучи останалата част от обекта. През 1989 г. под ръководството на Тотю Иванов се прави сондаж с дължина 70 м в северната част. Той потвърждава предположения досега естествен наклон на терена, който се оказва в посока югоизток-северозапад. За да се поправят стратиграфските неточности, започва проучване на централния профил с дължина 45 м, ширина 2 м и средна височина 3,80 м (Попов 1996а, 39). Описани са четири жилища като едно от тях се смята за двуетажно. В него се е намирал голям женски барелеф, украсен с цветна мазилка, подиум и три керамични съда (Попов 1993). Керамичните форми от хоризонта (обр. 7) са характерни както за среднохалколитната, така и за първа фаза на къснохалколитната керамика, поради което той не може да се отнесе със сигурност към никоя от културите (Попов 1996б, 10).

Следващият V (XVI) хоризонт също се характеризира с наклон на северозапад. Той е с дебелина 0,35-0,50 м, не е опожаряван. Отнесен е към етап В на култура Боян IV (обр. 8). Открити са седем жилища, като при проучването на междужилищното пространство е засечен пласт миди, разделящ XVI от XVII хоризонт (Попов 1996а, 41).

Обр. 8. Керамични съдове от V/XVI хоризонт (рисунки Р. Йорданова)

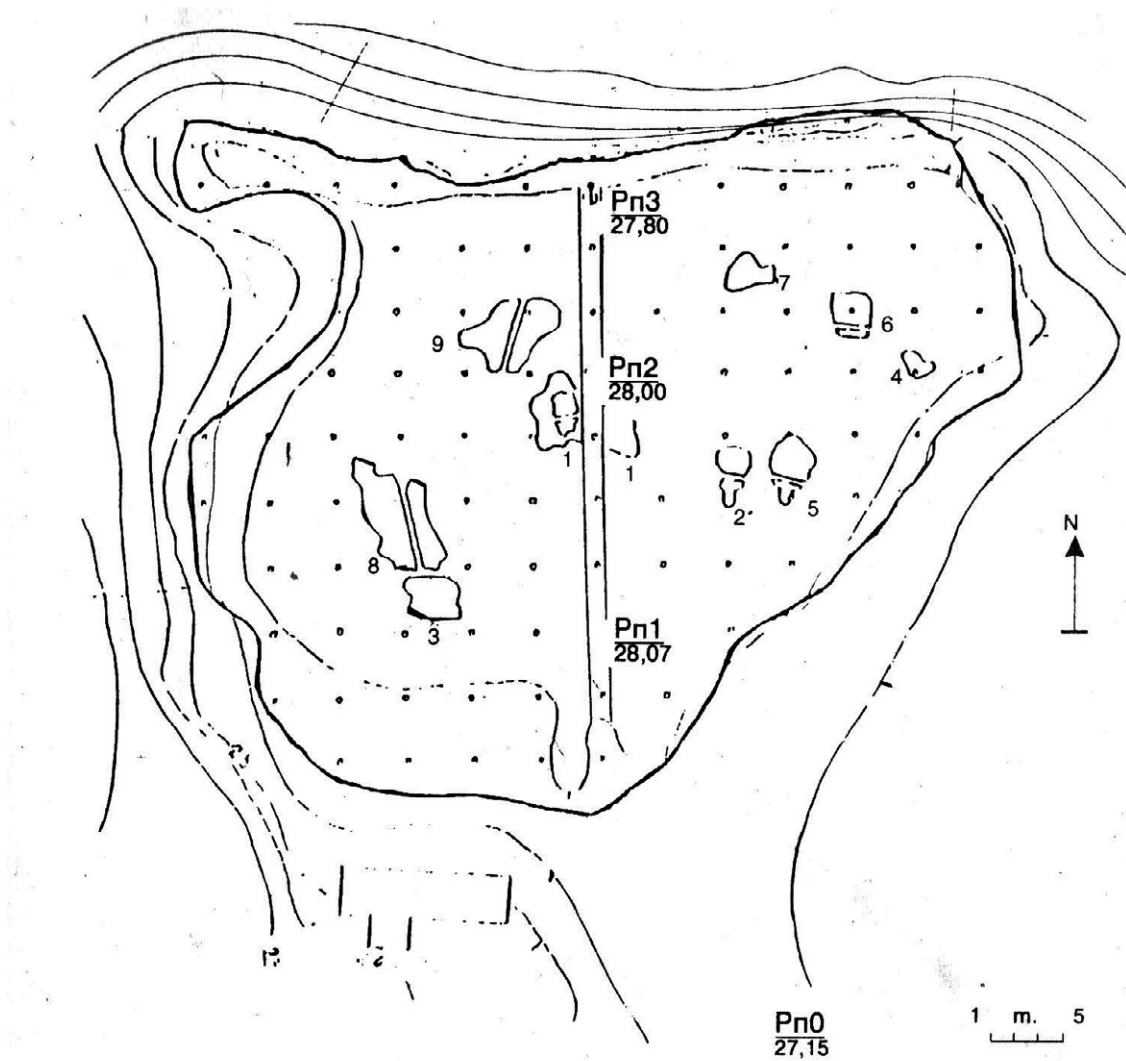
Fig. 8. Ceramic vessels from construction level V/XVI (drawings by R. Yordanova)

При VI (XVII) жилищно ниво покрива цялата площ на могилата. Разкрити са осем жилища в западния сектор и още девет – в източния. Документирани са девет вкопани обекта с различна форма, като седем от тях са осморковидни (Попов 1996а, 41). Шестнадесети и седемнадесети хоризонт са отнесени към средния халколит (Попов 1996а, 42).

Последният VII (XVIII) хоризонт (обр. 9) на могилата е засвидетелстван само в част от вкопаните структури – в шест ями. В някои случаи той е разграничен от предходните пластове от пласт миди. Според В. Попов керамиката може да се отнесе към фаза Джулещи на култура Боян II (Попов 1996а, 42).

Последната археологическа кампания, целяща допроучването на Русенската селищна могила, дава база за още заключения относно обитаването ѝ. Въпреки недостатъците при стратиграфските наблюдения, голяма част от керамичния материал е публикуван. Слабост е липсата на документирани и съответно публикувани керамични ансамбли от затворени комплекси. Дори в документацията на разкопките от 1986-1990 г. находките са вписани с координати и отнесени към определен хоризонт, но не е отбелязан конкретният им контекст. Също така не става ясно дали са инвентирани според стратиграфските наблюдения на К. Кънчев или според по-късните – на В. Попов. Независимо от това запазените находки във фонда на Регионален исторически музей – Русе дават възможност за тяхното повторно изследване.

Различните етапи на проучване на могилата, дискутираните тук проблеми във воденето на разкопки и документация от отделните ръководители, както и нееднак-

Обр. 9. План на VII/XVIII хоризонт (по Попов 1996а, обр. 15)
 Fig. 9. Plan of construction level VII/XVIII (after Попов 1996а, обр. 15)

вите цели на изследване са причина днес Русенската селищна могила да е по-известна с проблемната си стратиграфия, отколкото с интересните си находки.

Недостатъците в изследването ѝ се дължат предимно на факта, че е проучвана от четири различни екипа в рамките на век.

На първо място добитите при първите две кампании находки са без контекст, като освен статиите липсва каквато и да е друга информация за тях. Най-значителна последица от тях, обаче, е разрушаването на голяма част от нейната площ без придобиване на научни знания за обитаването ѝ.

Като втори основен проблем може да се обособят различните принципи, по които са разграничени отделните хоризонти. Макар в началото основен критерий да е наличието на основи на сгради или пещи, такива не са документирани навсякъде. Вземайки предвид определените за хоризонти пластове, те, с малки изключения, са с дебелина 0,20-0,30 м, като през 1948-1949 г. въобще липсва информация за характера на десетте жилищни нива.

Цялостното проучване на могилата през 1948-1953 г. и 1986-1990 г. предоставя

сравнително добре структурирана информация за контекста на находките. Главен недостатък са различията при вземане на дълбочини. Освен споменатите такива при проучванията на Г. Георгиев и Н. Ангелов, не малко се създават при започването на последната кампания. Отнемането на пласт с дебелина близо метър от западната половина на могилата изравнява терена, но не и хоризонтите. Оказва се, че само в източната половина, където са разграничени 10 жилищни нива, разкопките са подновени на стария терен. Всъщност, ръководителят решава да продължи номерацията от западния сектор, като започва от XII хоризонт. В действителност там липсва 1 м между стария XI и новия I (XII) хоризонт. Установените неточности при провеждането на разкопките в края на 80-те години на XX век също допълнително обърква стратиграфската таблица на обекта.

От голямата близо 10 м Русенска селищна могила вече не е останало нищо, освен огромно количество находки, съхранявани във фонда на Регионален исторически музей – Русе. Близо век тя е вълнувала научните среди с големия си потенциал на важен обект, разположен на границата, на река Дунав. И въпреки че е известна, всъщност остава непозната, в сянката на нелеките си дългогодишни проучвания. Само вторичен анализ на находките би позволил тя да бъде напълно оценена и да заеме полагащото ѝ се място сред значимите праисторически обекти в България и в Долнодунавския регион.

Цитирана литература

- Георгиев, Г., Ангелов, Н. 1952. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. *Известия на Археологическия институт XVIII*, 119-194.
- Георгиев, Г., Ангелов, Н. 1957. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 г. *Известия на Археологическия институт XXI*, 41-128.
- Костов, Д. 1926. Предисторическата могила до Русе. *Годишник на Народния музей за 1922-1925 год.* София, 57-71.
- Кънчев, К., Иванов, Д., Великова, Е., Кожухаров, Р. 1987. Разкопки на Русенската селищна могила през 1986 г. *Годишник на музеите в Северна България XIII*, 25-41.
- Попов, В. 1993. Светилище от енеолитната епоха. *Археология*, 1, 20-23.
- Попов, В. 1996а. *Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури по речицето на р. Русенски Лом.* Русе: Авангард Принт ООД.
- Попов, В. 1996б. Към въпроса за стратиграфията и периодизацията на Русенската селищна могила. *Алманах за историята на Русе, I*. Русе, 8-11.
- Тодорова, Х 1986. *Каменно-медната епоха в България.* София: Наука и изкуство.
- Чернаков, Д 2003а. Календарно изображение върху керамичен олтар от Русенската селищна могила. В Харитонов, Х., Атанасова, Св., Чохаджиева, Г. (ред.) *Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов.* Велико Търново, 210-213.
- Чернаков, Д. 2003б. Къснохалколитна керамика от „Малката“ селищна могила в град Русе. *Добруджа*, 21, 210-213.
- Чернаков, Д. 2005. Зооморфна пластика от Русенската селищна могила. *Известия на Регионален исторически музей – Русе IX*, 28-43.

- Чернаков, Д. 2009. *Русенската селищна могила. Пътеводител – каталог*. Русе: Импресарско-издателска къща „РОД“.
- Чернаков, Д. 2011. Интрамурални „погребения“ от Русенската селищна могила. *Известия на Регионален исторически музей – Русе XIV*, 7-53.
- Шкорпил, К. 1914. *Опис на старините по течението на р. Русенски Лом*. София: Царска придворна печатница.
- Popov, V. 1998. The Ruse Tell Site since James Gaul (Stratigraphy and Chronology). In Stefanovich, M., Todorova, H., Hauptmann, H. (eds.) *James Harvey Gaul. In Memoriam*. (In the Steps of James Harvey Gaul, Vol. 1). Sofia: The James Harvey Gaul Foundation, 183-196.
- Popov, V. 2002. Die Plastischen Darstellungen aus dem Siedlungshügel bei Ruse. In Lichardus Itten, M., Lichardus, J., Nikolov, V. (eds.) *Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 529-542.

Tell Rouse: characteristic features and problems

Rumyana Yordanova

(summary)

Tell Rouse is one of the largest and most important settlement mounds in Bulgaria. It was registered by H. and K. Shkorpil during one of their surveys in present-day Northeast Bulgaria at the beginning of the 20th century. The large size of the site (10 m high and ca. 90 m in diameter) provoked the interest of the specialists and excavations were carried there during the entire last century. Four main excavation campaigns were carried out. The first two of them were aimed mainly at discovering prehistoric artifacts for the local school collection and the stratigraphic method of excavation was not used.

The next campaigns, from 1948 to 1953 and from 1986 to 1990, were carried out in accordance with the stratigraphic method of excavations and the discovered artifacts yielded by the different layers were carefully analyzed. The first campaign was directed by G. Il. Georgiev and N. Angelov. The site was divided into two parts, eastern and western one, because of a military building constructed on the top of the mound. The excavations reached a depth of 4.70 m in the eastern sector and a depth of 2.45 m in the western sector. The site was also inhabited in the Late Bronze Age, Early Iron Age and the Roman period. The thickness of the Chalcolithic layer was ca. 9 m, and the total thickness of the rest of the periods was 0.70 m. Structures dated back to the later periods damaged some of the Chalcolithic ones. Ten Late Chalcolithic construction levels were defined in the eastern sector and eleven construction levels – in the western sector based on the excavated house and oven floors. All of them are dated back to 3rd phase of the Kodzhadermen-Gumenlnitsa-Karanovo VI culture. The excavations at the site were interrupted in 1953 because of the lack of funds.

The archaeological excavations were completed in the period from 1986 to 1990. The excavation team was headed by K. Kanchev, who was later replaced by V. Popov. Another six construction levels were defined. They were dated back to the 1st and the 2nd phase of the Kodzhadermen-Gumenlnitsa-Karanovo VI culture as well as to the two stages of the Boyan/Polyanitsa IV culture. Artifacts dated back to the Boyan II culture were found in

several pits.

The site was completely excavated. Some of the campaigns were less successful and effective than the others as it was stated above. Different campaigns within a century long period, several changes of the team directors and certain mistakes in the research methodology resulted in the unreliable stratigraphic sequence of Tell Rousse. A new study on the records as well as on the preserved artifacts will provide opportunity to derive the valuable information about the site, which is one of the most important prehistoric settlements on the right bank of the Danube River.

Ювелирно производство през ранноминойския период на о. Крит

Жени Василева^a

^a Катедра Археология, Исторически Факултет, Софийски Университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 5, София; vassileva.jeni@gmail.com

Jewellery production during the Early Minoan period in Crete

Zheni Vasileva^a

^a Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; vassileva.jeni@gmail.com

ABSTRACT

The third millennium BC in Crete is known as Early Minoan or Prepalatial period. The self-confidence and the high status of the Early Minoans were manifested by their jewellery production. The Minoan pieces of jewellery were made from gold, silver, bronze, lead and copper. Semi-precious and precious stones such as rock-crystal, carnelian, garnet, lapis lazuli, obsidian as well as red, green and yellow jasper were used.

The jewellery of the Minoan civilization represented by Bronze Age artefacts from Crete together with other Minoan visual art forms is not only a proof of extremely high technological skills and creative imagination but also an expression of the love of abundance and the joy of the vibrant nature.

KEYWORDS

Early Minoan period, jewellery production, gold

Ювелирното производство е един от занаятите, свързани както с културните и естетическите потребности, така и със социалното, икономическо и технологично развитие на древните общества. Наблюдавайки общите характеристики в ювелирното производство през РБЕ¹ – типове накити, технологията на изработка и декорация в Цикладските острови, Крит, Континентална Гърция и Западна Анатолия, редица автори определят района на Егея като „койне“ (Reinholdt 2008; Laffineur 2008), а други автори наричат III хил. пр. Хр. „златна ера“ на егейската бронзова епоха (Bass 1966).

Темата на настоящата статия, посветена на ранноминойско ювелирно производство на о. Крит, досега не е била предмет на изследване в българската археологическа литература и цели да представи на читателите основните аспекти на РМ² юве-

1 В статията са използвани следните съкращения: РМ – ранноминойски период; СМ – средноминойски период; КМ – късноминойски период; РБЕ – ранна бронзова епоха; КБЕ – късна бронзова епоха

2 Традиционно ранно бронзовата епоха на о. Крит е наричана ранноминойски период (РМ), а популярният термин „Минойски Крит“ е използван за първи път през 1825 г. от К. Хоек (Hoeck 1825). Първата периодизация на Минойски Крит е предложена от сър Артър Еванс въз основа на керамичните стилове. Разграничени са три хронологически периода – ранен, среден и късен, като РМ период също е разделен на три основни етапа съответно РМ I, РМ II и РМ III (Evans 1921, 35). Системата на т.нар. преддворцов и дворцов период е предложена от гръцкия археолог Н. Платон през 1966 г. на базата на дворецовите комплекси от Кносос, Фестос, Малия и Като Закрос (Platon 1966). Днес в археологическата литерату-

лирство. Макар и отдалечен в географско отношение, о. Крит все по-често е свързван с територията на днешните български земи и въпросите, относно търсене, размяна и доставката на суровини през бронзовата епоха.

Размяната на метални суровини, а вероятно и стоки, е добре засвидетелствана още през първите фази на бронзовата епоха. В археологическата литература често като пример са посочвани най-ранните изделия от калай, познати от Ситагри V, Терми III-V, Бешик Тепе, Полиохни Жълт период, Троя и др. (Muhly 1985, 284; Begemann *et al.* 1992, 223, 237-238). Калай е използван и от металурзите в Тракия. Като пример могат да се посочат находки от Овчарица II и селищна могила Мъдрец (Leshtakov 1996, 250). Достъпът, доставката и размяната на суровини са определяни като един от основните двигатели в развитието на егейската бронзова епоха. Контролът и доставката на метални суровини са имали изключително важно значение и за древните минойци.

Първите изделия, изработени от благородни метали на о. Крит, са датирани във финалния неолит, който съответства на късния халколит по българската терминология. В погребален контекст в пещерата Амнисос са намерени сребърен идол, сребърна халка и сребърно мънисто. Формата на сребърния идол е сравнявана с характеристиките за къснохалколитния период на Балканите пръстеновидни идоли, въпреки че украшението от Крит има значително по-малък отвор (Betancourt, Marinatos 2000, 213-214).

Стратегическото положение на о. Крит изиграва значителна роля в развитието на минойската култура. Северното и източното крайбрежие на острова разполагат с добри естествени пристанища, което благоприятства развитието на интензивна търговия по море. От началото на III хил. пр. Хр. насетне, в резултат на развитието на местната култура и морските контакти и търговия, критските майстори постепенно развиват ювелирство, което през РМ II-III период се превръща в производство със специфичен облик и стил.

Основната изворова база за изследване на ювелирното производство на преддворцов Крит са достигналите до нас ювелирни изделия. Значителна част от ювелирните изделия на РМ Крит са открити по време на археологически проучвания в края на XIX и началото на XX век. Голяма част от тях са публикувани през 1924 г. от гръцкия археолог С. Ксантоидес в изследване посветено на РМ засводени гробници в района на Месара в Южен Крит (Xanthoudides 1924). В началото на XX в. започват археологическите проучвания в най-големия РМ некропол Мохлос в Източен Крит. Златните и сребърни украшения от Мохлос представляват най-многобройната група накити. Те са подробно разгледани от Р. Сеагер (Seager 1912) и К. Даварас (Davaras 1975).

РМ ювелирно производство е детайлно проучено и в изследване на А. Василякис (Βασιλάκης 1996), както и в монографията на М. Ефингер (Effinger 1996). Ювелирното производство на Крит е дискутирано и в изследвания, посветени на металургичното и ювелирното производство на Егея. Тук може да споменем изследванията на Р. Хигинс (Higgins 1980), К. Браниган (Branigan 1974) и Е. Константириди (Konstantinidi 2001).

Допълнителна информация за минойското ювелирство може да се извлече от различни каменни, глинени и мраморни антропоморфни фигурки, печати, изображения върху съдове и др., които дават изключително интересни данни за употребата

ра повечето изследователи използват следната периодизация: РМ I 3100-2700 пр. Хр.; РМ IA/IIA 2700-2650 пр. Хр.; РМ IIA 2650-2450 пр. Хр.; РМ IIB 2450-2200 пр. Хр.; РМ III 2200-2000 пр. Хр. (Muhly 2000, 4).

на накити през бронзовата епоха. Не на последно място са и фреските от КБЕ комплекси в Крит, Цикладските острови и Континентална Гърция, които също носят съществена информация за традиционните костюми. Изображенията показват различни аспекти от живота на древните общества – реални събития и идеализирани изображения на божества, политически фигури и хора с висок социален статус (Immerwahr 1990). Тези паметници представляват допълнителен аргумент в идентификацията на ювелирните изделия като накити.

Почти 90% от достигналите до нас украшения са намерени в погребален контекст. Проучените некрополи на РМ общество са съсредоточени в Северен Централен Крит, Южен Централен Крит и Източен Крит (обр. 1). Гробниците са използвани многократно, вероятно на базата на семеен/родствен принцип. Един от основните проблеми при датирането на материалите от минойските гробници е, че поради многократното им използване, голяма част от артефактите са разбъркани, както от по-късните погребения, така и от иманярските набези, започнали още в древността. По тази причина при изследванията на минойските ювелирни изделия внимателно се анализират археологическата среда на материалите и останалите находки, които спомагат за датировката на предметите. Инвентарът на гробниците обикновено се състои от керамични съдове, каменни съдове, метални накити, метални оръдия и оръжия, различни фигурки и луксозни стоки, изработени от вносни суровини. Висока хронологическа стойност има на първо място минойската керамика – фина сива керамика, керамика тип Пиргос, тип Лебена, тип Кумаса, тип Василики, керамика тип бяло-на-черно и др. (Betancourt 1985, 21). Хронологическа стойност имат и луксозни изделия като печати от слонова кост, медни и бронзови ками, каменни съдове, цикладски фигурки, предмети от обсидиан и др. (Hickman 2012, 524-525).

Характерна особеност при изработването на накити през РМ период е използването на злато и в по-малка степен на сребро, бронз, мед и олово. Освен метални накити минойските ювелири изработвали и украшения от скъпоценни камъни като карнеол, лапис лазули и др. (Konstantinidi 2001). Остров Крит е беден на суровини и това повдига един от най-важните въпроси – този за набавянето им. По отношение на среброто, авторите единодушно приемат, че суровината е доставяна от Цикладските острови. Контактите, и дори присъствието на цикладско население е добре засвидетелствано чрез многобройните импорти, открити на о. Крит – съдове, мраморни фигурки и др. (Branigan 1968b, 224). Скъпоценни камъни вероятно са доставяни чрез морските контакти на древните минойци с останалите части на Източното Средиземноморие. Най-дискутиран и най-интересен за изследователите остава въпросът за доставянето на злато. В археологическата литература съществуват няколко теории. Според тях златото е внасяно от Египет (Higgins 1980, 56), Месопотамия (Moorey 1985, 28), Анатолия (Yener 2000, 77), Континентална Гърция (Branigan 1974, 90; McGeehan-Liritzis 1996, 234), Тракия и дори Румъния (Branigan 1974, 63, 98). Въпреки интереса към проблематиката като цяло, на този етап проучванията на суровините, използвани от древните минойци, са все още малко³. Безспорен е фактът, че древните минойци развиват широки търговски контакти в цялото Източно Средиземноморие.

Репертоарът от украшения през РМ период е представен от следните катего-

3 По-подробно за теории за доставка на злато за Минойски Крит в: Branigan 1974; Higgins 1980; Higgins, Higgins 1996; Lehrberger 1995; Maxwell-Hyslop 1971; McGeehan-Liritzis 1996; Weisgerber, Pernicka 1995; Yener 2000.

1. Пиргос	11. Порти	21. Петрас
2. Гурнес	12. Кумаса	22. Агия Фотия
3. Краси	13. Лебена	23. Палеокастро
4. Арханес - Фурнес	14. Сфунгарас	24. Мароня
5. пещера Хараламбос	15. Пиргос	
6. пещера Трапеза	16. Горния	
7. Калатиана	17. Хрисокамино	
8. Агия Триада	18. Мохлос	
9. Мони Одигистрия	19. Псейра	
10. Платанос	20. Агиос Антониос	

Хронологическа таблица:

Финален неолит 4450 - 3100 пр. Хр.

Ранноминойски период I 3100 - 2700 пр. Хр.

Ранноминойски период IB / IIA 2700 - 2650 пр. Хр.

Ранноминойски период IIA 2650 - 2450 пр. Хр.

Ранноминойски период IIB 2450 - 2200 пр. Хр.

Ранноминойски период III 2200 - 2000 пр. Хр.

Обр. 1. Карта с основните ранноминойски некрополи и хронологическа таблица на ранноминойски период (адаптирана по Muhly 2000, 4)
 Fig. 1. A map of the main Early Minoan cemeteries and a chronological table of the Early Minoan period (revised after Muhly 2000, 4)

рии: накити за глава, накити за шия, накити за ръце, аксесоари за дрехи и др. Всички изследователи единодушно приемат, че тези предмети са служели като персонални

украшения – накити⁴.

Най-представителните украшения за глава от РМ период са диадемите (обр. 2). Те са метални ленти, изрязани от златен лист, с правоъгълна или елипсовидна форма. В краищата им, а в някои случаи и в средата, са изработвани отвори за прикачване на диадемата директно към прическата или за пришиване към забрадка или лента. Основният акцент е използването на игли за прикрепяне, различни листовидни висулки и др. Дължината на диадемите от Крит позволява да се допусне, че са носени от възрастни индивиди. Средната им дължина е между 20 и 30 см. Следите от преправки и употреба по диадемите свидетелстват, че те са били използвани продължително преди поставянето им в гробове (Davaras 1975, 110-111). Най-представителните диадеми са т.нар. *Диадема с очички* (Seager 1912, 27, figs. 8.Π.5), *Диадема с кучета* (Seager 1912, 26-27, figs. 8.Π.4), *Агрими диадема* (Davaras 1975, 103-104, fig. 3, pl. 18a) и др.

По отношение на функцията на диадемите като украшения съществуват различни мнения. Така например, според Р. Сеагер, диадеми са използвани за покриване очите на умрелия, подобно на погребалните маски от КБЕ (Seager 1912, 15, 32f). К. Даварас интерпретира диадемите като украшения за глава, носени приживе и използвани като дар след смъртта (Davaras 1975, 111-112). Данните от гробни контексти в синхронните райони и по-късните иконографски изображения служат като допълнителни индикатори за начина на употреба на диадемите и позволяват да ги идентифицираме като украшения за глава.

Тук могат да се посочат няколко интересни примера от иконографските изображения. Само няколко изображения на накити от РМ контекст са достигнали до нас, но те носят изключително интересна информация. В помещение № 92 в Миртос е открита фигурка на женско божество. На главата си тя носи тънка лента, наподобяваща диадема, а на шията си – наниз с мъниста. Материалите от помещението са датирани във фаза II на РМ период (Davaras 1982, 20, fig. 13). **Подобна керамична фигурка е открита в Кумаса и се отнася към РМ II-III период.** На шията на женското божество, чрез тънки глинени лентички, е изобразен наниз (Xanthoudides 1924, pls. 2.4137). Повече примери могат да се посочат от по-късни периоди. Например глинени фигурки на т.нар *Богиня на мака*, която носи на главата си диадема с антени. Диадемата покрива челото на богинята, а антените, поставени в горната ѝ част, са обърнати нагоре. Тези фигурките са характерни за КМ период (Rethemiotakis 2001, figs. 38a, b). Диадеми или ленти за коса са изобразени на КМ фреска от Кносос, известна в литературата като *Дамите в синьо*. Диадеми опасват горната част на главите на жените и са вплетени в прическата (Dimoroulou-Rethemiotaki 2005, 304-305).

Минойските диадеми, описвани като „символ на властта“ (Soles 1988, 57), са носени като корони по време на церемонии, символизирайки социален или религиозен статус (Davaras 1975, 112).

В категорията украшения за глава попадат и т.нар аксесоари за диадеми. Те включват различни висулки, игли, антени. Терминът „антена“ е използван за първи път от К. Даварас, при описанието на шест вертикални златни лентички, открити в

4 Дефиницията на термина „накит“ в настоящето изследване включва предмети, служещи за украса като някои от тях имат и практическа функция (игли за закрепване на дрехи, копчета и др). В изследванията, посветени на бронзовата епоха и по-конкретно, изследванията за РМ Крит, изделията на ювелирството са еднозначно интерпретирани като накити с естетическа и утилитарна цел. Като аргумент изследователите посочват находките от гробен контекст, иконографските изображения от Цикладските острови и Крит, фигурки и др. предмети.

Мохлос. Според интерпретацията на К. Даварас антените представляват украшения в горната част на диадемата. Те имат специални отвори, чрез които са прикрепяни (Davaras 1975, 110). Най-представителните екземпляри принадлежат на *Агрими диадема* (Davaras 1975, 103-104, fig. 3, pl. 18a) и *Диадемата с куче* (Seager 1912, 26-27, figs. 8.II.4). Познати са още от некрополите в Арханес (Σακελλαράκης 1973, pl. 176β), Пиргос (Ξανθοῦδίδης 1918, 165-166, fig. 15) и др.

Като аксесоари за диадеми са интерпретирани златни игли с главичка във форма на минзухар и маргаритка, познати само от некропола Мохлос (обр. 3. 3, 4). Те вероятно са използвани с декоративна и улитарна цел, за да придържат диадемата към прическата (Davaras 1975, 106, pls. 19a, 22d; Seager 1912, 72, figs. 41.XIX.11, 42.XIX.11).

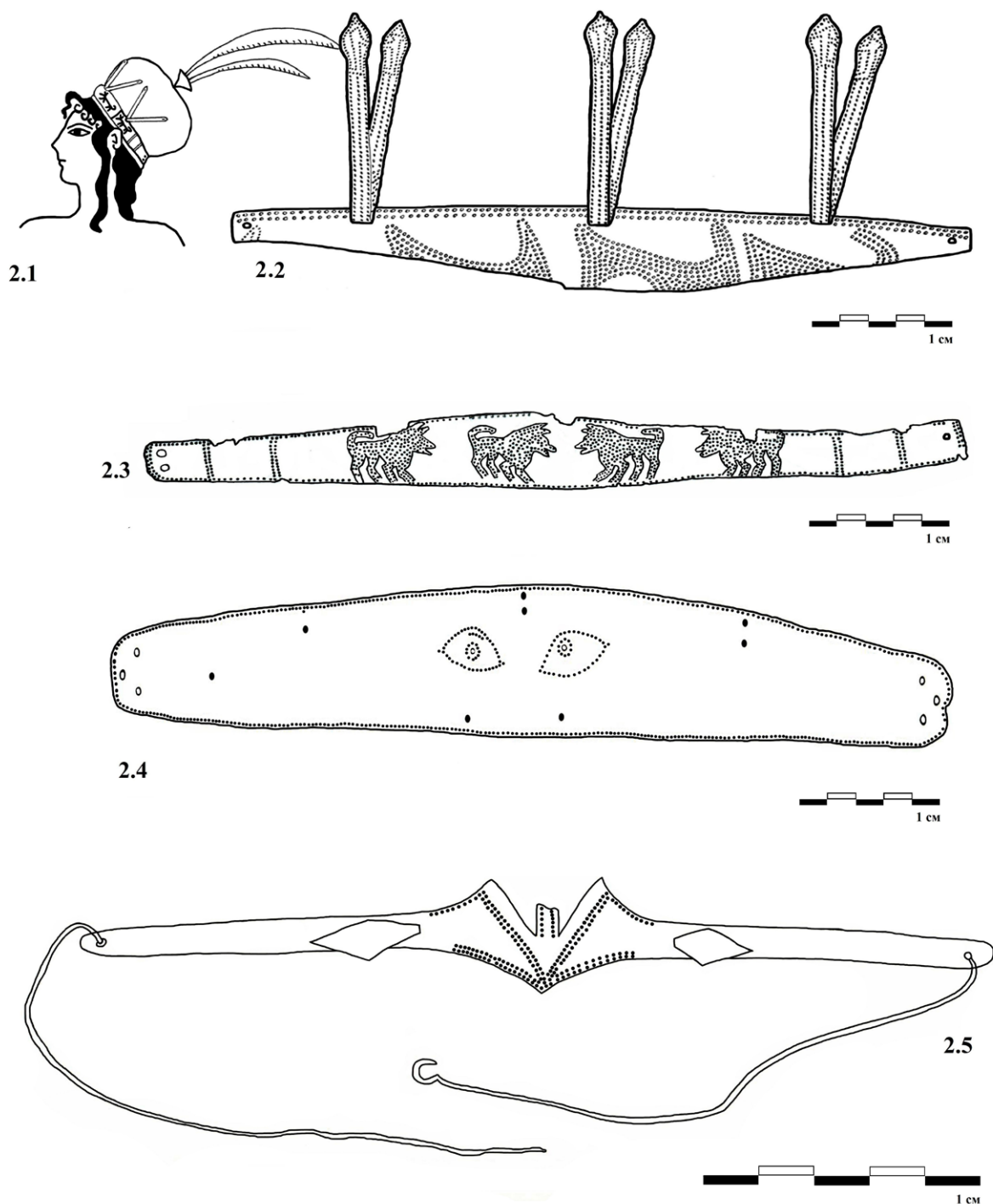
Практиката в изработването на метални диадеми е характерна за големи търговски и металургични центрове през РБЕ. Диадеми от злато са познати от Троя (Schliemann 1874; 1880), Аладжа Хюйюк (Koşay 1938), Ур (Pittman 1998) и др. Интерес представляват и откритите *in situ* около главата метални диадеми от некрополите Демирчихюйюк – Сарикет (Seeher 2000) и Кучукхюйюк (Gürkan, Seeher 1991) в Западна Анатолия. Находките свидетелстват за начина на употреба на металните диадеми през РБЕ като украшения за глава.

Категорията украшения за глава, изработени от метал включва диадеми и аксесоари за диадеми. Прави впечатление липсата на метални висулки за коса и обеци, характерни за останалите части на Егея и Тракия. Възможно е някои метални халки да са използвани като обеци, но сигурни данни за подобна употреба няма. Развитието на този тип накити намира приложения през КМ период, когато се наблюдава значително разнообразие в категорията на обеците (Effinger 1996).

Към категорията украшения за шия са причислявани мъниста, амулети и висулки, за които се предполага, че са нанизвани и носени като нанизи. Като пример може да се посочат нанизите от толос Г, Арханес (Σακελλαράκης 1972, pl. 284). С прецизна изработка се отличават мънистата с вазовидна форма от Платанос (Xanthoudides 1924, 110-111, pls. 15.475, 57.475), мънисто с форма на жаба от Кумаса (Xanthoudides 1924, 29, pl. IV.386), мъниста с форма на барабанче от Мохлос (Seager 1912, 32) и др. Освен златни мъниста, древните критяни изработвали и мъниста от слонова кост, карнеол и лапис лазули. В гробен контекст са открити египетски скарабей (Платанос, Арханес и Мохлос), печати от слонова кост, използвани като елементи от нанизи (Платанос и Арханес), мъниста от стеатит и слонова кост (Платанос, Арханес и Мохлос) и др. Внасяни са както суровини, така и готови изделия (Konstantinidi 2001, 172-176).

Като елемент от нанизи или пришивани към дрехи са носени и украшения във форма на двойна брадва (обр. 3. 2). Двойната брадва е позната в археологическата литература като лабрис. Често е изобразяван върху стените на храмови и жилищни постройки. Тази форма е позната още и от изображения върху керамични съдове, глинени и каменни фигури и др. (Marinatos 2010, 115-116). Амулети във форма на двойна брадва са открити в Мохлос (Seager 1912, 36, 46), Платанос (Xanthoudides 1924, pl. LVI, 1910) и случайни находки от Крит (Branigan 1974, tab. 19). Амулетите намират добри паралели сред материалите от съкровище Кап Колонна на о. Егина (Reinholdt 2008, № 026-028) и находки от Караташ в Западна Анатолия (Mellink 1967, fig. 50a, 50b).

Украшенията за ръце не са популярен накит през ранноминойски период. Като пръстени са интерпретирани златни и сребърни отворени халки, изработени от тел. Такива са открити в Краси (Μαρίνάτος 1929, 120-121, fig. 14.40), Платанос (Xanthoudides 1924, pl. 57.485), Мохлос (Seager 1912, figs. 20.XXI.17a-b; Davaras 1975, pl. 21a), Сфунга-

Обр. 2. Златни диадеми от о. Крит: 2.1. възстановка на Минойска диадема с антени (по Evely 2000, 123); 2.2. Златна диадема Агрими, Мохлос гробница 6 (по Βασιλάκης 1996, εικ. 11.36); 2.3. Златна диадема с кучета, Мохлос гробница 2 (по Davaras 1975, fig. 3, pl. 18a); 2.4. Златна диадема с очички, Мохлос, гробница 2 (по Βασιλάκης 1996, εικ. 10.9); 2.5. Златна диадема, Лебена, толос Папура I (по Alexiou, Warren 2004, 36, pl. 10C)
 Fig. 2. Gold diadems from Crete: 2.1. A reconstruction of a Minoan diadem with antennae (after Evely 2000, 123); 2.2. A gold Agrimi diadem, Mochlos, tomb 6 (after Βασιλάκης 1996, εικ. 11.36); 2.3. A gold Dog diadem, Mochlos (after Davaras 1975, fig. 3, pl. 18a); 2.4. A gold Eye diadem, Mochlos, tomb 2 (after Βασιλάκης 1996, εικ. 10.9); 2.5. A gold diadem, Lebena, tholos Papoura I (after Alexiou, Warren 2004, 36, pl. 10C)

рас (Hall 1912, fig. 24) и Агиос Антониос (Hall 1914, fig.107). Развитието на този тип накити намира по-голямо приложение през КМ период, когато върху пръстените са изобразявани различни сцени от живота и митологията на древните минойци (Effinger 1996, 9-16).

Гривните от РМ период най-често имат кръгла отворена форма – Пиргос (Ξανθοῦδίδης 1918, 166, fig. 15), Калатиана (Xanthoudides 1924, pl. 43b.389), Платанос (Xanthoudides 1924, pl. LVI/1955) и др. Познати са и гривни с кръгла затворена форма – Кумаса (Xanthoudides 1924, pl. 29b), както и метални гривни в няколко оборота – Пиргос (Ξανθοῦδίδης 1918, 166, fig. 15). Гривни са изработвани и от златен лист – Мохлос (обр. 3. 9) (Seager 1912: 68, figs. 20.XVI.13, 38.XVI.13). **Прави впечатление, че по-голямата част от гривните, изработени от златна тел или лист имат диаметър около 5 см и това предполага, че те са използвани като украшения за деца и по-рядко от възрастни индивиди.**

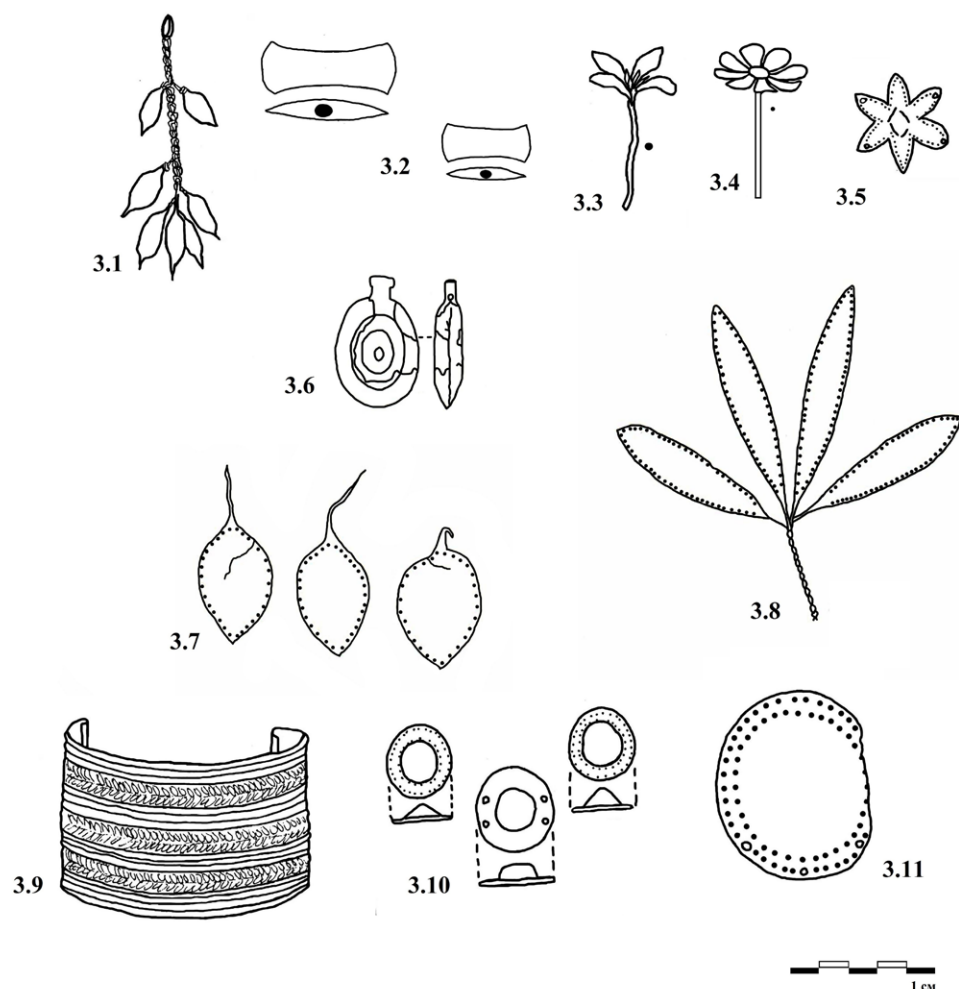
Категорията висулки и амулети се характеризира с голямо разнообразие (обр. 3. 1, 5, 8). Висулките представляват украшения, носени на верижки, наниз или други украшения за глава, шия, ръце или дрехи. Някои висулки вероятно са имали и функцията на амулети. От златен лист са изработвани висулки с триъгълна форма с верижки в техника *loop-in-loop*, висулки със сърцевидна, кръстовидна форма и ромбовидна форма, и др. Характерни за Крит са висулки с едно до няколко листенца (във форма на маслинов лист, камбанка и други елементи от природата на Крит). Те са изрязани от златен лист, а периферията на някои от тях е украсявана с точки в техника *repoussé*. Срещат се и украшения със специфична форма, които са единични и не намират паралел в други РМ комплекси. Един от най-интересните екземпляри е украшение, наподобяващо скипър, открито в гробница в Мохлос (Seager 1912, 43, figs. Fig. 41.V.k).

Категорията аксесоари за дрехи в РМ ювелирство може да се раздели на две групи. Украшения за дрехи, представени от златни апликации с отвори за пришиване и златни висулки, които вероятно също са пришивани към облеклото (обр. 3. 10, 11). Апликациите за дрехи са изрязвани от златен лист, а някои екземпляри са украсявани с точни в техника *repoussé* – Мохлос (Seager 1912, 104-106). Практиката да се украсява облеклото с подобни метални пластинки е добре засвидетелствана и в Тракия (Катинчаров, Аврамова 1994; Христов 2005), Егея (Laffneuer 2008) и редица РБЕ комплекси от Анатолия и Сиро-Месопотамия (Maxwell-Hyslop 1971).

Втората група аксесоари за дрехи включва украшения, които вероятно, освен декоративна, са имали и утилитарна функция. Това са метални копчета – Мохлос (Seager 1912, 39) и игли – Платанос (Branigan 1968a, 97), Порти (Xanthoudides 1924, 67) и др.

Основният акцент на РМ ювелирство, както вече беше отбелязано, е предпочитанието към златото. Сребърни украшения се срещат значително по-рядко и обикновено те са представени от мъниста, халки, гривни и игли (Branigan 1968b). Трябва да се отбележи, че сребърни накити са открити само в Северен Крит. Украшенията, изработени от мед, бронз или олово, се отличават със значително по-сеплите си форми. Достигналите до нас екземпляри са изключително малко. Безспорно афинитетът на древните минойци към златото е свързан с определена символика, но дали тя е била религиозна или социална, е трудно да се определи.

Основните техники, които използвали минойските майстори, са леене и коване. Леенето е извършвано по два метода – *cire perdue* и *lost-wax* техника. По-голямата част

Обр. 3. Златни украшения от Мохлос, Източен Крит: 3.1. Златна висулка с листовидни орнаменти, Мохлос, гробница 2 (по Branigan 1974, № 2398); 3.2. Златни амулети във форма на двойна брадва, Мохлос, гробница 2 (по Branigan 1974, № 2295-96); 3.3. Златна игла с форма на минзухар, Мохлос, гробница 2 (по Branigan 1974, № 2265); 3.4. Златна игла с форма на маргаритка, Мохлос, гробница 19 (по Βασιλάκης 1996, εικ.20.7); 3.5. Златна апликация във форма на звезда, Мохлос, гробница 19 (по Branigan 1974, № 2273); 3.6. Златен идол, Мохлос (по Βασιλάκης 1996, εικ. 18.11); 3.7. Листовидни златни орнаменти, Мохлос, гробница 2 (по Βασιλάκης 1996, εικ.16.29-31); 3.8. Златна висулка с листовидни орнаменти, Мохлос, гробница 2 (по Βασιλάκης 1996, εικ.16.41-44); 3.9. Златна гривна, Мохлос гробница 16 (по Branigan 1974, № 2573); 3.10. Златни апликации, гробница 2 (по Branigan 1974, № 2482-84); 3.11. Златна апликация, Мохлос, гробница 2 (по Branigan 1974, № 2460)

Fig. 3. Gold ornaments from Mochlos, East Crete: 3.1. A gold pendant with leaf ornaments, Mochlos, tomb 2 (after Branigan 1974, № 2398); 3.2. Double-axe shaped gold amulets, Mochlos, tomb 2 (after Branigan 1974, № 2295-96); 3.3. A gold pin with a crocus flower-shaped head, Mochlos, tomb 2 (after Branigan 1974, № 2265); 3.4. A gold pin with a daisy flower-shaped head, Mochlos, tomb 19 (after Βασιλάκης 1996, εικ.20.7); 3.5. A star-shaped gold applique, Mochlos, tomb 19 (after Branigan 1974, № 2273); 3.6. A gold figurine, Mochlos (after Βασιλάκης 1996, εικ. 18.11); 3.7. Gold leaf ornaments, Mochlos, tomb 2 (after Βασιλάκης 1996, εικ.16.29-31); 3.8. A gold pendant with leaf ornaments, Mochlos, tomb 2 (after Βασιλάκης 1996, εικ.16.41-44); 3.9. A gold bracelet, Mochlos, tomb 16 (after Branigan 1974, № 2573); 3.10. Gold appliques, Mochlos (after Branigan 1974, № 2482-84); 3.11. Gold appliques, Mochlos, tomb 2 (after Branigan 1974, № 2460)

от ранноминойските украшения са изработвани от метален лист. За направата му минойските майстори използвали различни методи като най-често мекото самородно злато е обработвано чрез коване. Металът е увиван в кожа или пергамент, за да не се надрасква (Ogden 1982, 34; Evely 2000, 405). Процесът на коване често е прекъсван, за да се калява металът и да не се нарушава неговата структура (Ogden 1993, 47). След изработването на златен лист в необходимата дебелина, украшенията са изрязвани в желаната форма. Освен от метален лист, минойските майстори изработвали и украшения от метална тел. Предполага се, че телта е изработвана чрез изрязване на тънки ленти от метален лист, които са обработвани чрез коване и валцоване в желаната дебелина и размери (Ogden 1982, 48; Evely 2000, 405).

Украсата на накитите е изпълнявана с гранулация, филигран, точки в техника *repoussé*, ажурна украса и др. Точки в техника *repoussé* са най-често срещаната украса на РМ украшения. Те опасват периферията на украшенията или изобразяват различни геометрични форми. Обикновено са изработвани преди украшението на бъде изрязано от металния лист. Той е поставян върху кожа или пергамент, а точките са изработвани чрез коване обратно на лицевата страна на украшението (Ogden 1982, 35).

Ажурна украса е използвана при оформянето на диадеми за коса, изработвани от златен лист, който вероятно е изрязван с обсидианов нож или друго острие (Ogden 1982, 43).

Гранулация и филигран са едни от най-сложните методи за украса използвани от древните ювелири. Изработването на малки гранули/телчета вероятно е извършвано по два начина. Най-лесно това става чрез топене на злато в тигели и изливане на метала във вода. Вторият метод е топене на злато и поставяне между пластове с въглени на прах в тигел. След като тигелът се охлади, въгленът се измива и остават само златните гранули/телчета. Готовите гранули/телчета са споявани (прилепвани) към украшението, вероятно чрез лепило от морска сол или растително лепило и при нагряване до около 900° C (Branigan 1974, 94).

Свидетелство за ювелирното производство на о. Крит са и откритите калъпи, инструменти, недовършени предмети и др. Стойността на златото през РМ период обяснява и защо няма открити буци самородно злато и слитъци. Вероятно златарите-ювелири са използвали внимателно суровината, а голяма част от предметите са претопявани за изработване на нови. По отношение на майсторите, К. Браниган предполага, наличието на поне три типа сред тях. Първата група включва пътуващи майстори, които пътуват целогодишно, разполагат с набор от инструменти и използват по-лесни техники. Втората група включва стационарни майстори, които работят целогодишно в свои работилници, използвайки по-сложни техники; третата група майстори са тези, които работят сезонно като практикуват и други дейности (Branigan 1983, 24-26).

Ранноминойските ювелирни изделия са използвани както в ежедневието, така и вероятно като луксозни предмети, маркиращи социален или религиозен статус. Използваните мотиви в украсата на накитите са добре познати и от другите ранноминойски изделия. Така например, геометричните мотиви, с които са украсявани златните диадеми (прави линии, рибена кост, пресичащи се линии и др.) са част и от орнаментацията на керамични и мраморни съдове, печати от слонова кост и др. Често срещан е и мотивът на двойната спирала, който е един от най-широко разпространените мотиви през III хил. пр. Хр. в Егея и Източното Средиземноморие. Двойна спирала често е изобразявана върху керамични съдове и печати.

Характерна особеност за минойското ювелирство са флоралните и зооморфни мотиви. Предполага се, че древните минойци възприемат флоралните мотиви под влияние на ювелирното производство на древна Месопотамия (Davaras 1975, 79). Най-представителните украшения от царските гробници в Ур са с различни флорални изображения от местната природа (Pittman 1998). Подобно на месопотамските ювелири, древните минойци изработвали украшения с имитация на критската природа.

Наличието на развиващо се ювелирство през РМ период на о. Крит напълно съответства на развитието на местната култура, свързано с интензивни търговски контакти, металургично производство, размяна на суровини и стоки, зараждаща се диференциация в минойското общество. Създадените накити са инспирирани от вкуса и идеологическите изисквания на древните минойци. Настоящата статия разглежда само част украшенията на РМ общество. Цялостният облик на РМ ювелирство носи характеристиките на производствен център със специфичен облик и собствен стил. По-късните изделия на ювелирството на о. Крит затвърждават тенденцията в развитието на местните майстори. Най-добрият пример за това е висулката с форма на две пчели от Малия, украсена с филигран и гранулация и датирана в СМ IIВ период (Davaras 1976, 156).

Доставката на суровини остава най-интересният въпрос в изследванията на минойското ювелирство. Необходимостта от суровини за изработка на метални изделия придобива нови измерения след затваряне на Месопотамско-сирийския търговски път през 1758 г. пр. Хр., когато Хамурапи превзема Мари. Необходимостта от суровини разширява културните и търговски контакти на древните минойци (Matsas 1991, 174). Търсенето на нови източници на суровини вероятно се развива в северна посока в района на Северна Егея и Балканите.

Проучванията в последните години потвърждават тази хипотеза. Като аргумент се посочва минойският рондел с Линеар А от селището Микро Вуни на о. Смотраки (Matsas 1995, 236). Предполага се, че на Микро Вуни е функционирала минойска колония, подsigуряваща суровини (мед и злато) от Балканите (Leshtakov 1996, 248-250). Друг интересен аргумент за минойско присъствие на север са златните накити от Изворово, които намират точни паралели в СМ–КМ комплекси на о. Крит (Бориславов 2011, 65-66). Дали тези контакти с Балканите не датират още от III хил. пр. Хр. е трудно да се каже, но възможността минойските майстори да са работили със злато от Балканите набира все по-голяма популярност в археологическата литература. Вероятно бъдещите проучвания ще разширят нашите възгледи за контактите и ролята на Балканите през ранната бронзова епоха.

Цитирана литература

- Бориславов, Б. 2011. Археологически разкопки в Югозападен Сакар, община Харманли 1995-2010. *Castra Rubra*, 1, 51-96.
- Катинчаров, Р., Аврамова, М. 1994. Едно неочаквано съкровище. *Проблеми на изкуството*, 4, 4-5.
- Христов, М. 2005. Могилен некропол от ранната бронзова епоха край Дъбене (предварително съобщение). *Археология*, 1-4, 127-136.

- Alexiou, S., Warren P. 2004. The Early Minoan tombs of Lebena, Southern Crete. *Studies in Mediterranean Archaeology*, vol. 30. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Βασιλάκης, Α. 1996. Ο Χρυσός και ο αργυρός στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Περ. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου: Βικελαία Βιβλιοθήκη.
- Bass, G. 1966. Troy and Ur. Gold Links between Two Capitals. *Expedition* 8, 26-39.
- Begemann, F., Schmitt-Strecker, S., Pernicka, E. 1992. The Metal Finds from Thermi III-V: A Chemical and Lead-Isotope Study. *Studia Troica* 2, 219-239.
- Betancourt, P. P. 1985. *The History of Minoan Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- Betancourt, P. P., Marinatos, N. 2000. Το Σπηλαιό της 'Αμνισού: Η Έρευνα του 1992. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 179-236.
- Branigan, K. 1968a. Copper and bronze working in Early Bronze Age Crete. *Studies in Mediterranean Archaeology*, XIX, Lund: P. Åström, (Sölveg. 2), 1-122.
- Branigan, K. 1968b. Silver and lead in Prepalatial Crete. *American Journal of Archaeology*, 72/3, 219-229.
- Branigan, K. 1974. *Aegean metalwork of the Early and Middle Bronze Age*. Oxford: Clarendon Press.
- Branigan, K. 1983. Craft Specialization in Minoan Crete. In Hooker, J. T. (ed.) *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Davaras, C. 1975. Early Minoan Jewellery from Mochlos. *Annual of the British School at Athens*, vol. 70, 101-114.
- Davaras, C. 1976. *Guide to Cretan Antiquities*. New Jersey: Noyes Press.
- Davaras, C. 1982. *Hagios Nikolaos Museum*. Athens: Editions Hannibal.
- Dimopoulou-Rethemiotaki, N. 2005. *The Archaeological Museum of Heraklion*. Athens: John S. Latsis Benefit Foundation.
- Effinger, M. 1996. *Minoischer Schmuck* (BAR International Series 646). Oxford: Archaeopress.
- Evans, A. 1921. *The Palace of Minos at Knossos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, vol. I. London: Macmillan and Co.
- Evely, R. 2000. *Minoan Crafts: Tools and Techniques – An Introduction*. Göteborg: Paul Åströms.
- Gürkan, G., Seeher, J. 1991. Die Frühbronzezeitliche Nekropole von Küçükhüyük bei Bozüyük. *İstanbul Mitteilungen*, 41, 39-96.
- Hall, E. H. 1912. *Excavations in Eastern Crete: Sphoungaras* (University of Pennsylvania. The University Museum, Anthropological Publications 3.2). Philadelphia.
- Hall, E. H. 1914. *Excavations in Eastern Crete: Vrokastro* (University of Pennsylvania. The University Museum, Anthropological Publications 3.3). (Philadelphia).
- Hickman, J. 2012. Gold and silver jewelry production in Prepalatial Crete. *Kosmos: jewellery, adornment and textiles in the Aegean Bronze Age : proceedings of the 13th International Aegean Conference/13e Rencontre egeenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, 523-529.
- Higgins, R. J. 1980. *Greek and Roman Jewellery*. 2nd edition. Berkeley: University of California Press.

- Higgins, M. C., Higgins, R. 1996. *A geological companion to Greece and the Aegean*. London: Duckworth.
- Hoeck, C. 1825. *Das Minoische Kretas. Kreta. Ein Versuch zur Aufhellung der Mythologie und Geschichte, der Religion und Verfassung dieser Insel, von den Zeiten bis auf die Römer-Herrschaft, vols. I-III, Göttingen*.
- Immerwahr, S. 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age*. University Park and London: Pennsylvania State University Press.
- Konstantinidi, E. 2001. *Jewellery revealed in burial context of the Greek Bronze Age* (BAR International Series 912), Oxford: Archaeopress.
- Koşay, H. Z. 1938. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı 1936 Daki Çalışmalara Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara.
- Laffineur, R. 2008. Aspects of Early Bronze Age Jewellery in the Aegean, In Erkanal, H., Hauptmann, H., Sahoglu, V., Tuncel, R. (eds.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age*, Ankara, 323-332.
- Lehrberger, G. 1995. The Gold Deposits of Europe: an overview of the possible metal sources for prehistoric gold objects. In Morteani, G., Northover, J. P. (eds.) *Prehistoric Gold of Europe: Mines, Metallurgy and Manufacture*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 115-144.
- Leshtakov, K. 1996. Trade centers from Early Bronze Age III and Middle Bronze Age in Upper Trace. In Nikolova, L. (ed.) *Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates)* (Reports of Prehistoric Research Projects, 1.2-4), Sofia: Agatho, 239-287.
- Μαρινάτος, Σ. 1929. Πρωτομινωϊκός θολωτός τάφος παρά το χωρίον Κράσι Πεδιάδος. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 12, 102–141.
- Marinatos, N. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess. A Near Eastern Koine*. Urbana, Chicago and Springfield: University of Illinois Press.
- Matsas, D. 1991. Samothrace and the Northeastern Aegean: The Minoan Connection. *Studia Troica*, 1, 159-179.
- Matsas, D. 1995. Minoan Long-Distance Trade: a View from the Northern Aegean. *Politeia. Society and state in the Aegean Bronze Age*. Proceedings of the 5th International Aegean Conference. University of Heidelberg, Archaeologisches Institut 10-13 April 1994, 235-247.
- Maxwell-Hyslop, K. R. 1971. *Western Asiatic Jewellery*. London: Methuen.
- McGehean-Liritzis, V. 1996. *The role and development of metallurgy in the Late Neolithic and Early Bronze Age of Greece* (Studies in Mediterranean archaeology and literature: Pocket-book, 122). Jonsered: P. Aströms Förlag.
- Mellink, M. J. 1967. Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1966. *American Journal of Archaeology*, 71.3, 251-267.
- Moorey, P. R. S. 1985. Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia. The evidence of archaeology and art. Metals and metalwork. Glazed materials and glass (BAR International Series 237). Oxford: B.A.R.
- Muhly, J. 1985. Sources of tin and the beginnings of bronze metallurgy. *Journal of American Archaeology*, 89/2, 275-291.
- Muhly, J. 2000. *One hundred years of the American archaeological work in Crete, 1900-2000*. In Muhly, J. D. (ed.), Sikla, E. (co-editor). Athens: American School of Classical Studies at Athens.

- Ogden, J. 1982. *Jewellery of the Ancient World. The Materials and Techniques of Ancient Jewellery*. London: Trefoil.
- Ogden, J. 1993. Aesthetic and Technical Considerations Regarding the Color and Texture of Ancient Goldwork. In La Niece, S., Craddock, P. T. (eds.) *Metal Plating and Patination: Cultural, Technical and Historical Developments*. London: Butterworth-Heinemann, 39-49.
- Pittman, H. 1998. Jewelry. In Zettler, R. L., Horne, L. (eds.) *Treasures from the royal tombs of Ur*. Philadelphia: University of Pennsylvania, Museum of Archaeology and Anthropology, 87-122.
- Platon, N. 1966. Crete. *Archaeologia Mundi series*. Geneva: Frederick Muller Limited.
- Reinholdt, C. 2008. *Der frühbronzezeitliche Schmuckhortfund von Kap Kolonna. Ägina und die Ägäis im Goldzeitalter des 3. Jahrtausends v. Chr.* Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Rethemiotakis, G. 2001. *Minoan Clay Figures and Figurines*. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Schliemann, H. 1874. *Trojanische Altertümer: Bericht über die Ausgrabungen in Troja*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Schliemann, H. 1880. *Ilios. The City and the Country of the Trojans*. London: J. Murrey.
- Seager, R. 1912. *Explorations in the Island of Mochlos*. Boston: American School of Classical Studies at Athens.
- Seeherr, J. 2000. *Die Bronzezeitliche Nekropole von Demircihüyük-Sariket*. Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts. In Zusammenarbeit mit dem Museum bursa, 1990-1991. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Σακελλαράκης, Γ. 1972. Ανασκαφή Αρχαίων. *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 310-353.
- Σακελλαράκης, Γ. 1973. Ανασκαφή Αρχαίων. *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 167-187.
- Soles, J. 1988. Social Ranking in Prepalatial Cemeteries. In French, E. B., Wardle, K. A. (eds.) *Problems in Greek Prehistory*. Bristol: Bristol Classical Press, 49-62.
- Weisgerber, G., Pernicka, E. 1995. Ore mining in prehistoric Europe: An overview. In Morte-ani, G., Northover, J. P. (eds.) *Prehistoric Gold of Europe: Mines, Metallurgy and Manufacture*, Boston: Kluwer Academic Publishers, 159-182.
- Ξανθουδίδης, Στ. 1918. Μέγας Πρωτομινωικός τάφος Πύργου, *ΑΔ*, 4, 136-170.
- Xanthoudides, S. 1924. *The Vaulted Tombs of Mesara, An Account of some Early Cemeteries of Southern Crete*. Liverpool: University Press of Liverpool.
- Yener, K. A. 2000. *The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*. Leiden: Brill.

Jewellery production during the Early Minoan period in Crete

Zheni Vasileva

(summary)

The third millennium BC on the island of Crete is known as Early Minoan or Prepalatial period. The self-confidence and the high status of the Early Minoans were manifested by the gold jewellery. Most of the Early Minoan pieces of jewellery were found in a burial context. The cemeteries, some of which displaying monumental funerary architecture and richly furnished graves, are the main source of information about this period. Crete is divided into three regions based on the concentration of finds: North-central Crete, South-central Crete and East Crete.

The earliest Cretan pieces of jewellery made from precious metals were discovered at the Amnissos Cave on the northern coast of the island (Betancourt, Marinatos 2000, 213-214). The appearance of jewellery on Crete during the third millennium BC was a result of a local development with regional and local specific features. Although similar types of jewellery and decorative motifs were found in the Eastern Mediterranean region, it seems that raw materials only and probably the general idea of jewellery making from precious metals were imported on Crete. The Early Minoan artisans developed a specific style of jewellery production in the beginning of the third millennium BC as a result of the development of the local culture and the trade relations.

Gold was the favourite precious metal for jewellery making in the Prepalatial period on Crete. Most of the specialists suggest that it was imported from Continental Greece, Anatolia, Mesopotamia and the Balkans since there is no evidence for gold deposits on the island.

The pieces of jewellery made by the Minoan craftsmen are divided into several groups according to their function: head ornaments, neck ornaments, hand ornaments and accessories for clothes. Images from the natural world such as leaves, flowers and daisies were common motifs used in the decoration of the Prepalatial jewellery.

Two main manufacturing techniques were used by the Early Minoan goldsmiths: gold casting and making jewellery from a thin sheet of metal. The majority of Prepalatial gold objects were made from metal sheets of various thicknesses. The most common technique used to decorate Prepalatial jewellery was *dot repoussé*. Jewellery was sometimes decorated with granulation, *filigree* and *ajoure*.

Външен вид, облекло и атрибути на Дионис в гръцката вазопис през архаичната и класическата епоха и тяхното проявление върху съдовете от Тракия

Цветомира Влаховска-Чинтова^a

^a*Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504; tsvetomira_v@yahoo.com*

Appearance, clothing and attributes of Dionysus in Greek vase painting during the Archaic and the Classical period and their featuring on pottery from Thrace

Tsvetomira Vlahovska-Chintova^a

^a*Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; tsvetomira_v@yahoo.com*

ABSTRACT

The images of Dionysus are some of the most popular in Greek vase painting. The diversity of this god is a result of the complexity of his character and his different faces with which Greek painters present him on vases. Descriptions of his appearance, clothing and attributes are short and occur sporadically in archaic and classical written sources. Dionysus is one of the most popular and diverse deities represented in Thrace. The analysis of the god's images on vases, discovered mainly in the Greek colonies along the Black Sea coast as well as in the neighbouring regions, shows that all aspects of the Dionysian imagery existed in Thrace and evidence the main iconographic trends in the Greek vase painting in the Archaic and the Classical period.

KEYWORDS

Dionysus, vase painting, Archaic, Classical, Thrace

Моделът за изобразяване на Дионис е създаден в Атина, като основният източник на информация през VI в. пр. Хр са повече от 2000 оцелели негови изображения върху архаични атически съдове (Carpenter 1997, 11). През този период той рядко се появява върху вази или в скулптурата от други райони, а в оцелялата до нас литература от преди класическия период се споменава спорадично (Gasparri 1986, 414.).

Антропоморфният образ на Дионис е разнообразен. Той може да бъде млад (Hom. H. Bacch. 3-4), с женствен външен вид (Eur. Bacchae 353), с брада (Diod. 3, 63, 3; Paus. 5, 19, 6) или голобрав (Lucian. Bacch. 2). Всички източници наблягат на косата на Дионис, която традиционно е описана като пусната (Pind. I 7, 4), дълга (Eur. Bacchae 455-456), гъста (Eur. Bacchae 493-494), къдрава (Hom. H. Bacch. 4-5), тъмна (Hom. H. Bacch. 4-5), но по-често руса (Hes. Theog. 947; Eur. Bacchae 235).

Най-характерното облекло за Дионис, още от архаичния период, е дългият до земята хитон (Paus. 5, 19, 6). Друга значима за Дионис дреха е кожата от елен, коза или леопард, носена и от неговите последователи (Eur. Bacchae 136-137).

Сведения за облеклото на Дионис се получават и от комедията Жабите на Ари-

стофан. От коментарите на Херакъл (Aristoph. *Frogs* 45-8) се разбира, че богът носи жълта дреха (*krokotos*) и меки ботуши (*kothornoi*). Това, че *krokotos* е изключително женска дреха се разбира от много други пасажии от оцелели пиеси на Аристофан (Aristoph. *Thesmophoriazousae* 138, 253, 941, 945, 1220; *Lysistrata* 44, 47; *Ecclesiazusae* 332, 879.). В литературата Дионис носи крокотос само в комедията, а във вазописта няма сигурен начин, който да покаже цвета, който е основната характеристика на тази дреха. Дългият хитон, който той често носи върху вазите, не е изключително женска дреха, а е носен и от възрастни мъже в мита (например върху съд от Макрон са изобразени Дионис и Зевс облечени с дълги до земята хитони – Beazley 1963, 459.3). Когато Дионис носи ботуши върху атическите вази те обикновено не са *kothornoi*, а *embades*, които са от тракийски тип – или поне атинските художници са ги свързали с Тракия (за изображения на траки с *embades* – Георгиева 2005, 34; Лазаров 1990, № 16; Лазаров 2003, № 36;).

Пиесата Вакханки е извор на информация за атрибутите на Дионис. Еврипид споменава няколко пъти най-отличителната принадлежност на бога – тирса (Eur. *Bacchae* 113, 495-496). В литературата се говори и за други два атрибута – лозата и съд за пиене (Paus. 5, 19, 6).

Според древните литературни източници, божеството се появява и във вид на животно, като се идентифицира с коза (Apollod. 3 [29] 4, 3), овен (Diod. 3, 73, 2), лъв (Hom. H. *Bacch.* 44), змия (Eur. *Bacchae* 1017-1018).

Дионис върху атическите вази винаги е в антропоморфна форма, млад или стар, и е с брада до последната четвърт на V в. пр. Хр. Върху чернофигурните вази, повечето богове и герои са брадати, но върху червенофигурните има промяна в модата, и към средата на V в. пр. Хр. много са голобради.

От най-ранните изображения на Дионис в гръцкото изкуство, върху атическия чернофигурен динос в Лондон (Beazley 1971, 19.16bis), неговата брада е използвана, за да го отличи от другите богове. Върху фриза с процесията от божества на сватбата на Пелей и Тетида, неговата голяма рошава брада се различава от добре поддържаните бради на Зевс, Посейдон, Арес и Хермес.

Също така при Завръщането на Хефест върху кратера Франсоа (Beazley 1956, 76.1), само дългата рошава брада отличава Дионис от останалите богове в сцената. При фриза на Пелей и Тетида върху същата ваза, Клейтиас дава на Дионис фронтално, подобно на маска лице с огромна брада, стигаща до средата на гърдите му.

При първото си появяване във вазопистта върху атическия чернофигурен динос (Beazley 1971, 19.16bis) през първата четвърт на VI в. пр. Хр., Дионис е представен бос и облечен с дълъг хитон и химатион, които след това обикновено носи върху вазите.

Най-старият атрибут на Дионис е клон или клон с израстъци, който може да е от бор, ела или друго растение особено лоза или бръшлян, и с него той води последователите си. При първото си появяване върху атическия чернофигурен динос (Beazley 1971, 19.16bis) през първата четвърт на VI в. пр. Хр., той носи именно клонче от лоза. От самото начало атрибутите отличават Дионис от останалите божества. Това най-често са, споменатото, бръшляновото или лозово клонче (Beazley 1963, 292.29; Beazley 1963, 1042.2), кантароса (Beazley 1963, 292.29; Beazley 1963, 1042.2) или **рог на пиене**, който носи, и бръшляновия венец на главата му (Beazley 1963, 298; Beazley 1963, 1042.2), като те остават едни и същи от първото му появяване през първата четвърт на VI в. пр. Хр. до първите десетилетия на V в. пр. Хр.

Именно дългата коса и брада са отличителни черти на Дионис изобразен върху

съдове от Тракия от края на VI и първата половина на V в. пр. Хр. Повечето съдове са от крайбрежието. Най-ранно е изображението от Енос (Табл. 1, № 1). Върху киликс, тип Band cup с Дионисиева сцена, богът е представен с характерните за него брада и дълга коса, като на главата си има лента, а в ръката си държи рог за пиене.

Изображенията върху киликсите от Елайус (дн. Ески Хисарлък) (Табл. 1, №№ 2-5) от края на VI в. пр. Хр. не са достатъчно изразителни и само върху едно (Табл. 1, № 4) от тях се забелязва дългата коса на бога, но отличителната за него брада се вижда ясно. При тези четири изображения, принадлежностите, с които е изобразен Дионис са две – лоза и рог за пиене.

От Егейското крайбрежие произхождат и два съда от Дикеа (дн. Фанари) – чернофигурен киликс, тип А (Табл. 1, № 6) и лекит, тип „shoulder” (Табл. 1, № 7), запазени в лошо състояние. Върху киликса Дионис е облечен с хитон и химатион, а върху лекита горната част от тялото му не е запазена, долната е покрита, като и при двете изображения е заобиколен от лозови клонки.

Подобно изображение на това от Енос е представено и върху фрагмент от чернофигурен киликс (Табл. 1, № 8) от Западнопонтийското крайбрежие (от Хистрия, дн. Констанца), където главата на Дионис не е запазена, но се вижда тялото му облечено в дълъг хитон и химатион, както и рогът за пиене, който държи в ръката си.

Фрагмент от чернофигурен киликс, тип А от първата четвърт на V в. пр. Хр. от Аполония (дн. Созопол) (Табл. 1, № 9) представя Дионис с подчертано дълга брада и коса, на главата си носи така характерния за него венец от бръшлянови листа, а атрибутите му са лоза и рог за пиене. Върху друг киликс, тип А от Хистрия (Табл. 1, № 10), Дионис е представен излегнат между лозови клонки, гол до кръста.

Детайлни изображения, но само на главата на Дионис са изобразени върху фрагменти от Месамбрия (дн. Несебър) (Табл. 1, № 11) и Хистрия (Табл. 1, № 12). Богът е изобразен брадат и с лента на главата, а около него се забелязват лозови клонки.

Съдове с Дионис се откриват и в местна среда. От вътрешността на Тракия е изобразението на бога върху амфора от Дуванлий (Табл. 1, № 13). То е изключително прецизно – косата му е представена с дълги къдрици, като една от тях пада отпред през рамото му и стига до лактите му. Брадата му е гъста и с дължина, почти колкото на косата му. На главата си има венец от бръшлянови листа, облечен е в дълъг хитон и химатион, а в ръцете си държи лоза.

№	Форма на съда	Музей, Инв. №	Литература
1	Чернофигурен киликс, тип Band cup	Одрин АМ	Basaran 2011, 25.
2	Чернофигурен киликс, тип А	Париж, Музей Лувър, Инв. № EL148	Beazley 1956, 640, 108.
3	Чернофигурен киликс, тип А	Париж, Музей Лувър, Инв. № EL223C	Beazley 1956, 633, 13.
4	Чернофигурен киликс, тип А	Париж, Музей Лувър, Инв. № EL14.	Beazley 1956, 633, 12.
5	Чернофигурен киликс, тип А	Париж, Музей Лувър, Инв. № EL408	Beazley 1956, 642, 148.
6	Чернофигурен киликс, тип А	Няма информация	Touchais 1977, 618, 247 (A), Τριαντάφυλλος 1972, 471C.
7	Чернофигурен лекит, тип „shoulder”	Няма информация	Triantaphyllos 2003, 64; Τριαντάφυλλος 1973, 423D.

8	Чернофигурен киликс, тип А	Букурещ НИМ, Без Инв. №	Dimitriu, Zirra <i>et al.</i> 1954, 415, fig. 290.
9	Чернофигурен киликс, тип А	София НАИМ, Инв. № 6280	Reho 1990, 82, № 79, tav.VIII.
10	Чернофигурен киликс, тип А	Букурещ, АИ „Василе Първан“, Без Инв. №	Alexandrescu 1978, 76, № 437, Pl. 47.
11	Чернофигурно ойнохое	Букурещ, АИ „Василе Първан“, Инв. № V 8413	Alexandrescu 1978, 69, № 320, Pl. 35.
12	Чернофигурен лекит, тип „shoulder“	Несебър АМ, Без Инв. №	Reho 2005, p. 35, № 7.
13	Чернофигурна пещ-амфора	Пловдив АМ, Инв. № 1544	Ботушарова, Детев <i>et al.</i> 1964, 48, 49; Велков 1930-31, 31-34, фиг. 30, таб. VIII-IX; Детев, Джембов <i>et al.</i> 1957, 20, фиг. 10; Димитров 1961, фиг. 14; Станчев-Ваклинов, Ст., Друмев, Д. 1976, 27, фиг. 28; Димитров 2004, 185; Лазаров 1990, 46, №10; Лазаров 2003, 65, № 7; Филов 1934, 90-93, обр. 114, Таб. XII – XIII; Beazley 1963, 1643; Filow, Velkov 1930, 317, Abb. 37, Taf. II; Filow, Velkov <i>et al.</i> 1934, 90-93, fig. 114, tab. XII-XIII; Hoddinott 1975, 59, Tab. 31; Luri 2005, Cat. №163; Reho 1990, 154, № 454, tav. XXXII.

Таблица 1. Съдове с изображения на Дионис от Тракия – средата на VI-първата половина на V в. пр. Хр.

Повечето от оцелелите писмени или изобразителни извори за Дионис разказват за събития, които се случват по време на детството и младостта му, но до преди средата на V в. пр. Хр, Дионис, който се среща в гръцкото изкуство, е почти винаги брадат възрастен. През 30те години на V в. пр. Хр., обаче, Фидий представя голобрад Дионис върху източния фронтон на Партефона (Carpenter 1997, 85, pl. 35A).

Към последната четвърт на века този голобрад Дионис се появява върху съдове на художника на Диноса и почти веднага новият иконографски модел става доминантен върху вазите.

Сцените върху диноса от Берлин, от който художникът получава името си, илюстрират някои важни елементи на новия модел на изобразяване (Beazley 1963, 1152.3). Там голобрад Дионис, гол до кръста, е излегнат на клине. Косата на Дионис е къса, с изключение на две къдрици, които висят зад ушите му и върху ключиците. Той носи сложна лента над венец и държи тирс с дясната си ръка. Позата и мускулестото тяло на тази полегнала фигура са забележително подобни на тези на излегнатия Дионис на източния фронтон на Партефона, който вероятно е негов модел.

Промяната при изображенията на Дионис от брадат към голобрад върху вазите е особено забележителна, тъй като върху тях той запазва архаичния си брадат модел по-дълго от други фигури, които са били брадати в архаичното изкуство, но са станали голобради – например Херакъл, Хермес, Парис и Тезей – и почти за десетилетие след създаването на скулптурите на Партефона.

Влиянието на изображенията от Партефона е видно, както при външния вид, така и при облеклото на Дионис. Върху източния фриз, върху метопа 2 е представена сцена на Гигантомахия с Дионис, облечен с къс хитон (Carpenter 1997, 15, pl. 1A). Участието му в Гигантомахия е изобразено върху сцена от късно архаичен стамнос в

Външен вид, облекло и атрибути на Дионис в гръцката вазопис през архаичната и класическата ...

Лондон от художника на Tyszkiewicz (Beazley 1963, 292.29). Тук той носи къс хитон, ботуши и леопардова кожа завързана за лапите около врата му.

По начало късият хитон и ботушите са нормалното облекло за Дионис при изображения на Гигантомахия върху атически вази, както е видно от късия хитон, с който е облечен при изображението от художника на Ниобидите върху кратер от Ферара (Beazley 1963, 1042.2).

Най-рано Дионис е изобразен с ботуши върху ранен червенофигурен съд от Олтос, което е първото червенофигурно изображение на бога при Гигантомахия (Beazley 1963, 63.88). Това е и първото включване върху атическа ваза на леопардова кожа, праметната над протегнатата му лява ръка. По същия начин, леопардовата кожа е често срещан атрибут за него в тази сцена, въпреки че тя се появява и в по-широк Дионисиев контекст. От Тракия не са открити изображения на Дионис в Гигантомахия, нито други сцени, при които да е облечен с къс хитон и ботуши.

Върху вазите на ранните художници от червенофигурния стил се появява и един от най-отличителните атрибути на Дионис – тирсът, който не се среща върху чернофигурните съдове преди това. Съставен от бръшлянови листа закрепени на върха на гигантско стъбло нартекс, тирсът е отличително, изкуствено творение за разлика от лозата и клончетата, които понякога се носят в Дионисиевите сцени. Най-напред се появява при две по-късни купи на Олтос и на стамнос на Смикрос (Beazley 1963, 28.15, 20.2) и продължава да е Дионисиев атрибут през V в. пр. Хр. (Beazley 1963, 1152.4). От началото той често е носен от придружителките на бога. Така, в относителни граници, можем да посочим с известна точност момента, в който най-напред се появява на вазите, въпреки че не е ясно нито защо бива въведен, нито от къде идва.

Червенофигурен камбановиден кратер (Табл. 2, № 1) и фрагмент от червенофигурно пелике от Аполония (Табл. 2, № 2), с изображение на брадат Дионис, показват, че брадата му е устойчива негова характеристика и при съдовете открити в Тракия. Върху пеликетто, богът е облечен с дълъг хитон и химатион, на главата си носи бръшлянов венец, а в лявата си ръка държи новия за червенофигурната керамика негов атрибут – тирса. При изображението върху кратера Дионис е гол, с химатион праметнат през кръста, а в ръката си държи богато украсен тирс.

Червенофигурно изображение на брадат Дионис е представено и върху съд, открит в обекта в м. Аджийска воденица – античен емпорион Пистирос (Табл. 2, № 3). Богът е изобразен с дълга коса и брада, облечен с дълъг хитон и химатион. На главата си има бръшлянов венец, а в ръцете си държи кантарос и тирс.

И новата форма на изобразяване на външния вид на Дионис също има своите проявления върху съдове от Тракия. Те са основно от гръцките колонии по Западно-понтитското крайбрежие на Тракия, като всички изображения на Дионис от IV в. пр. Хр. продължават да следват новия модел на представяне на бога.

Върху червенофигурни камбановидни кратери от Одесос (дн. Варна) (Табл. 2, № 4), Месембрия (Табл. 2, № 5) и Аполония (Табл. 2, № 6), каликсовиден кратер от Хистрия (Табл. 2, № 9), както и върху пелике (Табл. 2, № 12) и лекит (Табл. 2, № 16) от Аполония, той е голобрад с дълга коса, гол или гол до кръста, в поза повтаряща новия иконографски модел въведен от Фидий върху източния фронтон на Партефона.

Изображенията върху друго пелике (Табл. 2, № 13) и скифос (Табл. 2, № 11) от Созопол не са изцяло запазени, но вероятно следват същата схема – без брада, с дълга коса, излегнат и гол до кръста.

По доста сходен начин е изобразен Дионис върху скифос (Табл. 2, № 10) и пели-

ке (Табл. 2, № 14) от Созопол. В тези случаи, **яздещ на пантера, той отново е представен без брада и с дълга коса и в подобна поза, отново гол до кръста.**

При повечето от тези изображения (Табл. 2, №№ 4-6, 10, 13, 16) той е представян с най-популярния си атрибут – тирса.

Върху два кратера (Табл. 2, №№ 7-8) и един лекит (Табл. 2, № 15) от Созопол отново виждаме голоблад и дългокос Дионис, но тук позата му е различна – изобразен е изправен, с химатион, който е праметнат само през лявото му рамо и се подпира на своя тирс.

Освен от колониите, в местна среда също се откриват изображения на Дионис в неговата нова форма. Най-напред той се появява върху червенофигурен камбановиден кратер от Бургас (Табл. 2, № 17) от последните десетилетия на V в. пр. Хр. Там, заобиколен от своята свита, той е представен голоблад, с прибрана коса и венец от бръшлянови листа на главата. Излегнат върху възвишение, гол до кръста, в лявата си ръка той държи тирс, а в дясната – съд за пиене на вино, кантарос. Върху кратерите от Прилеп и Дебелт (Табл. 2, №№ 18, 19) Дионис е гол до кръста и с тирс в ръка.

№	Форма на съда	Музей, Инв. №	Литература
1	Червенофигурен камбановиден кратер	Созопол АМ	Василева 2012, 675-688; Недев, Тодоров 2008, 315, Обр. 1-2.
2	Червенофигурно пелике	Няма информация	<i>Созопол. Град от древността</i> , 2009, Бургас: Ларус, с. 13.
3	Червенофигурен камбановиден кратер	Септември АМ "Проф. Мечислав Домарадски"	Непуб.
4	Червенофигурен камбановиден кратер	Варна АМ, Инв. № II/1450	Велков, Венедиков <i>et al.</i> 1979, 167; Данов, Брашински 1978, 447; Димитров 1971, 62, фиг.1; Димитров 2004, 159; Лазаров 1990, 99, №41; Лазаров 2003, 134, № 47; Огненова-Маринова 1983, таб. без номер; Тончева, 1964, 113-114, фиг. 2, а-б-в; Reho 1990, 66, №15.
5	Червенофигурен камбановиден кратер	Несебър АМ, Инв. № 2112 (по-рано Бургас АМ, Инв. № 1729)	Бакалова-Делийска 1960, 257-260, фиг. 9-12; Горов, Лазаров <i>et al.</i> 1967, 154, № 29; Лазаров 1990, 121, №54; Лазаров 2003, 165, № 65; Beazley 1971, 495, 138 bis; Gorov, Lazarov <i>et al.</i> 1967, 154, № 29; Kiyashkina, Bozkova <i>et al.</i> 2012, 41, № 6; Reho 1990, 78, № 64, tav. VII; Reho 2005, 39-40, № 31; Velkov, Ognenova-Marinova <i>et al.</i> 1991, 60, № 62.
6	Червенофигурен камбановиден кратер	София НИМ	Непуб.
7	Червенофигурен камбановиден кратер	Созопол АМ, Инв. № 267	Лазаров 1990, 116, №50; Лазаров 2003, 149, № 54; Рехо 1985, 33, № 5; 36, обр. 5; Цанева 1982, № 12; Reho 1990, 93, № 141, tav. XI.
8	Червенофигурен камбановиден кратер	София НАИМ, Инв. № 7722	Венедиков 1963, 168 – 169, № 359, табл. 89 – 92; Рехо 1992, 24, № 6, Табл. № 2, 6; Beazley 1963, 248, n. 1; Reho 1990, 94, № 145, Tav. XIII.
9	Червенофигурен каликсовиден кратер	Букурещ, АИ „Василе Първан“, Без Инв. №	Alexandrescu 1978, 77, № 452, Pl. 53.
10	Червенофигурен скифос, тип А	Созопол АМ, Инв. № 2218	Непуб.
11	Червенофигурен скифос, тип А	Созопол АМ, Инв. № 2212	Непуб.

12	Червенофигурно пелике	Созопол АМ	Непуб.
13	Червенофигурно пелике	София НИМ	Непуб.
14	Червенофигурно пелике	София НИМ, Инв. № 37313	Конова 1997: 42-45; Димитров 2004: 186; Димитров 2007; Dimitrov 2004: 31; Fol 2004: Kat № 170; Meijden 2007: Kat № 114g.
15	Червенофигурен лекит, "squat"	София НАИМ, Инв. № 7721	Венедиков 1963, 92 – 94, № 36, табл. 13 – 18; Данов 1968, фиг. 66; Димитров 2004, 196; Лазаров 2003, 163, № 64; Рехо 1992, 74, № 137, табл. 20, а – 6; Danov 1976, Abb. 66; Dimitrov 1987, 44; Dimitrov 2004, 95; Reho 1990, 110, № 231, tavv. XX-XXI.
16	Червенофигурен лекит, "squat"	Созопол АМ	Панайотова, Рехо <i>et al.</i> 2009, 24-25, корица.
17	Червенофигурен камбановиден кратер	Бургас АМ, Инв. № 1881	Димитров 2004, 166-167; Лазаров 1975, таблица без номер; Лазаров 1990, 88, №35; Лазаров 2003, 126, № 42; Dimitrov 1987, 28-30; Dimitrov 2004, 23; Gyuzelev 2008, 189; Reho 1990, 139, № 400, Tav. XXVI.
18	Червенофигурен камбановиден кратер	Карнобат ИМ	Лазаров 2003, 139, № 49
19	Червенофигурен камбановиден кратер	Средец ИМ	Балабанов 1999, 68, обр. 8.

Таблица 2. Съдове с изображения на Дионис от Тракия – края на втората половина на V–IV в. пр. Хр.

Изображенията на Дионис върху съдовете от Тракия отразяват развитието на неговия образ във вазописта. Най-напред върху чернофигурните вази той е с брада, облечен с дълъг до земята хитон и химатион и с лозова клонка в ръка. Върху ранните червенофигурни съдове, богът е представен с брада, но постепенно новият иконографски модел – без брада, гол до кръста и с тирс в ръка, става доминантен. По този начин, както брадатият възрастен от архаичната епоха, така и голобрадият младеж от IV в. пр. Хр. намират своето проявление върху съдовете от Тракия.

Цитирана литература

- Бакалова-Делийска, М. 1960. Керамични находки от западното Черноморие. *Известия на археологическия институт*, 23, 253-261.
- Балабанов, П. 1999. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. *Археология*, 40, 3-4, 62-76.
- Ботушарова, Л., Детев, П., Джамбов, Хр. 1964. *Археологически Музей Пловдив*. София: Български художник.
- Василева, С. 2012. Червенофигурен кратер от Апология Понтийска. В Dragomir Draganov, Todor Popnedelev (ред.). *Collegium Historicum*, 2, София: Гутенберг, 675-688.
- Велков, В., Венедиков, Ив., Георгиев, В. 1979. *История на България*, I. София: БАН.
- Велков, Ив. 1930-31. Могилни гробни находки от Дуванлий. *Известия на археологическия институт*, 6, София, 1-45.

- Венедиков, Ив. 1963. *Аполония: разкопките в некропола на Аполония през 1947-1949 г.* София: БАН.
- Георгиева, Р. 2005. Каничка от Карнобат с изображения на тракойски воин. *Археология*, 46, 1-4, 32-39.
- Горов, Г., Лазаров, М., Чимбулева, Ж. 1967. *Окръжен исторически музей Бургас*. София: Български художник.
- Данов, Хр. 1968. *Древна Тракия*. София: Наука и изкуство.
- Данов, Хр., Брашински, Й. 1978. Ролята на Черно море в древността. В Вълканов, Ал., Маринов, Хр., Данов, Хр., Владев, П. (съст.) *Черно море*. Варна: Георги Бакалов.
- Детев, П., Джамбов, Хр., Батушарова, Л. 1957. *Водач за Народния Археологически Музей в Пловдив*. София: Димитър Благоев.
- Димитров, Б. 2004. *Аполония Понтика (Един гръцки полис на брега на Черно море) 611 – 72 г. пр. Хр.* София: УИ Св. Климент Охридски.
- Димитров, Б. 2007. *Созопол. Исторически пътеводител*. София: УИ Св. Климент Охридски.
- Димитров, Д. 1961. *България – страна древних культур*. София: Литератури на иностранных языках.
- Димитров, Д. 1971. Археологическият отдел на окръжния исторически музей във Варна. *Музеи и паметници на културата*, 11, 61-68.
- Конова, Л. 1997. Изображения на амазонки върху червенофигурни съдове от некропола на Аполония Понтика. Опит за интерпретация. *Проблеми на изкуството*, 3/4, София, 42-45.
- Лазаров, М. 1975. *Потъналата флотилия*. Варна: Георги Бакалов.
- Лазаров, М. 1990. *Антична рисувана керамика в България*. София: Български художник.
- Лазаров, М. 2003. *Древногръцката рисувана керамика от България*. Варна: Славена.
- Недев, Д., Тодоров, В. 2008. Спасителни археологически проучвания на античния некропол на Аполония в м. „Буджака“ (УПИ VI – 5269, гр. Созопол). *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* София, 315-317.
- Огненова-Маринова, Л. 1983. *Античные города Болгарии, Культура и искусства причерномория в античную эпоху*. Москва: Советский художник.
- Панайотова, Кр., М. Рехо, Д. Недев. 2009. *Аполония Понтийска. Столетие археологически проучвания*. София: Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките.
- Рехо, М. 1985. Художникът на Черния тирс в България. *Изкуство*, 4, 32-38.
- Рехо, М. 1992. *Атическа червенофигурна керамика в Националния археологически музей*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Созопол. *Град от древността*. 2009. Бургас: Ларус.
- Станчев-Ваклинов, Ст., Друмев, Д. 1976. *История на българското изобразително изкуство*, 1. София: Издателство на Българската академия на науките.
- Тончева, Г. 1964. Нови находки от старогръцкия некропол при Одесос. *Известия на археологическия институт*, 27, 111-131.
- Филов, Б. 1934. *Надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско*. София: Български археологически институт.

Външен вид, облекло и атрибути на Дионис в гръцката вазопис през архаичната и класическата ...

Цанева, М. 1982. *Кратери от Аполония*. София: Септември.

Alexandrescu, P. 1978. La céramiques d'époque arcaïque et classique (VIIe – IVe s.). *Histria*, IV, București, 69-77.

Basaran, S. 2011. *Enez (Ainos) 2011 yiliarkeolojikazisi*. 2012. (Online) Available: <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/Kazilar/2012/15-Enez.pdf> (15.02.2014)

Beazley, J. D. 1956. *Attic Black-Figure Vase-Painters*. Oxford: Clarendon Press.

Beazley, J. D. 1963. *Attic Red-Figure Vase-Painters*. Oxford: Clarendon Press.

Beazley, J. D. 1971. *Paralipomena*. Oxford: Clarendon Press.

Carpenter, T. 1997. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford: Clarendon Press.

Danov, Chr. 1976. *Altthrakien*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Dimitriu, S., Zirra, V., Condurachi, E. 1954. Ceramica (archaică, clasică, elenistică, romană târzie). *Histria* I. Bucharest, 363-464.

Dimitrov, B. 1987. *Sosopol in den Jahrhunderten*. Sofia: Sofia Press.

Dimitrov, B. 2004. *Sozopol Tourist Guide*. Sofia: St. Kliment Ohridski.

Filow, B., Velkov, I. 1930. Grabhügelfunde aus Duvanlii in Südbulgarien. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 45, 281-322.

Filow, B., Velkov, I., Mikov, V. 1934. *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*. Sofia: Bulgarischen Archäologischen Institut.

Fol, A., Lichardus, J., Nikolov, V. 2004. *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus*. Mainz: Philipp von Zabern.

Gasparri, C. 1986. Dionysos. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC), III. Zürich und München: Artemis & Winkler, 414-514.

Gorov, G., Lazarov, M., Tchimbouleva, J. 1967. *Musée Archéologique de Bourgas*. Sofia: Balgarski Houdojnik.

Gyuzelev, M. 2008. *The West Pontic Coast Between Emine Cape and Byzantion During the First Millennium BC*. Burgas: Lotus Advertising.

Hoddinott, R. F. 1975. *Bulgaria in Antiquity*. London & Tonbridge: Ernest Benn Limited.

Kiyashkina, P., Bozkova, A., Marvakov, T. 2012. *A Guide to the Collections of the Archaeological museum of Nessebar*. Plovdiv: Vessela Publishers.

Luri, G., Costa, A. 2005. *Los Tracios. Tesoros enigmáticos de Bulgaria*. Barcelona: Fundación La Caixa.

Meijden, E., van der. 2007. *Die alten Zivilisationen Bulgariens. Das Gold der Thraker*. Basel: Antikenmuseum und Sammlung Ludwig.

Reho, M. 1990. *La ceramic Attica a figure nere e rosse nella Tracia Bulgara*. Roma: Giorgio Bretschneider Editore.

Reho, M. 2005. *Céramique attique à figures noires et rouges* (Nessèbre, III). Burgas, 30-50.

Touchais, G. 1977. Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques en Grece en 1977. *Bulletin de correspondance hellénique*, CII, 2, 513-666.

Triantaphyllos, D. 2003. Ancient Thrace. In Selimis, G. (ed.) *Thrace*. Athens: Idea Advertising-Marketing SA.

Velkov, V., Ognenova-Marinova, L., Čimbuleva, J. 1991. *Mesambria – Mesemvria – Nessebar*. Sofia: Jusautor.

Τριανταφυλλος, Δ. 1972. Δίκηαι Φαναρίου. *Αρχαιολογικον Δελτιον*, 27.2, Αθήνα.

Τριανταφυλλος, Δ. 1973. Δίκηαι Φαναρίου. *Αρχαιολογικον Δελτιον*, 28.2, Αθήνα.

Αντιichni автoри

Apollodorus, *Library*, [Online], Available: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0548.tlg001.perseus-eng1:3.4.3> (08.03.2015)

Aristophanes, *Ecclesiazusae*, [Online], Available: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0019.tlg010.perseus-eng1:1-40> (08.03.2015)

Aristophanes, *Frogs*, [Online], Available: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0019.tlg009.perseus-eng1:1-37> (08.03.2015)

Aristophanes, *Lysistrata*, [Online], Available: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0019.tlg007.perseus-eng1:1-45> (08.03.2015)

Aristophanes, *Thesmophoriazusae*, [Online], Available: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0019.tlg008.perseus-eng1:1-51> (08.03.2015)

Diodorus Siculus, *The Library of History* [Online], Available: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/19E*.html (08.03.2015)

Euripides, *Bacchae*, [Online], Available: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0006.tlg017.perseus-eng1:1-42> (08.03.2015)

Hesiod, *Theogony*, [Online], Available: <http://www.sacred-texts.com/cla/hesiod/theogony.htm> (08.03.2015)

Homer, *Hymn 7 to Dionysus* [Online], Available: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0013.tlg007.perseus-eng1:7> (08.03.2015)

Lucian, *Bacchus*, [Online], Available: <https://ebooks.adelaide.edu.au/l/lucian/works/chapter47.html> (08.03.2015)

Pausanias, *Description of Greece*, [Online], Available: <http://perseus.uchicago.edu/perseus/cgi/citequery3.pl?dbname=GreekFeb2011&query=Paus.&getid=1> (08.03.2015)

Pindar, *Isthmean*, [Online], Available: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0033.tlg004.perseus-eng1:7> (08.03.2015)

Appearance, clothing and attributes of Dionysus in Greek vase painting during the Archaic and the Classical period and their featuring on pottery from Thrace

Tsvetomira Iliyanova Vlahovska-Chintova

(summary)

The images of Dionysus are some of the most popular in the Greek vase painting. The descriptions of his appearance, clothing and attributes in the written sources are short and low in number. The diversity of Dionysus is a result of the complexity of his character and his different faces with which Greek painters present him on vases. In the end of the 6th and the first half of the 5th century BC he was depicted as an adult with long hair and a beard, wearing a *chiton* and a *himation*, and holding a vine or a drinking vessel in his hand. The first representation of a beardless Dionysus was made by Phidias and appeared on the east pediment of the Parthenon in the third decade of the 5th century BC. This led to a lot of changes in the appearance of the deity in the vase painting; his clothing was also influenced by the decoration of the Parthenon. The most distinctive attribute of Dionysus, the *thyrsus*, also appeared in this period together with the introduction of the red figure style in the vase painting.

Dionysus is one of the most popular deities diversely represented in Thrace. The analysis of the god's images on vases – found not only in the Greek colonies along the Black Sea coast but in the neighbouring regions as well – shows that all these aspects of the Dionysian imagery existed in Thrace and evidence the main iconographic trends in the Greek vase painting in the Archaic and the Classical period.

Glass “flesh tunnels” for the Apollonian ladies?

Mila Chacheva^a

^aDepartment of Classic Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; mila.chacheva@gmail.com

ABSTRACT

All artifacts that are subject of this article were discovered in the necropolis of *Apollonia Pontica*. They are spool-shaped and are made of semi-transparent glass of slightly yellowish colour. The total number of these items is 12 and they were all part of the inventory of graves, where they are found most often in pairs. The most popular hypothesis is that these items served as stands, supporting small vessels for scented oils with pointed or rounded bottoms, such as glass *amphoriskoi*, *alabastra* and *aryballoi*. A major obstacle against this interpretation is provided by the fact that such items are extremely rarely discovered in closed contexts together with a vessel they are suggested to support. The fact that the so-called “stands” were found in contexts where there was nothing to be supported, suggests that they could have an entirely different function, for example as ear ornaments

KEYWORDS

necropolis of *Apollonia Pontica*, spool-shaped earrings, ear reels, ear studs, glass stands

The “flesh tunnel” is a spool-shaped earring that requires an extremely wide piercing of the ear lobe. This seemingly modern-day fashion, adopted from the Western culture, has its roots far back in history and can be seen, even today, in the traditions of still existing tribes in Africa, Northern America, Amazonia, Polynesia, and New Zealand (Cahill 2001, 14, Pl. 11). One of the early followers of the practice was the Egyptian Pharaoh Tutankhamun, as it can be seen in his portraits and on his probably most famous depictions on the sarcophagi and the golden funerary mask, found in the tomb of the young king.

Description

The artifacts¹ that are the subject of this article were all discovered in the necropolis of *Apollonia Pontica*. They are very delicate, made of semi-transparent glass of slightly yellowish colour. The shape is of an irregular hyperboloid or, simply put, of a spool. One specific feature is that the two disk-shaped rims of the spool have different diameters and that the shaft is hollow (the diameter of the tunnel varies from 0.9 to 1.48 cm). They were most probably cast in a mould and finished after the glass was cooled (Weinberg, McClellan 1992, 21). The total number of such items is 12 and they were all parts of the inventory of burials, where they are found most often in pairs – with two exceptions (therefore there are five pairs and two single finds). They have similar dimensions: the diameter of the large disc varies between 2.2 and 4.3 cm, the smaller disc measures between 1.5 and 2.1 cm in diameter, and the height varies from 0.8 to 1.28 cm (*cf.* cat. nos. 1-7; fig. 1).

1 The title of the article is inspired by Friedrich Brein’s article “Ear studs for Greek ladies” (Brein 1982, 89-92), where he discusses artifacts that are very similar to the ones under consideration (see fig. 5.5, 7) but made of rock crystal; he offers compelling arguments in favour of their interpretation as earrings.

Hypotheses about the function of the artifacts

The most popular hypothesis is that these items were used as stands, supporting small vessels for scented oils with pointed or rounded bottoms, such as glass *amphoriskoi*, *alabastra* and *aryballoi* (Boehlau 1898, 48; Weinberg, McClellan 1992, 21; Weinberg, Stern 2009, 21, 22). Artifacts of similar shape and size but made of gold and in most cases decorated are also identified as stands (Harden 1981, 80, 174A, PL. XI; Bianchi *et al.* 2002, 58, 59, 63-66, 69). However, one major obstacle against accepting this identification is the fact that such items, golden or made of glass, are extremely rarely discovered in closed contexts together with the vessel they presumably supported (fig. 2).

According to G. Weinberg, such stands were found in graves together with *amphoriskoi*, but she does not refer to any specific instance. In the publication, she illustrates the presumed use, but the “stand” and the *amphoriskos* in the photograph were discovered in different contexts (Weinberg, McClellan 1992, 20, 21, Fig. 1) (fig. 2. 1). Later, in the Athenian Agora, Vol. XXXIV (Vessel Glass), the author admits that the number of *amphoriskoi* greatly exceeds the number of glass stands, but regardless the fact she does not change her opinion about their function (Weinberg, Stern 2009, 22).

In fact, there are only two published graves, one at Kameiros (Rhodes) and one on Samos (fig. 5.4) that in addition to the presumed glass stands contained also small vases – respectively two *amphoriskoi* and an *alabastron* (Harden 1981, 84, 85, nos. 191, 199; Boehlau 1898, 48, Pl. XV/16). As far as the gold artifacts are concerned, they are often in collections and have been arranged as stands without any reliable evidence for such function (fig. 2. 2-4). As it turns out, the artifacts that are unearthed during excavations were discovered in somewhat different context, which fact in its turn led to a reconsideration of their function in some publications (Iker 1980, 30-63; Guzzo 1993, 101-103).

Having in mind the morphological similarities, such spool-shaped artifacts were also interpreted as mouths of *alabastra* (Almagro Basch 1953, 79, Fig. 40/7), but the closer examination reveals that the items are intact at both ends. Yanka Mladenova, who published the first pair from the necropolis of *Apollonia*, compares them either to mouths of vessels, or to glass agraffes (Младенова 1963, 306, 310). It is highly probable that she was influenced by the opinion of T. Ivanov, who published, in 1956, finds from burial mounds near *Odessos*, among them two golden items of similar shape and dimensions (fig. 7), explicitly interpreted by the author as agraffes used for fastening garments (Иванов 1956, 91-93).

Context and dating

Attempting to solve out the function of these undoubtedly puzzling artifacts, it would be most logical to carefully explore their context of discovery. In this respect, the examples from *Apollonia* are very suitable, as they do have a context, which is of closed type. There are seven graves in the Classical and the Early Hellenistic necropolis of the city that yielded such items as part of their inventory. It should be noted that in addition to them, there are two more graves with similar artifacts, which however differ in their shape from the compact group under consideration, for which reason they are going to be treated separately as parallels (fig. 1; cat. nos. 8-9). Having in mind that the current number of the excavated graves in the necropolis probably exceeds 2500 and that more than 900 of them are published (Венедиков 1948, 7-27; Венедиков 1963, 7-64; Docter *et al.* 2008, 29-46;

Glass "flesh tunnels" for the Apollonian ladies?

Fig. 1. Glass "spools" from the necropolis of Apollonia Pontica (Cat. Nos. 1, 2 - photograph T. Bogdanova; Cat. No. 3 - after Младенова 1963, Табл. 164, no. 997; Cat. No. 4 - photograph T. Bogdanova; Cat. No. 5 - drawing M. Damyanov; Cat. No. 6 - photograph K. Panayotova; Cat. Nos. 7-9 - photograph M. Chacheva)

Обр. 1. Стъклени „макари“ от некропола на Аполония Понтика (Кат. № № 1, 2 - снимка Т. Богданова; Кат. № 3 - по Младенова 1963, Табл. 164, no. 997; Кат. № 4 - снимка Т. Богданова; Кат. № 5 - рисунка М. Дамянов; Кат. № 6 - снимка К. Панайотова; Кат. № № 7-9 - снимка М. Чачева)

Fig. 2. Hypothetical function of the spool-shaped artifacts as stands (1. after Weinberg, McClellan 1992, Fig. 1; 2-4. after Bianchi et al. 2002, V-11 a-b, V-16 a-b, V-21)

Обр. 2. Хипотетична употреба на макаровидните артефакти като стойки (1. по Weinberg, McClellan 1992, Fig. 1; 2-4. по Bianchi et al. 2002, V-11 a-b, V-16 a-b, V-21)

Fig. 3. Lekythoi found in graves together with glass spool-shaped earrings dated back from the third quarter of 5th to about the mid-4th c. BC (1. ZP 5040, Grave 48 (see Cat. No. 1), photograph M. Chacheva; 2-3. ZP 5100-VII, Grave 13 (see Cat. No. 2), photograph T. Bogdanova; 4. Kalfata, 2003, Grave 340 (see Cat. No. 5) after Hermary et al. 2010, Pl. 85, CP 14)

Обр. 3. Лекити от гробове със стъклени макаровидни обици, датиращи от третата четвърт на V до към средата на IV в. пр. Хр. (1. УПИ 5040, Гроб 48 (вж. Кат. № 1), снимка М. Чачева; 2-3. УПИ 5100-VII, Гроб 13 (вж. Кат. № 2), снимка Т. Богаданова; 4. Калфата, 2003 г., Гроб 340 (вж. Кат. № 5), по Hermary et al. 2010, Pl. 85, CP 14)

Hermayr *et al.* 2010, 83-139), the fact that only two of the published graves yielded two pairs of such glass items (Cat. Nos. 3, 5) indicates that this was an extremely rare grave good.

The first pair of such artifacts (Cat. No. 3) was discovered in the course of the excavations of the necropolis in 1949, to be published later (Младенова 1963, 310, Табл. 163, 164). Unfortunately, the authors do not provide information about their exact place in the grave; it had rich grave goods, but none of the vases required a special stand. A grave that was discovered in 2007 in Kalfata locality also does not offer specific evidence, as the glass items were not among the grave goods properly said, but were found in the fill of the grave, and in very poor condition. It should be noted, however, that neither in the fill, nor among the grave goods there was any vase that required a stand (Cat. No. 6). Certainly, in this particular case, it is possible that they got into the grave fill by chance and came from a different original context. In two of the other graves, the pairs were found close to the feet – in one of them they were placed in a *stamnoid pyxis* (Cat. No. 7), and in a pouch or a disintegrated iron box in the second one (Cat. No. 5). The last three burials are the most interesting in regard to the place where the artifacts were discovered. One of the graves yielded a pair again, but the artifacts were found on both sides of the skull (Cat. No. 2). In the second one, there was only one glass “spool”, discovered inside the skull when the bones were removed (Cat. No. 4). There was again only one “spool” in the third one, found to the right of the mandible (Cat. No. 1).

The dates of the finds vary from the third quarter of the 5th to about the mid-4th c. BC, based on the accompanying artifacts in the graves (Figs. 3, 4). Having in mind the material, the precise craftsmanship and the rare occurrence of such items, as well as the existing parallels, including iconographical (to be discussed below), it seems possible that these artifacts were originally made earlier in the first half of the 5th c. BC, but due to their value were later deposited in graves in the necropolis of *Apollonia*.

Ornaments for whom?

The last three examples provide sufficient grounds to evaluate the situation from a different angle. The fact that the so-called “stands” were found in contexts in which there was nothing to be supported, suggests that they could have had an entirely different function, for example as ornaments. If we accept that these delicate glass items were in fact personal ornaments, it would be logical to interpret them as spool-shaped earrings that were used by persons with very wide piercings of the ear lobes (1.5-2.2 cm wide). Such a hypothesis exists in the specialized publications, with the slight difference that the authors supporting it comment on artifacts that are very similar in shape but are made of gold or rock crystal (Driessche, 1971, 73-96; Iker 1980, 30-63; Cahill 2001, 8-15; Brein 1982, 89-92).

As for the question who wore such spool-shaped earrings, the answer could be provided again by the evidence from the necropolis of *Apollonia*. The human remains in four of the seven graves have been examined by a physical anthropologist² and it was established that women of age between 21 and 35 years were buried in three of them (Cat. Nos. 1, 4, 5), while the fourth was of a juvenile of unidentified sex, 13 – 15 years old (Cat. No. 6)³. Both the spool-shaped earring in the skull and the one next to the mandible belonged to young women. Of the remaining four burials, one could be identified as a female with a

2 The human remains were examined by Dr. Anne Keenleyside, Trent University, Canada.

3 This is the burial with a pair of glass spool-shaped earrings in the fill of the burial pit.

1.

Fig. 4. Personal ornaments found in graves together with glass spool-shaped earrings dated back from the third quarter of the 5th to about the mid-4th c. BC (1. ZP 5518, Grave 161 (see Cat. No. 8), photograph M. Chacheva; 2-3. ZP 5518, Grave 5 (see Cat. No. 6), after Chacheva 2015, Fig. 2; 4-5. Kalfata, 2000, Grave 203 (see Cat. No. 9), after Chacheva 2015, Fig. 3, 4)

Обр. 4. Накити от гробове със стъклени макаровидни обици, датиращи от третата четвърт на V до към средата на IV в. пр. Хр. (1. УПИ 5518, Гроб 161 (вж. Кат. № 8), снимка М. Чачева; 2-3. УПИ 5518, Гроб 5 (вж. Кат. № 6), по Chacheva 2015, Fig. 2; 4-5. Калфата, 2000 г., Гроб 203 (вж. Кат. № 9), по Chacheva 2015, Fig. 3, 4)

considerable level of probability since there was a bronze mirror among the grave goods⁴. It is the same burial in which the two glass earrings on both sides of the skull were discovered (Cat. No. 2). It is also interesting that one of the pairs was placed in a stamnoid pyxis – an item that is also related to the female toiletries (Cat. No. 7). This evidence provides grounds to suggest that the ornaments under consideration were personal belongings of women that were probably used also in everyday life and not only for the funeral rituals. Whether the women who wore such earrings played a special role in the ancient Greek society is a question that cannot be answered at the present state of our knowledge.

Archaeological parallels

Exact parallels of the above described group of finds from *Apollonia* are known from

⁴ Two of the three burials positively identified as female ones also contained bronze mirrors which are typical grave goods for women (Борданова 2012, 42).

continental Greece – one example from Tanagra and one another from Ypati (Weinberg, McClellan 1992, Nos. 37, 38), dated to the 5th c. BC or later; unfortunately, there is no information about the context in which they were found and they have been interpreted as stands (fig. 2.1; 5.1-2)⁵. There is one more exact parallel from the *Athenian Agora* (Weinberg, Stern 2009, 21, 22, No. 11). One more artifact was discovered in a grave in the westernmost Greek colony, *Emporion* (Ampurias), with no accompanying materials but the iron nails from the coffin (Almagro Basch 1953, 79, Fig. 40/7) (fig. 5.3).

It should be noted that the so-called spool-shaped earrings are of various types and could be made of various materials. They are united by the shape, which is more or less similar, and the fact that one needed very large piercings in order to wear them. For example F. Brein discusses a type from the *Artemision* of Ephesos (fig. 5.5, 7), made of rock crystal, which does not have the wide central opening that is specific for the items under study (Brein, 1982, Pl. XXII/a-e; Seipel 2008, 191, Nos. 192, 193, 195). Except for this detail, the shape is the same, spool-like, with two discs of different diameters. The same site yielded a specimen similar to the artifacts from *Apollonia*, also made of rock crystal (Seipel 2008, 192, No. 196) (fig. 5.6). Another example without a hollow tube is known from a child's burial in the necropolis of *Nymphaeum*, dated back to the second half of the 4th c. BC (Грач 1999, 73, Табл. 92, A166). Two (or three) such spool-shaped items without a central opening were found in the necropolis of *Apollonia* (fig. 1, cat. nos. 8-9). A female burial from the last quarter of the 5th c. BC yielded, among other small finds in the area of the feet, fragments of probably two artifacts that were made not of glass, but possibly of chalcedony. Unfortunately, due to their fragmentary state of preservation it is not possible to specify their exact shape and dimensions (Cat. No. 8). Another glass item was found above the jaw in a rich child's burial in the Kalfata locality (excavation season 2000). It is much smaller but again without hollow tube (Cat. No. 9).

Such artifacts were also made of gold and the ones that are most similar to the glass spool-shaped earrings from *Apollonia* come from the territory of the Dauni and the neighboring areas in present-day Southern Italy (fig. 6.1). Therefore, they should be considered Italic, not Etruscan (Iker 1980, 63). They are dated back mainly to the late 5th and the first half of the 4th c. BC and the most popular interpretation considers them to be stands (fig. 2.2-4). However, the ones coming from a reliable context were found in graves, on both sides of the skull. This fact made R. Iker to reconsider their function (Iker 1980, 30-63). He has no doubt that these are personal ornaments, but because of their large size⁶ he does not regard them as earrings worn in the ear lobes piercings. According to him these were most probably hair ornaments designed for a specific hairstyle (Iker 1980, 55, 56). Nonetheless, various iconographic parallels on local Daunian pottery, as well as the spectacular murals on the Ruvo sarcophagus that he adduces are not unequivocal and the ornaments could be interpreted as earrings (Iker 1980, Fig. 21-25).

Two more types, also made of gold, but slightly different from the above described, are also presented in academic publications as earrings (ear reels and ear studs). With solid grounds, based on numerous and diverse iconographic parallels, B. Van den Driessche backs his thesis that these gold ornaments were precisely the disc-shaped earrings that are best attested on the Archaic Greek *korai* (Driessche 1971, 73-96). They are also spool-shaped,

5 Cf. all parallels adduced by the author.

6 Some of the specimens from Italia have diameter that is two times larger than the one of the glass items under consideration.

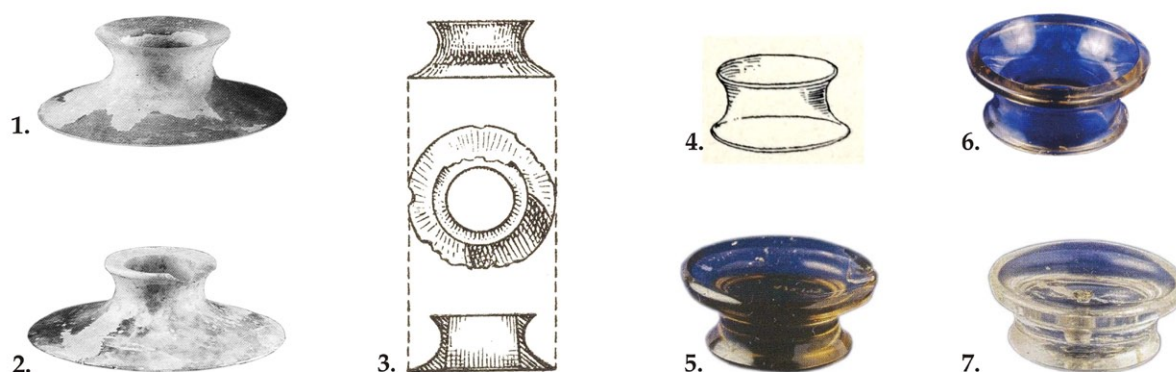

Fig. 5. Archaeological parallels (1-2. after Weinberg, McClellan 1992, Nos. 37, 38; 3. after Almagro Basch 1953, 79, Fig. 40/7; 4. after Boehlau 1898, Tafel XV, 16; 5-7. Seipel 2008, Nos. 195, 196)

Обр. 5. Археологически паралели (1-2. по Weinberg, McClellan 1992, Nos. 37, 38; 3. по Almagro Basch 1953, 79, Fig. 40/7; 4. по Boehlau 1898, Tafel XV, 16; 5-7. по Seipel 2008, Nos. 195, 196)

but without an opening in the middle and the discs of the first type (fig. 6.2-3) are equal in size (Williams, Ogden 1994, 88-91, nos. 40-43; Higgins 1980, 127, Pl. 24A). The second type is more similar to the spool-shaped earrings from *Apollonia* (fig. 6.4-5), as the diameters of the upper and the lower disc differ (Williams, Ogden 1994, 98, 172, nos. 51-52, 109; Higgins 1980, 162). In the Western Pontic region, they are attested with two pairs from *Odessos* (Тончева 1951, 49-62; Иванов 1956, 91-93) (fig. 7). In any case, in order to wear these earrings, one would need piercings wider than 0.5 cm. Nonetheless, the interpretations in Bulgarian publications vary and while one of the pairs is published as possibly earrings (Тончева 1951, 61; Tonkova 1997, 83, Pl. II, 4), the other one is identified as golden agraffes for fastening of garments (Иванов 1956, 91-93; Tonkova 1997, 84, Fig. 4). It should be noted, however, that the two pairs are from burial mounds, without any more specific information about the exact place of discovery. In addition, as R. Higgins stated, they are too flimsy and too insecurely attached to fasten a dress on the shoulders (Higgins 1980, 128).

Iconographic parallels

In addition to archaeological finds and their context, the interpretation as earrings could be supported with various iconographic testimonies. As noted by F. Brein, it is a pity that such details are usually concealed on the statues and the depicted items resemble "canonical" disc-shaped earrings (Brein 1982, 91; Driessche 1971, Fig.1). He adduces several examples from the Archaic East Greek sculpture, among which most convincing is the so-called ex-Knidian *caryatid* from *Delphi* (Brein 1982, Pl. XXIV(c)). Statistically, 42 out of 97 Attic *korai* are depicted with disk-shaped earrings ornamented with various floral motifs (Castor 2008, 6), which seem to be placed on top of the earlobe and not in it (fig. 8.1). The *caryatid* from *Delphi* is also depicted with such earrings, but the earlobe itself looks stretched.

Statues and funerary steles from Athens and its surroundings, kept in the National

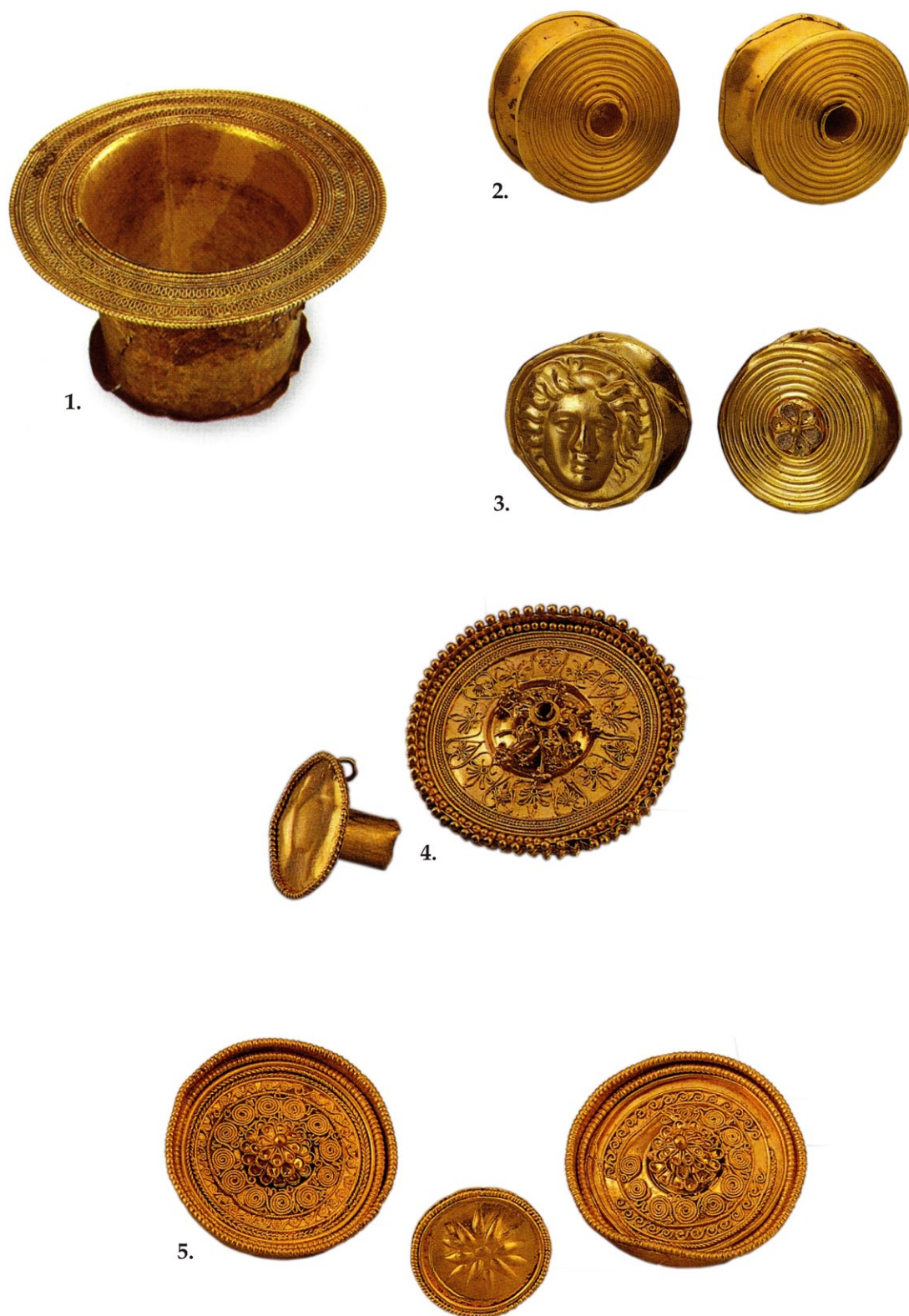

Fig. 6. Parallels, artifacts made of gold (1. after Bianchi et al. 2002, V-17 b; 2-5. after Williams, Ogden 1994, Nos. 40, 41, 51, 52)

Обр. 6. Паралели, предмети от злато (1. по Bianchi et al. 2002, V-17 b; 2-5. по Williams, Ogden 1994, Nos. 40, 41, 51, 52)

Fig. 7. A pair of golden earrings from Galata (Tumulus 2), Odessos (photograph M. Chacheva)

Обр. 7. Чифт златни обици от Галата (Могила 2), Одесос (снимка М. Чачева)

Archaeological Museum, also depict young women with similar earrings. A particularly good example is a stele discovered in the area of *Dipylon*, dated to the second quarter of the 4th c. BC (fig. 8.2a, 2b). It should be remembered, however, that the statues and the other iconographic parallels do not reveal how the earring is attached to the ear.

Terracotta figurines could also be used as parallels and one artifact from Samos is especially interesting. A terracotta female head with such earrings (fig. 9.1) was found probably in the same grave with a single glass spool-shaped earring (fig. 5.4) (Boehlau 1898, 48, Pl. XIII/7)⁷. Female protomes, typical of the Late Archaic Ionian coroplastics, with earrings that resemble the glass specimens, are also among the finds from Samos (Tsakos,

⁷ This is the burial with the alabastron mentioned in the beginning of the text.

Viglaki-Sofianou 2012, 180; Tsakos 2007, Tafel 26, 1) (fig. 9.2). They were particularly popular in the last quarter of the 6th c. and throughout the 5th c. in Lindos on the island of Rhodes, where hundreds of them were discovered in a deposit of votive offerings in the sanctuary of Athena Lindia (Blinkenberg 1931, 46-55) (fig. 9.3-6). Such terracottas were also found in the Black Sea area, for example a protome from the Archaic layers of the acropolis of *Panticapaeum* (Силантьева 1974, 15, 16, № 7, Табл. 2, 1). Somewhat later is an example from *Apollonia* itself, although its interpretation cannot be regarded as final – a figural *oenochoe*, dated to 370-350 BC and depicting a female head with two large disc-shaped earrings (Hermayr et al. 2010, 252-253, TC 20) (fig. 9.7).

Another group of iconographic parallels depicting women wearing most probably such earrings comprises red-figure *lekythoi* from the Greek colonies in the region of the Cimmerian Bosphorus. Images of female heads to the right with their hair held back and large round earring on the right ear are depicted on three *lekythoi* dated to the late 5th or the early 4th c. BC (Tugusheva 2003, 53-54, Pl. 48: 6-11).

To summarize, the glass items presented in the paper, with certain chronology at least from the third quarter of the 5th to the middle of the 4th c. BC, are of great interest not only because of their specific shape and exquisite craftsmanship but mainly because of their highly disputed function. The most widely accepted opinion so far regards them as stands for supporting small vessels for scented oils with pointed bottoms. This hypothesis, proposed without taking into account the specific context in which they were found but based only on the broad similarity of shapes would seem fairly logical. However, the accumulation of data, from closed funerary contexts mainly, indicates that such glass items have almost never been discovered together with *amphoriskoi* or *alabastra*. Although the hypothesis that similar objects were in fact earrings has its proponents (Driessche 1971; Iker 1980; Brein 1982; Cahill 2001), what seems confusing at first glance is the existence of such wide piercings in the earlobes of the women of ancient *Apollonia*. Nonetheless, the evidence from the Classical necropolis supports this interpretation. The importance of identifying their exact place among the grave goods is beyond any doubt. Here, the strongest support is provided by the fact that they were discovered as pairs or single items next to (or in) the skull of the deceased persons – and the anthropological analysis identified the examined human remains as female ones. One of the two discussed burials yielding such spool-shaped ornaments, differing from the rest in the group (Cat. No. 9), also supports this hypothesis. In a child's burial, a spool-like glass item was discovered next to the skull. It was probably a girl, since other ornaments were also found in the grave (Chacheva 2015, 14, 16, R3, B5). Most probably, the small size of the artifact is not accidental, having in mind that it was designed to be worn by a small child⁸. This item could indicate that these earrings could vary in size, probably as it was necessary to gradually widen the piercing in the earlobe⁹. An assumption that the process of widening could have been achieved by using earrings of perishable materials, such as wood, has to be taken into consideration as well.

In conclusion, it has to be emphasized that the combination of the context of discovery and the numerous archaeological and iconographic parallels complement one another.

8 Another possible explanation, if we accept that this glass item was an earring, is that it has votive character. This is suggested for the silver bracelet of diminutive size (d = 2 cm) found in the same grave (Chacheva 2015, 6).

9 The same process is applied today for the modern "flesh tunnels" – it begins with a smaller earring (or an ear stretcher), which is later replaced by a larger one etc., until the desired size of the piercing is reached.

Glass "flesh tunnels" for the Apollonian ladies?

1.

2a.

2b.

Fig. 8. Iconographic parallels - statues (1-2a, b. National Archaeological Museum at Athens, photograph M. Chacheva)

Обр. 8. Иконографски паралели - статуи (1-2 а, б. Национален археологически музей, Атина, снимки М. Чачева)

Having in mind the relatively widespread opinion that the above discussed gold examples, discovered in Greek milieu, were in fact earrings, as well as the fact that it is physiologically perfectly feasible to wear them as such (if certain conditions are met), there is no reason to hastily ignore a similar interpretation of the glass artifacts. Certainly, future research could shed more light on this intriguing subject.

Acknowledgments

I am indebted to Dr. Krastina Panayotova for the opportunity to study these interesting artifacts. I am also very grateful to Dr. Daniela Cherneva, who uncovered one of the pairs during the process of conservation of the vessel in which they were placed and suggested their possible function as earrings. Last but not least, I am also greatly indebted to Dr. Margarit Damyanov who translated the text into English and encouraged me to publish it.

Catalogue

I. Spool-shaped earrings with wide central tube.

1. **Provenance (Prov.):** Zoned Property (ZP) 5040, 2006, Grave (Gr.) 48, Field Inventory Number (FINo.) 188.
Dimensions (Dim.): *diameter frontal (df)* 2.2 cm, *d back (db)* 1.7 cm, *d aperture (da)* 1 cm.
Context (Cont.): Inhumation (Inh.) in pit dug in the sand and the bedrock. Found to the right of mandible.
Inventory (Inv.): White-ground shoulder *lekythos*, red-figure *lekythos*, *alabastron*, anthropomorphic *oinochoe*, 333 *astragaloi*, white powder tablet.
Anthropological Analysis (AA): Woman, 21-35 years.
Date: 450-425 BC (based on a red-figure *lekythos*, cf. Tugusheva 2003, 51-52, Pl. 47: 1, 2)
Bibliography (Bibl.): Панайотова 2009, 56-59 (for the anthropomorphic *oinochoe*).
Commentary: The date of the burial is based on the red-figure *lekythos* (fig. 3. 1) which seems to be the latest vase. The anthropomorphic *oinochoe* belongs to Beazley's vast Group N, the Cook Group (Beazley 1929, 61-65) dated to the period 480-460 BC. A particularly good parallel is a similar *oinochoe* from the Lecce Museum, cf. Mannino 2006, 153-154, No. 234, Fig. 162, 176, dated to 480-470 BC. This type of white-ground shoulder *lekythoi* is very popular around the middle of 5th c. BC and slightly before (460-450 BC), cf. Götte, Tancke, Vierneisel 1999, 46, 82-83, 108, 131, 143-145, Nos. 140, 282, 427, 497, 568, 580, 587. A close parallel is found also in another grave from the necropolis of *Apollonia Pontica*, dated to 430-420 BC (Hermayr *et al.* 2010, 180-181, CP 5).
2. **Prov.:** ZP 5100-VII, 2010, Gr. 13, FINo. 108.
Dim.: A. *df* 4.2 cm, *db* 1.5 cm, *da* 1.2 cm; B. *df* 4.0 cm, *db* 1.7 cm, *da* 1.2 cm.
Cont.: Inh. in pit, dug in the limestone bedrock and covered with stone slabs. Found at both sides of the skull.
Inv.: 3 red-figure *lekythoi*, bronze mirror with a handle, different miscellaneous objects and beads, bronze needle, hoop, bronze pendant and objects of unknown function.
Date: late 5th c. BC (based on a red-figure *lekythos* with a depiction of a sphinx (fig. 3.2), cf. Tugusheva 2003, 49, Pl. 45: 1, 2 (cf. proposed parallels); red-figure *lekythos* with a depiction of a woman, cf. Carter 1998, no. T 330-8, Moore 1997, 267-268, nos. 943-944).
3. **Prov.:** Kalfata, 1949, Gr. 290, Inv. No. 997.
Dim.: *df* 3.5 cm, *db* 2.1 cm.
Cont.: Inh. in pit (?).
Inv.: 2 red-figure polychrome *lekythoi*, 2 black-glazed *lekythoi*, 2 net-pattern *lekythoi*, 2 red-figure palmette *lekythoi*, 2 black-glazed *kylikes* (one of them is miniature), black-glazed bowl, 3 black-glazed small bowls (salt-cellars), black-glazed *askos* with graphito ΗΑΥΣ HN, black-glazed lamp, grey *chytra*.

Glass “flesh tunnels” for the Apollonian ladies?

Fig. 9. Iconographic parallels - terracotta figurines (1. after Boehlau 1898, Tafel XIII, 7; 2. after Tsakos, Viglaki-Sofianou 2012, 180; 3-6. after Blinkenberg 1931, Nos. 2447b, 2455a, 2457, 2487; 7. after Hermary et al. 2010, Pl. 122, TC 20)

Обр. 9. Иконографски паралели - теракоти (1. по Boehlau 1898, Tafel XIII, 7; 2. по Tsakos, Viglaki-Sofianou 2012, 180; 3-6. по Blinkenberg 1931, Nos. 2447b, 2455a, 2457, 2487; 7. по Hermary et al. 2010, Pl. 122, TC 20)

Date: 375-350 BC (based on a red-figure polychrome *lekythoi*¹⁰)

Bibl.: Младенова 1963, 310, табл. 163, 164; Hermary 2012, 417-426 (for the black-glazed *askos* with graphito)

4. **Prov.:** ZP 5040, 2006, Gr. 12, FINo. 244.

Dim.: *df* 4.3 cm, *db* 1.9 cm; *height (h)* 1.2 cm.

Cont.: Inh. in a grave built of big split stones. Found among the skull bones.

Inv.: Red-figure polychrome *lekythos*, 2 *chytrai*, bronze mirror, bronze hoop, 2 glass paste beads, clay bead, small bronze hoop, pierced animal tooth (?).

AA: Woman, 21-35 years.

Date: 375-350 BC (based on a red-figure polychrome *lekythos*)

5. **Prov.:** Kalfata, 2003, Gr. 340, FINo. 3790.

Dim.: *df* 2.6 cm, *db* 1.9 cm, *da* 0.9; *h* 0.8/0.9 cm.

Cont.: Inh. in pit with its base strengthened with split stones on the left side and dressed stones on the right side. Found to the right of the right shank together with other miscellaneous objects. They were probably placed in an iron toilet box.

Inv.: Red-figure polychrome *lekythos*, bronze mirror, 3 bronze arrowheads, bronze needle, bronze coin, 3 bronze nails, 5 gaming pieces (?) made of bone and bronze, 6 pebbles, 3 clay objects with unknown function, 2 *astragaloi*, bone tubule, bone object.

AA: Woman, 21-30 years.

Date: 360-350 BC

Bibl.: Hermary *et al.* 2010, 110, 111, 262, 263 (D2), Pl. 43

6. **Prov.:** ZP 5518, 2007, Gr. 5, FINo. 16.

Dim.: *df* c. 3 cm

Cont.: Inh. in pit. Found in the fill of the grave pit.

Inv.: Red-figure palmette *lekythos*, net-pattern *lekythos*, 2 bronze finger rings.

AA: Child, 13-15 years.

Date: 375-325 BC (based on a red-figure palmette *lekythos* and *lekythos* with a net pattern)

Bibl.: Chacheva 2015, 14-15, R7-R8 (for the bronze finger rings).

7. **Prov.:** ZP 5072, 2006, Gr. 33.

Dim.: a. *df* 3.7 cm, *db* 2.1 cm, *da* 1.48 cm; *h* 1.12-1.28 cm; b. *df* 3.7 cm, *db* 2.1 cm, *da* 1.35 cm; *h* 1.14 cm.

Cont.: Inh. in pit. Found in *stamnoid pyxis* during its restoration.

Inv.: *Chytra*, *stamnoid pyxis*.

Date: 400-350 BC (based on the other burials with glass spool-shaped earrings)

II. Solid spool-shaped earrings.

8. **Prov.:** ZP 5518, 2007, Gr. 161, FINo. 1045.

Dim.: *d* c. 1,4/1,7 cm; *h* 0.9 cm

Cont.: Inh. in pit. Found near the phalanges of the left foot.

Inv.: Black-glazed *lekythos*, red-figure small bowl, silver finger ring with inscription "ΑΛΙΟΚ", bronze needle, 8 *astragaloi*, 2 shells of sea-snails, clay object (bead?), bronze object in the shape of Ω (handle?), another bronze object, 2 animal teeth and animal bone, bone *labris*, pierced small bone figurine, human tooth, small lead cylinder, small glass paste object (gaming piece?), bone object.

AA: Woman, 20-25 years.

Date: 430-420 BC (based on a black-glazed *lekythos*, cf. Sparkes, Talcott 1970, 153, no. 1122, Иванов 1963, 127, № № 171-172).

Bibl.: Chacheva in print (for the silver finger ring).

9. **Prov.:** Kalfata, 2000, Gr. 203, FINo. 2150.

Dim.: *df* 0.94 cm, *db* 0.75 cm; *h* 0.95 cm.

¹⁰ On the date of the red-figure polychrome gilded *lekythoi* from Apollonia see Hermary *et al.* 2010, 184-186, CP 11, CP 14; Панайотова *et al.* 2009, 24-28, 32-34, 36-37.

Cont.: Inh. of infant in pit. Found above the mandible.

Inv.: Red-figure palmette *lekythos* with relief decoration, miniature *lekythos*, red-figure gilded *lekythos*, 2 miniature black-glazed *oenochoes*, *guttus*, 8 terracottas, *astragaloï*, small silver finger ring with carnelian or agate scaraboid, miniature silver bracelet, miniature bronze mirror, miniature bronze fibula, 4 bronze handles (?).

Date: 375-350 BC (based on a red-figure gilded *lekythos*)

Bibl.: Панайотова 2004, 250-262 (for the red-figure palmette *lekythos* with relief decoration); Chacheva 2015, 14-15, R3, B2 (for the finger ring and the miniature silver bracelet).

References

- Богданова, Т. 2012. Бронзови огледала с украса от некропола на Аполония Понтика. *Археология*, 53, 2, 42-53.
- Венедиков, И. 1948. *Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г.* (Разкопки и проучвания 2). София: Държавна печатница.
- Венедиков, И. (ред.) 1963. *Аполония : Разкопките в некропола на Аполония през 1947-1949 г.* София: БАН.
- Грач, Н. Л. 1999. *Некрополь Нимфея*. Санкт Петербург: Наука.
- Иванов, Т. 1956. Тракийски могили погребения в Одесос и околността му през ранноелинистическата епоха. *Известия на Варненското археологическо дружество*, 10, 86-108.
- Иванов, Т. 1963. Антична керамика от некропола на Аполония. В Венедиков, И. (ed.) *Аполония: Разкопките в некропола на Аполония през 1947-1949 г.* София: БАН, 65-274.
- Младенова, Я. 1963. Предмети от стъкло и алабастр от некропола на Аполония. В Венедиков, И. (ed.) *Аполония: Разкопките в некропола на Аполония през 1947-1949 г.* София: БАН, 305-313.
- Панайотова, К. 2004. Лекити с релефна украса (Горгонеон) от некропола на Аполония Понтийска. В Лазаренко, И. (ed.) *Античните цивилизации и морето*. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. М. Лазаров. Acta Varnensis V. Варна: Книгоиздателство Зограф, 250-262.
- Панайотова, К. 2009. Фигурални съдове (ойнохое) от Аполония. *Археология*, 46, 1-2, 52-61.
- Панайотова, К., Рехо М., Недев, Д. 2009. *Аполония Понтийска. Столетие археологически проучвания (каталог към изложба)*. София: НАИМ-БАН.
- Силантьева, П. Ф. 1974. Терракоты Пантикапея. В Силантьева, П. Ф., Марченко, И. Д. (eds.) *Терракотовые статуэтки. Часть III: Пантикапей* (Археология СССР. Свод археологических источников Г1-11). Москва: Наука, 5-37.
- Тончева, Г. 1951. Разкопките на петте могили край с. Галата. *Известия на Варненското археологическо дружество*, 8, 49-64.
- Almagro Basch, M. 1953. *Las necropolis de Ampurias, Monografias ampuritanas*. Barcelona: Seix y Barral.
- Beazley, J. 1929. Charinos. *Journal of Hellenic Studies*, 49, 1, 38-78.
- Bianchi, R. S., Scliek-Nolte, B., Bernheimer, G. M., Barag, D. 2002. *Reflections on ancient glass from the Borowski Collection*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

- Blinkenberg, Chr. 1931. *Lindos. Fouilles de l'acropole 1902-1914. I. Les Petits objets*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Boehlau, J. A. 1898. *Aus ionischen und italischen Nekropolen Ausgrabungen und Untersuchungen zur Geschichte der nachmykenischen griechischen Kunst*. Leipzig: B. G. Teubner.
- Brein, F. 1982. Ear Studs for Greek Ladies. *Anatolian Studies*, 32, 89-92.
- Cahill, M. 2001. Unspooling the Mistery. *Archaeology Ireland*, 15, 8-15.
- Carter, J. C. 1998. *The Chora of Metaponto. The Necropoleis, vol. I-II*. Austin: University of Texas Press.
- Castor, A. 2008. Archaic Greek Earrings: An Interim Survey. *Archäologischer Anzeiger*, 1, 1-35.
- Chacheva, M. 2015. Trinkets for the Afterlife: Personal Ornaments from Graves of Children in the Necropolis of *Apollonia Pontica*. *Archaeologia Bulgarica*, XIX.1, 1-21.
- Chacheva, M. (in print). Finger Rings from the Necropolis of *Apollonia Pontica*. – *International Conference Nesebar*. 4-7 October, 2012.
- Docter, R. F., Panayotova, K., de Boer, J., Donnellan, L., van de Put, W., Bechtold, B. *Apollonia Pontica 2007*. Ghent: Department of Archaeology, Ghent University.
- Driessche, V. den B. 1971. Une forme grecque de boucles d'oreille portées par les Korai de l'Acropole. *Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain*. 4, 73-97.
- Götte, E. K., Tancke, K., Vierneisel, K. 1999. *Kerameikos, VII, 2. Die Nekropole von der mitte des 6. bis zum ende des 5. jahrhunderts. Die Beigaben*. München: Hirmer.
- Guzzo, P. G. 1993. *Oreficerie dalla Magna Grecia: ornamenti in oro e argento dall'Italia Meridionale tra l'VIII ed il I secolo*. Colomba. Taranto.
- Harden, D. B. 1981. *Catalogue of Greek and Roman glass in the British Museum. Volume 1, Core- and rod-formed vessels and pendants and Mycenaean cast objects*. London: British Museum.
- Hermay, A. 2012. L'amour des jeunes garçons dans la Grèce classique: à propos d'un astragale inscrit d'Apollonia du Pont. In Hermay, A., Dubois, C. (eds.). *L'enfant et la mort dans l'Antiquité III. Le matériel associé aux tombes d'enfants (=Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 12)*. Paris: Éditions Errance. Centre Camille-Jullian, 417-426.
- Hermay, A., Panayotova, K., Baralis, A., Damyanov, M., Riapov, A. 2010. *Apollonia du Pont (Sozopol) la nécropole de Kalfata (Ve – IIIe s. av. J.-C.). Fouilles franco-bulgares (2002-2004). (=Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 5)*. Paris: Éditions Errance. Centre Camille-Jullian.
- Higgins, R. 1980. *Greek and Roman Jewellery. Second edition*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Iker, R. 1980. A propos des "supports de flacons" italiotes. *Etudes sur l'orfèvrerie antique. Studies in ancient jewelry*. 30-63.
- Mannino, K. 2006. *Vasi attici nei contesti della Messapia (480-350 a. C.)*. Bari: Edipuglia.
- Moore, M. B. 1997. *Attic Red-Figured and White-Ground Pottery. The Athenian Agora XXX*. New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Seipel, W. 2008. *Das Artemision von Ephesos. Heiliger Platz einer Göttin*. Wien: Kunsthistorisches Museum - Phoibos.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC. The Athenian Agora XII*. New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Tonkova, M. 1997. Hellenistic Jewellery from the Colonies on the West Black Sea Coast. *Archaeology in Bulgaria I*. 1, 83-102.

- Tsakos, K. 2007. Die Stadt Samos in der geometrischen und archaischen Epoche. In Cobet, J., von Graeve, V., Niemeier, W.-D., Zimmermann, K. (eds.) *Frühes Ionien Eine Bestandsaufnahme. Panionion-Symposion*. Güzelçamlı. 26. September - 1. Oktober. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Tsakos, K., Viglaki-Sofianou, M. 2012. *Samos. The archaeological museums*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
- Tugusheva, O. 2003. *Corpus Vasorum Antiquorum, Russia, Fasc. VI. Pushkin State Museum of Fine Arts. Attic Red-figured Vases*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.
- Weinberg, G. D., McClellan, M. C. 1992. *Glass vessels in Ancient Greece: their history illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum, Athens* Publications of the Archaeologikon Deltion 47. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Weinberg, G. D., Stern, E. M. 2009. *Athenian Agora XXXIV: Vessel glass*. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Williams, D., Ogden, J. 1994. *Greek Gold: Jewellery of the classical world*. London: Harry N. Abrams, Inc., Publishers The Metropolitan Museum of Art.

Стъклени „флешове“ за аполонийските дами?

Мила Чачева

(резюме)

„Флешът“ или „флеш тунелът“ е вид макаровидна обица, за която е характерно особено голямото разширяване на дупката, направена в ухото. Тази, на пръв поглед, съвременна пиърсинг мода, усвоена от западната култура, се корени много назад във времето и продължава да живее сред традициите на съществуващи и до днес племена в Африка, Северна Америка, Амазония, Полинезия и Нова Зеландия.

Предметите, обект на настоящата статия, произхождат от некропола на Апология Понтика. Те са фини, изработени от полупрозрачно стъкло, с лек жълтеникав оттенък и форма на макара. Особеността им е, че двата диска се различават значително в диаметрите си и през центъра на предмета вертикално преминава широк отвор (между 0,9 и 1,48 см). Изработват се най-вероятно чрез отливане в калъп, след което, вече охладени, са били дообработвани. Общият им брой е 12, като всички са част от инвентара на гробове и с две единични изключения, обикновено се откриват като чифт (Кат. № № 1-7; Обр. 1).

Най-голяма популярност е добила тезата, че това са стойки или поставки, служещи да подпират малки остроъгълни или облоъгълни съдове за благовония като амфориски, арибали или алабастри (обр. 2). Подобни предмети, но изработени от злато, също се интерпретират като стойки. Те обаче, изключително рядко се откриват в един и същ контекст заедно със съответния съд, който би трябвало да поддържат. Съществува и тезата, че това са устия на алабастри, но при внимателно вглеждане става ясно, че те са завършени изцяло от двете страни.

В опитите си да разгадаем функцията на тези странни предмети, най-логичният подход е да се изследва внимателно техният контекст на намиране. В това отношение

некрополът на Аполония Понтика предоставя полезна информация. Тук трябва да се отбележи, че от него произхождат още два подобни макаровидни артефакта, но те имат морфологични разлики с разглежданата компактна група, поради което са коментирани отделно, като паралели (Кат. № № 8, 9; обр. 1). Тези предмети се откриват обикновено в женски гробове, където има анализ на костните останки, а където няма, би могло да се предположи на база останалия инвентар (огледала, стамноидни пиксиди, накити), че са на жени. Най-любопитни са трите примера, в които чифт или един макаровиден предмет се откриват в непосредствена близост до (или в) черепа. Датировката на находките варира от третата четвърт на V до към средата на IV в. пр. Хр., базирайки се на съпътстващите материали в гробовете (обр. 3, 4).

Последните примери дават достатъчно основание да се приеме предположението, че тези изящни стъклени предмети са всъщност украшения. В този смисъл логично би било това да са макаровидни обици, поставяни при наличието на широка перфорация в ушите. Тази теория е лансирана в научната литература, но с разликата, че авторите, които я подкрепят обсъждат много подобни като форма предмети, изработени от злато или планински кристал (обр. 5-7).

Освен теренната ситуация, в подкрепа на тезата за обици, има различни иконографски свидетелства – статуарни изображения, фрески, теракоти, червенофигурни лекити, които представят жени, носещи подобни обици (обр. 8, 9). Все пак, трябва да се има предвид, че различните статуарни и други примери не показват начина на прикрепяне на самата обика за ухото.

В заключение може да се отбележи, че комбинацията от контекста на намиране и немалкото археологически и иконографски паралели, се допълват взаимно. Като се има предвид сравнително широко разпространеното мнение, че подобни по форма и размер златни предмети, са обици, както и фактът, че физиологично, при определени условия, носенето им е възможно, няма причина да се игнорира изказаната в текста теза. Бъдещите проучвания, разбира се, биха хвърлили още светлина върху тази любопитна тема.

The caryatids from the tomb in Ginina Mogila near Sveshtari in Mediterranean context

Danaila Grudeva^a

^aDepartment of Archaeology, Faculty of History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; danaila.grudeva@gmail.com

ABSTRACT

The paper is aimed at defining the main trends in the architectural decoration of the Early Hellenistic period, which influenced the iconography of the caryatids in the tomb in Ginina Mogila¹ near Sveshtari and revealing the way these trends were modified and combined.

The figures at Sveshtari are related to the iconographic type of the caryatids - female figures in architectonic context holding up, constructively or symbolically, the superstructure above them. The caryatids from the recently discovered tomb at Amphipolis are very important for this study because for the present they and the ones from Sveshtari are the earliest examples of caryatids with raised arms. The Sveshtari figures are a combination between the image of the caryatids and the iconography of the tendril- and snake-limbed goddess reflected in both the raised hands of the figures and the way the *kolpos* of the *chiton* is rendered (turning into three acanthus leaves). The incorporation of the caryatids within the Doric colonnade in the burial chamber shows the third main line of influence, which is to place figures between columns. The original way, in which those trends are combined and modified, suggests also the main function of the figures - to hold the canopy over the grave of the deceased.

KEYWORDS

Sveshtari, caryatids, architectural decoration, Hellenistic period, trends

The second half of the 1st millennium BC is an essential period in the historical development of Thrace. The position of the Thracian territories situated next to the intensively developing cultures of the Mediterranean world provided opportunity for taking part in the changes, which occurred in the region especially during the Hellenistic period. The intensive contacts with the neighbouring territories affected the political, economic and cultural life in Thrace. The plans, the building materials, the constructions and the architectural decoration of the monumental tombs are very important for the study on the relations between the Thracian territories and Greece, Asia Minor and Macedonia because they reflected the major trends in the Hellenistic architecture.

An important Hellenistic monument is the tomb under a tumulus called Ginina Mogila near the village of Sveshtari having an impressive rich architectural and sculptural decoration, which was discovered in 1982². The tomb consists of a *dromos* and three chambers, an antechamber, burial and side chambers, which differ in size and are asymmetrically located to each other. Each of them is covered by a separate barrel-shaped vault (Чичикова *et al.* 2012, 21; Fol *et al.* 1986, 37). The construction of the tomb and its decoration reflect some of the major trends in the Hellenistic architecture. Undoubtedly, the most original feature

1 In Bulgarian „mogila“ means tumulus.

2 For a full bibliography on the tomb at Ginina Mogila see Чичикова *et al.* 2012.

*Fig. 1. Northwestern wall of the burial chamber (after Чичикова и др. 2012, 30, обр. 38)
Обр. 1. Северозападна стена на гробната камера (по Чичикова и др. 2012, 30, обр. 38)*

in the decoration of the tomb are the ten female figures (caryatids) of the Doric colonnade in the burial chamber (Чичикова и др. 2012, 39-45; Chichikova 2012). The current paper is aimed to describe the main trends in the architectural decoration of the Early Hellenistic period which influenced the iconography of the caryatids and to show the way these trends were modified and combined.

Description of the caryatids from the tomb in Ginina Mogila at Sveshtari

As it was already mentioned, the female figures from the tomb at Sveshtari are situated within the Doric colonnade of the burial chamber. Three caryatids are located at the northeastern and the southwestern wall and the number of the caryatids at the main northwestern wall is four (fig. 1)³. Each caryatid is carved on a separate 0.23 m thick panel made of soft limestone (Чичикова и др. 2012, 39). This zoophoros frieze rests on the lower cornice above the orthostates in the lower register of the wall. The female figures are carved in high relief, only their back side abutting the wall, is not rendered (Чичикова и др. 2012, 39; Chichikova 2012, 6). The height of the caryatids varies between 1.18 and 1.20 m (Fol et al. 1986, 64-102). This small difference in the height is also a reason for the gaps between the figures and the architrave above them. All figures are presented frontally with arms raised

3 The numbers of the caryatids match the numbers in Fol et al. 1986, 64-102.

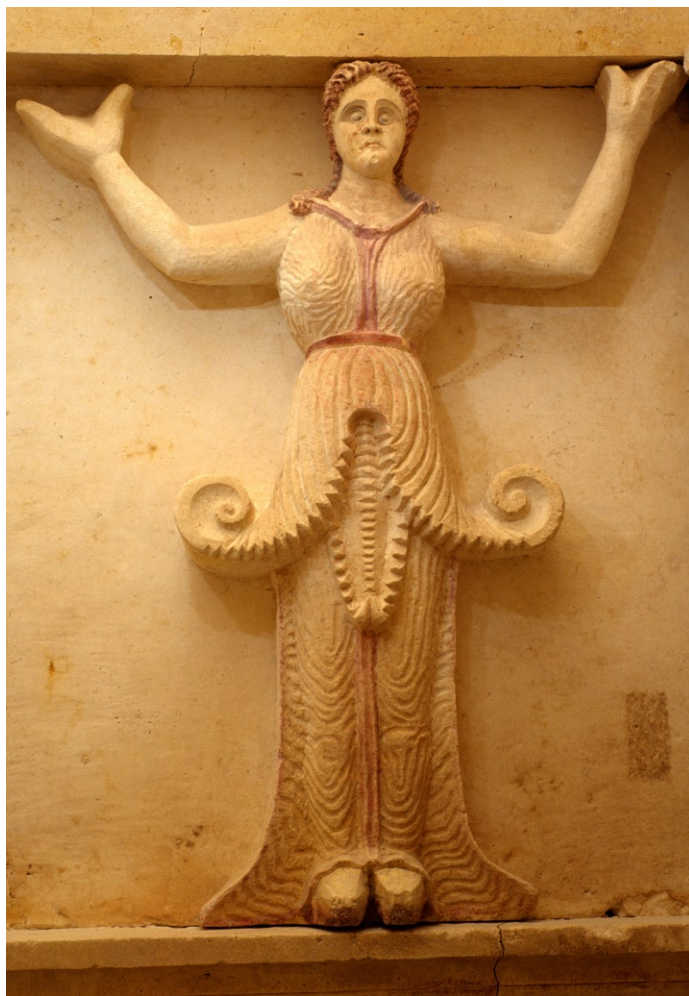

Fig. 2. *Caryatid no. 1* (after Чичикова
и др. 2012, 38, обр. 50)

Обр. 2. Кариагида №1 (по Чичикова
и др. 2012, 38, обр. 50)

aside and bent at the elbows. The caryatids in the corners have only one arm raised and the other one is resting at the body. There are three variations of the figures: caryatids with two raised arms (caryatid no. 1; fig. 2), caryatids with a raised left arm and caryatids with a raised right arm (caryatids nos. 7-8; fig. 3). The arms are roughly shaped, with wide and disproportional hands, only the thumbs are separately carved. The most striking features are the larger size of the arms compared to the other parts of the body and the different proportions of the head and the body. The *kalathoi* on the figures' heads also have different sizes – the *kalathos* of caryatid no. 1 (fig. 2) is extremely small compared to the height of the female figure (1.19 m high) and the *kalathos* of caryatid no. 8 (fig. 3) is 8.5 cm high leaving only 1.115 m to the actual height of the figure. All figures are dressed according to the Greek fashion in long sleeveless *chitons* belted under the breasts. The neckline is shaped as a triangular border from which a flat fold falls down between the breasts. Through this plastic representation of the neckline the sculptor was probably trying to show the folds and the pleats of the fabric falling down on the chest. The nipples and the radial folds around them suggest that the fabric in this part of the garment is thin and tightly fits to the body. However, the folds are very schematically carved and do not look realistic. The lower part of the *chiton* is presented in a similar way. The legs are delineated by the tightly fitting *chiton*, the knees are visible, indicating that the fabric is thin and probably transparent. Schematically rendered garland-like lines represent the pleats above the legs. A thick fold descends between the legs and separates them optically. The side edges of the *chiton*

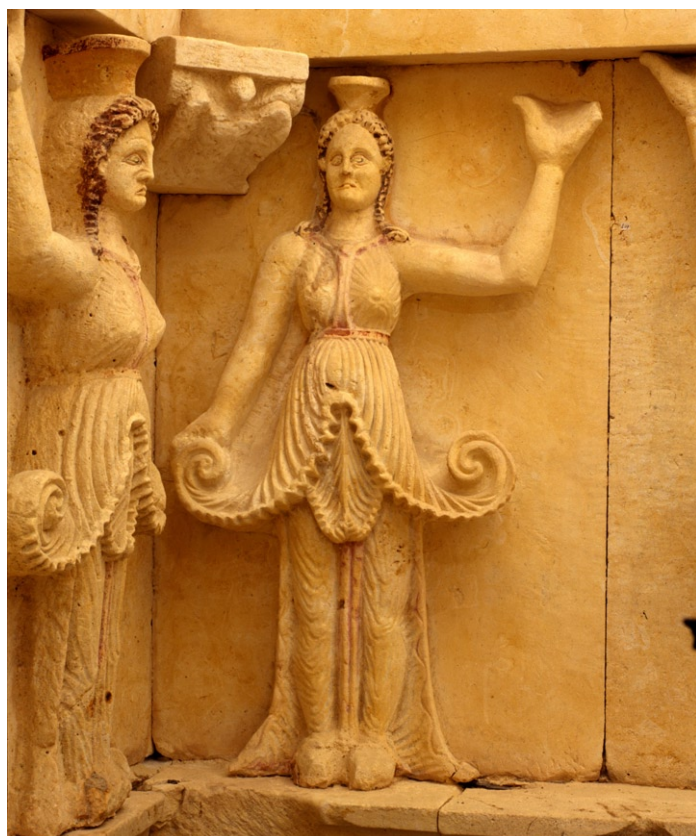

Fig. 3. Caryatids nos. 7 and 8 (after Чичикова и др. 2012, 40, обр. 56)
Обр. 3. Карпиди № 7 и № 8 (по Чичикова и др. 2012, 40, обр. 56)

are delineated by a wavy line. The deep overfold of the *chiton* (*kolpos*) is shaped like an overturned *calyx* consisting of three acanthus leaves. The two outer leaves are shaped like volutes; the middle leaf is between the two outer ones and ends with a pointed tip slightly turned upwards. The figures wear *kalathoi* on their heads and tight pointed shoes with thick soles on their feet. The hair is divided in the middle and falls in two plaits on the neck and on the shoulders of the figures. The length of the plaits is different for the different figures. The ears of some of the figures are covered by the hair and are not visible (caryatids nos. 1, 9-10) and the hair of the others is behind the ears or covers only part of them. Soft waves are shaped around the forehead and the temples. The caryatids have been covered by a rich polychrome decoration – traces of paint can be found on different parts of the figures (Chichikova 2012, 10; Čičikova 2009, 231). The detailed examination shows that not only certain parts but the entire figures have been painted (Enev 1992, 174).

Undoubtedly the most interesting features of the figures are their faces. M. Ruseva made an attempt of comparing female images on artifacts of the Thracian toreutics to the ten female figures from Sveshtari in order to show that they have similar facial features. She suggests that the female figures of the Thracian pantheon were depicted according to a common visual concept followed by the Thracian craftsmen and dated back to the Late Bronze Age (Pyceva 2009, 3-11; Pyceva 2013, 131-142). I think that such suggestion is difficult to accept since there is no evidence for the formation of an anthropomorphic model in the Thracian art before the 5th c. BC (Стоянова и др. 2014, 73-75). The similarities between the facial features of the caryatids from Sveshtari and female images on toreutic artifacts can be explained by the general and schematic way of depicting the faces and its element such as eyes, nose, and mouth.

The short description of the caryatids made above shows that the ten figures are variations of one and the same scheme. However, there are numerous differences in the way the details of the dress are rendered especially concerning the folds, the ornamentation of the acanthus leaves and the volutes. There are deep notches on some of the figures, lightly incised ones on others, and they are completely missing on third ones. Part of the figures (caryatids nos. 1 and 9) have horizontal notches on the midrib of the middle acanthus leaf but the side surfaces of this leaf are not ornamented at all, while on other figures the notches on the midrib are not carved but the two side surfaces are covered by deep flutes representing the veins of the leaf. The volutes at the ends of the outer leaves are also depicted in a different way: in some cases the volute consists of one spiral curve only (caryatids nos. 1-2 and nos. 6-10, while in other cases it has more spirals (nos. 3-5). Some of these differences can be explained by the fact that the figures were unfinished (caryatids nos. 9-10). However, in most cases, the difference in the details shows that the figures were carved by different craftsmen. Significant differences evidencing the work of different craftsmen can also be seen in the shaping of the figures' faces. Some of the figures have symmetrical and nicely outlined facial elements such as eyes, nose and mouth, this way representing a relatively realistic face (caryatid no. 2). It also evidences the skill of the craftsman who had carved it. However, other figures do not have so skillfully carved facial features: the eyes are not lying on one and the same axis, the nose is not in the center of the face, etc. As it was already mentioned, it suggests that the figures were carved by different craftsmen. It is also important to discuss the question where the sculptures were carved. The suggestion that the blocks with the caryatids were sculptured somewhere else before their installation in the burial chamber is already discussed in the academic literature (Чичикова и др. 2012, 43; Chichikova 2012, 6). The numerous corrections made during the installation of the blocks in the chamber such as cutting-off the *calathos* of caryatid no. 1 or part of the Doric capital next to caryatid no. 2, the deepening the architrave above caryatid no. 3 or the base on which caryatid no. 6 rests are important arguments supporting this thesis. A probability that some of the details on the figures (e. g. the ornamentation of the dresses) were carved on the spot after the blocks had been installed in the walls has to be considered as well.

Origin and development of the caryatids in the architecture and their reflection on the figures from Sveshtari

The caryatids from the tomb in Ginina Mogila are influenced by three main trends in the Hellenistic architectural decoration. First, the figures from Sveshtari are related to the type of the caryatids which emerged in the ancient architecture in the mid-6th c. BC. The appearance of such images in an architectural context is preceded by the use of female figures as a support of different fine art and handicraft ware such as *perirrhanteria*, tripods, mirror handles, etc., since the 8th – the 7th c. BC⁴. This use of female figures combined with the achievements in the architecture and the sculpture probably gave an important impetus for the inclusion of such images in architectural context.

The first examples of caryatids used in an architectural context date back to the Archaic period: the caryatids from the Cnidian and Siphnian Treasuries in Delphi (Schmidt 1982,

4 For a summary on the use of female supporting figures on minor art and handicraft wares before their appearance in the architecture see Schmidt, 1982, 48-72.

72-79). The figures from these two monuments are at the facade of the building replacing the columns in antis. The trend to place caryatids at the facade of a building continued during the Classical period. During this period, however, the figures were not in antis but were designed to support completely the superstructure above them. The *korai* from the Erechtheion (Lesk 2005, 102-107; Schmidt 1982, 79-84) and the caryatids from the Heroon at Limyra (Burchhardt 1976, 27-44; 117-121; Schmidt 1982, 84-87) are the best examples of this. These earliest examples show that the caryatids in the Archaic and Classical period had a relatively consistent iconography – the figures were sculptured frontally, holding up the weight of the architrave above them with their heads only and their arms were either hanging beside the body or slightly outstretched. I believe that besides the aesthetic and constructional functions the caryatids most probably had symbolic meaning as well which can provide explanation for their rare use in architectural monuments. There are many interpretations of the meaning of the caryatids suggested in the literature; they are regarded as an expression of the cult to various deities or the cult to the dead; holding a canopy above the grave of a deceased; sometimes they are associated with different mythological characters or are defined as an expensive offering to the gods, etc. (Schmidt 1986, 72-88). However, in any case, they were closely connected to the monument and the function of this monument can provide an answer to the question about the meaning of the caryatids themselves.

The caryatids became more popular in the Hellenistic period and their iconography considerably differed from the one of the figures from the previous periods. The most significant difference is in the way the arms are rendered. Two main groups of caryatids can be defined based on this feature⁵. The first group includes figures with one arm raised only such as the caryatids from the rock-cut tomb at Aghia Triadha at Rhodes (Ridgway 1990, 178, fig. 26; Touchais 1982, 613-615; fig. 149), the caryatids from Mylasa, Tralles, Charchel, the theatre in Miletus (Schmidt 1982, 89-97), the caryatids from the throne in the Tomb of Eurydice at Vergina (Andrianou 2009, 30; Kottaridi 2007, 39-40, fig. 12-13), the caryatids from the tomb at Amphipolis (The Caryatids 2014), etc. The second group comprises figures with both arms raised subdivided into two subtypes: 1. Figures with both arms raised and elbows pointing sideways – the caryatids from Tomb no. 228 at Cyrene (Schmidt-Colinet 1977, 32-33; 229, W36) and the caryatids from the Sanctuary of Demeter at Eleusis (Schmidt-Colinet 1977, 33; 79; 229-230, W37; Schmidt 1982, 100-102); 2. Figures with both arms raised and elbows pointing forward – the caryatids from the Hypogeum at Vaste (Ridgway 1990, 179-80; Schmidt 1982, 118; Schmidt-Colinet 1977, 37; 232; W40), the Tomb at Tarentum (Ridgway 1990, 180; Schmidt 1982, 117-118) and the Theatre at Monte Iato (Ridgway 1990, 176-177; Schmidt 1982, 114-115; Schmidt-Colinet 1977, 31; 227-228, W30). The location of the supporting female figures within a building also changed during the Hellenistic period. There were still free-standing caryatids placed at the facade (the caryatids from Tralles-Aydin) but the trend to insert the figures into the wall became more popular (e. g. the caryatids from Amphipolis, Miletus, Monte Iato, etc.), which can be related to the spread of semi-columns during this period (Schmidt 1982, 110-111). There

5 Splitting the figures in types based on the position of the arms is offered by Schmidt-Colinet, 1977. He suggests the following names for the different types of figures: *Korenschema* for the figures with arms beside the body, which are typical for the Archaic and Classical period; and *Atlantenschema* for the figures bearing the superstructure above them not only on their heads but also with their raised arms. The latter is divided into two subtypes – “open” and “closed” depending on whether the elbows point forward or sideways. Such typology is appropriate and is used in the current paper as well, up to the proposed terminology.

Fig. 4. Caryatids in the tomb at Amphipolis (*The caryatids* 2014)
Обр. 4. Кариаатиди от гробницата в Амфинополис (*The caryatids* 2014)

are also monuments where the caryatids constructively connected to the wall are situated on both sides of the entrance (e. g. the caryatids from Eleusis, Tarentum, Vaste, etc.). This is typical for funerary monuments such as tombs, *hypogea*, etc. There are also figures located inside the building (e. g. the rock-cut tomb at Aghia Triadha). It is interesting to examine the caryatids in the recently discovered tomb at Amphipolis (fig. 4) because they provide new and important piece of information about the development of the female sculptural figures in an architectural context. Two caryatids are located inside the tomb flanking the entrance to the second chamber. They are 2.27 m high and rest on bases 1.40 m high (*The Caryatids* 2014). The caryatids are rendered frontally with one arm raised (the one at the side of the entrance) and another one – attached to the body and holding the *chiton*. The position of the arms can be explained by their symbolic function as guardians of the entrance. The representation of the figures reveals some of the characteristics typical for the caryatids

from the Hellenistic period. First, this is the diverse position of the arms as both figures are sculptured with one arm raised. The caryatids are not free-standing; they are constructively connected to the wall. It has also to be pointed out that they are located at the entrance of a chamber and not at the facade of the tomb. Despite some opinions on the date of the tomb stating that the caryatids have to be dated back to the Roman period, the current evidence provides grounds to regard the figures as original works of the Hellenistic art. This date is supported by stylistic details of the workmanship of the caryatids revealing some archaizing features. The way of representing the hairstyle is especially interesting: it is divided into three plaits on each side falling down onto the chest; soft wavy lines represent the hair at the upper part of the head. The treatment of the upper part of the *chiton* and the sleeves also shows archaizing features – the pleats of the garment are shown by wavy incisions. The studies on the Hellenistic sculpture have already proven that there is a so-called archaizing trend in the sculpture of that period when some of the details of the figures were depicted in a style typical for the Archaic period. It concerns the pleats of the attire mainly, which are carved more schematically, usually through zigzags and wavy ornaments (Pollitt 1986, 175-184). Most of the preserved caryatids with raised arms, however, are dated back to the Late Hellenistic period or were Roman copies of Hellenistic originals. It turns the figures from Amphipolis into an important link in the development of the female sculptural figures used as an element of architecture. The monument is extremely important also in regard to the Sveshtari tomb because it is no longer single in the group of the Early Hellenistic monuments with such decoration. For the time being, the figures at Sveshtari and the ones from Amphipolis are the earliest examples of caryatids with raised arms.

The analysis of the main characteristics of the female figures used in an architectural context reveals a lot of similarities between the figures from the tomb in Ginina Mogila and the caryatids of the Hellenistic period. First, the ten female figures are placed in the burial chamber and are part of its architectural decoration. The tomb at Aghia Triadha on Rhodes is one of the few monuments, in which caryatids are placed in the burial chamber (fig. 5). The presence of a dome points out to a date in the Late Hellenistic period (Touchais 1982, 613). However, there are many differences in the location of the figures in the burial chambers of the two tombs. The figures from the rock-cut tomb on Rhodes are freestanding in contrast to the ones at Sveshtari which are attached to the wall. The sculptures at Aghia Triadha are located in the four corners of the tomb and create the impression that they are replacements of columns while the caryatids at Sveshtari are inserted into the Doric colonnade. The plastic decoration of the Sveshtari tomb finds very good parallels in the decoration of tomb B at Canosa dated back to the beginning of the 3rd c. BC (Aloceba 1977, 115-117; Chichikova 2012, 9; Oliver 1968, 16-19). Eight 0.91-1.1 m high terra-cotta female figures decorate the burial chamber (Aloceba 1977, 115). The figures have small openings on their backs for attaching to the walls, forming an original figural frieze in one of the chambers. One of the main differences between the figures at Canosa and the ones at Sveshtari is the plastic rendering of the backside of the figures: the backside of the caryatids at Sveshtari is not shaped at all while the backs of the figures at Canosa are plastically represented although very roughly carved. The arms of the figures at Canosa are bent at the elbows and raised upwards in front of the body, i. e. they do not create an impression of supporting weight. This is the main difference between the figures at Canosa and the ones at Sveshtari: the arms of the latter clearly show their supportive function. This type of plastic decoration in the burial chambers of the discussed monuments, however, indicates that the incorporation of female figures in the funerary monuments was a common trend

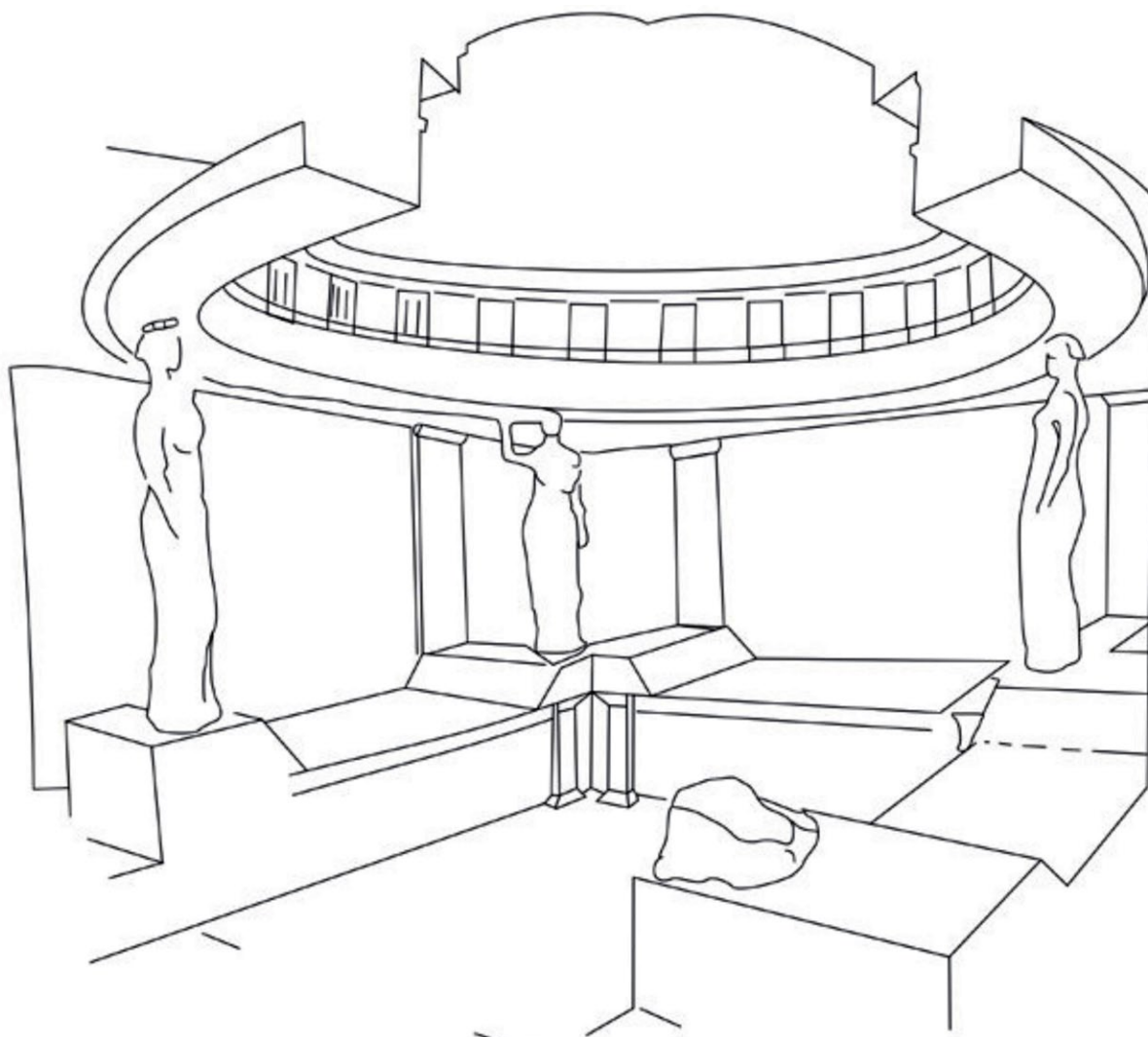

Fig. 5. The rock-cut tomb at Aghia Triadha, Rhodes (after Touchais 1982, 614, fig. 149)
Обр. 5. Скална гробница край Агия Триада, Родос (по Touchais 1982, 614, fig. 149)

in the Hellenistic architectural decoration. The architects did not abide strict rules but rather used different elements in a free manner, which is a typical feature of the Hellenistic architecture. It is evidenced by the enormous variety of female figures used as architectural elements: they can be freestanding supporting figures in the burial chamber (the tomb at Aghia Triadha), abutting the walls of a chamber (Sveshtari and Canosa) or placed at the entrance of a burial chamber (Amphipolis).

However, there are a series of archaizing features in the workmanship of the caryatids at Sveshtari which has to be mentioned. Apart from the details of the clothes, rendered by wavy lines and notches, typical for the Archaic period, they are expressed by the frontal position and the rigid poses of the figures, also common for the Archaic sculpture. The caryatids from the Classical and the Hellenistic period are also depicted frontally, but there is a certain motion implied mainly by the position of the legs (one leg is usually set forward as on the korai from the Erechtheion, the caryatids from Mylasa and Miletus etc.) or by the pleats of the attire. Still, there are few examples of caryatids from these periods whose pose expresses an almost complete lack of movement similar to the caryatids of Sveshtari. The first examples are the caryatids at the facade of the Heroon at Limyra (fig. 7); they are

Fig. 6. A figure from Tomb B at Canosa
(after Oliver 1968, pl.2, fig. 2)

Обр. 6. Фигура от Гробница Б в
Каноса (no Oliver 1968, pl.2, fig. 2)

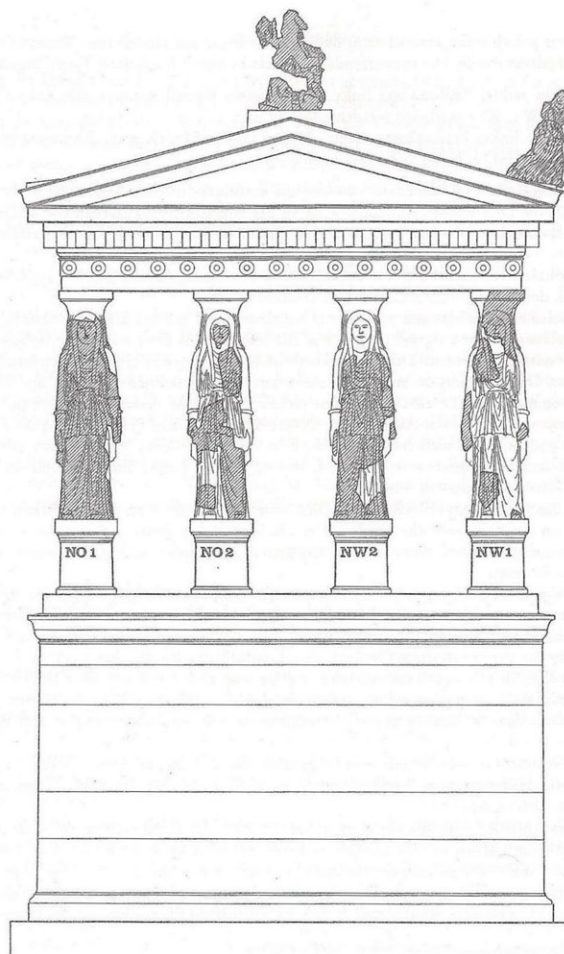

Fig. 7. The Heroon at Limyra (after Borchhardt
1976, 112, Abb. 23)

Обр. 7. Хероонът в Лимира (no Borchhardt
1976, 122, Abb. 23)

depicted frontally and are characterized by the almost complete lack of dynamics and the rigid pose. The legs of the figures, however, are not next to each other but slightly open. It probably increases their stability since the figures support the weight of the superstructure. The caryatids from the tomb in Tarentum (fig. 8) and the hypogeum at Vaste are also presented in a similar way: they are rendered frontally with the legs sculptured next to each other; their pose does not express any motion up to the raised arms. All these examples show that the model of the caryatids developed into different types during the Hellenistic age, one of them being the figures at Sveshtari, although in a rather altered form.

It is interesting to examine some stylistic similarities between the caryatids at Sveshtari and these at Tarentum (fig. 8). A specific feature of the workmanship of the figures from the two tombs is the thick fold at the lower part of the *chiton* separating the legs. Similarities can also be found in the incised garland-like lines rendering the pleats at the lower part of the garment. The legs of the Tarentum figures are delineated by the *chiton* suggesting that the fabric was thin and transparent as it is assumed for the figures at Ginina Mogila as well.

Another typical feature of the caryatids from the Hellenistic period represented by the caryatids from Sveshtari is the position of the arms. The majority of the few examples of caryatids with arms raised aside and bent at the elbows are dated back to the Late Hellenistic

period and for this reason a direct influence from Hellenistic monuments with similar decoration does not seem very possible⁶. The way of rendering of the Sveshtari figures is most probably related to their symbolic function as holders of a canopy over the grave of the deceased. The raised arms of the figures at Sveshtari do not have a constructive function (i. e. to support the architrave) but rather a symbolic one. This is related to the figures at Sveshtari in general since they were not a constructive element of the burial chamber. They had not only a decorative function but a symbolic meaning as well. Earlier examples of caryatids erected over a grave of a deceased, usually a ruler, are already known: the *korai* from the Erechtheion erected over the grave of the legendary king Kekrops and the caryatids from the Heroon at Limyra standing over the memorial of Pericles, a historical person. The caryatids in the rock-cut tomb at Aghia Triadha probably had the same function (Chichikova 2012, 9). The main function of the figures at Sveshtari is to hold the celestial canopy over the deceased and it explains both their inclusion in the burial chamber and their raised arms.

The caryatids from Sveshtari and the images of tendril-limbed and snake-limbed goddess

The position of the arms of the Sveshtari figures is most probably influenced by the images of tendril-limbed and snake-limbed goddesses, who are often depicted in a similar way. This is the second main trend influencing the iconography of the caryatids in Ginina Mogila. Apart from the position of the hands, the images of tendril-limbed and snake-limbed goddesses find reflection in the way the *kolpos* of the *chiton* is rendered, turning into three acanthus leaves. In spite of certain differences, the model of the dress clearly reminds the iconography of the tendril-limbed and snake-limbed goddesses. This motif was introduced to the ancient art at the end of the 5th c. BC and became widely spread in the entire Mediterranean and most of the Black Sea region during the Hellenistic period (Stoop 1960, 47-49). There are considerable differences in this motif's iconography in the different parts of the above mentioned territories. It appeared for the first time in Etruria and was a result of a local development (Ustinova 1999, 103; Ustinova 2005, 72-74), which did not influence its diffusion in the other parts of the Mediterranean; and in South Italy it's mainly attested in the vase-painting (Ustinova 1999, 103). It is worth pointing out that such images were very popular in Scythia being related to the Scythian genealogical myth (Бессонова 1983, 92; Stoop 1960, 57; Ustinova 1999, 87-99; Ustinova 2005, 64-66). Artifacts with images of the tendril-limbed or snake-limbed goddess were found in Kul-Olba, Bolshaya Bliznitsa, Tzymbalova Mogila, etc. (Бессонова 1983, 92-95; Ustinova 1999, 94-99; Ustinova 2005, 66-68) and in most of the cases they are Scythian metalwork. In Asia Minor the motif was used mainly in the architectural decoration of temples and tombs: the temples of Zeus and Artemis in Magnesia on the Meander, the rock-cut tomb at Myra in Lycia, etc. (Schmidt-Colinet 1977, 21-22; Ustinova 1999, 101; 2005, 72). In Macedonia the motif is attested on a mosaic in the Vergina Palace (fig. 9) (Andronicos 1997, 39), a bronze relief from Olynthos and ivory figurines from the so-called Philip' tomb. These images were not very popular

6 More precise date of the tomb at Amphipolis would provide extremely important information on the subject. As it was already mentioned, the figures at Sveshtari and Amphipolis are the earliest examples for caryatids with raised arms for the present, even though the Amphipolis figures present a type with only one arm raised.

Fig. 8. A caryatid from Tarentum
(Caryatid from Tarentum 2014)
Обр. 8. Кариатида от Тарент
(Caryatid from Tarentum 2014)

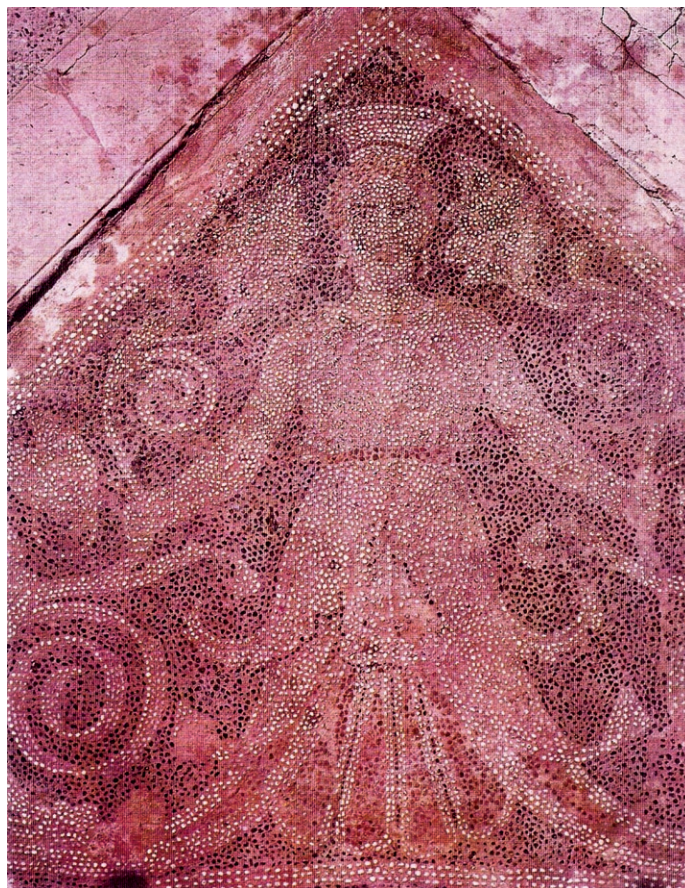

Fig. 9. Mosaic in the Vergina Palace (after Andronicos
1997, 45, fig.20)
Обр. 9. Мозайка от Двореца във Вергина (по
Andronicos 1997, 45, fig.20)

in Greece. They are found on Attic vases and on metalwork; they also decorate a marble throne from the Athenian Parthenon (Möbius 1926, 119). All these examples show that since the end of the 5th c. BC such images are used in the vase-painting, objects of the fine arts, metal works, architectural details, mosaics, etc. The great number of many different examples shows that the motif was very popular in the ancient art as a result of the symbolic meaning of these images. They are usually interpreted as the goddess of vegetation and fertility identified as Potnia Theron or Potnia Phtion, which represent different aspects of the Great Goddess (Маразов 1984, 31). Since the latter ruled over life and afterlife, it provides an explanation for the use of such images in a funerary context. The images had also a decorative function, clearly visible by their use as different architectural details. On all these images the lower part of the garment turns into acanthus leaves, curved sideways as volutes. Their iconography is similar to the way the volutes on the Sveshtari figures are shaped. The most surprising fact is the almost complete absence of such type of images in Thrace. The single one, which can be associated to the vegetation goddess to a certain extent, is depicted on an *acroterion* from Zhaba Mogila at Strelcha (Teleaga 2014a, 27; Taf. 8, 1-2; Teleaga 2014b, 60, Taf. 11.2). It differs significantly from the above-mentioned examples because it presents a female head only (Gorgon?) surrounded by floral motifs. The presence of this motif in the iconography of the caryatids at Sveshtari reveals that the craftsmen

were familiar with the fashionable trends in the Hellenistic art and used the popular motifs in the figures at Sveshtari. Since most of the examples of tendril-limbed or snake-limbed goddesses used in an architectural context come from Asia Minor, it seems very probable that the model of the figures at Ginina Mogila originated from this region as well.

However, there are several important differences between the Sveshtari figures and the examples mentioned above. The main difference from the iconographic scheme mentioned already is that the figures at Sveshtari have human legs and just the *kolpos* of the *chiton* turns into acanthus leaves. In contrast to it the legs of the majority of the images of a tendril-limbed or snake-limbed goddess are replaced by floral or snake-like motifs. The only female figure rendered with legs and ends of the garment turning into acanthus leaves is the one on the anta-capital in the Temple of Zeus in Magnesia on Meander (Webb 1996, 88). J. Valeva suggested a possible explanation to the fact that the iconographic image of the caryatids at Sveshtari followed the model of a figure with a human lower part of the body. According to her this is determined by the fact that the figures are part of an architectural context and the proximity of the semi-columns justifies the rendering of the figures in the vertical. The female figures at Sveshtari follow the trend of the antropomorphization of the architectural elements in the monumental sepulchral architecture similar to the Heroon at Limyra and the rock-cut tomb on Rhodes (Valeva 1995, 348).

The caryatids at Sveshtari and the development of the freestanding figures between columns

The position of the figures between the columns is third main trend in the Hellenistic architecture reflected by the female figures at Sveshtari. This approach is attested for the first time in the Nereid Monument at Xanthos dated back to the early 4th c. BC (Fedak 1990, 66-68; Jenkins 2006, 186-202). There is no doubt that the construction of this tomb strongly influenced the architecture and the decoration of a number of monuments in the later period not only in Lycia but also in the neighbouring areas such as Karia, Ionia, etc. The Nereid Monument influenced the construction of the Mausoleum at Halicarnassus (Fedak 1990, 71-74; Jenkins 2006, 203-235; Jeppesen 1997), which was considered one of the wonders of the ancient world. Many extremely original monuments which influenced the architecture of the entire Hellenistic world were built on these territories, a meeting point of the Greek architectural traditions and those of Asia Minor. This type of architectural decoration is known from some of the most impressive Hellenistic monuments in Asia Minor, Greece and Macedonia such as the Sarcophagus of the Mourning Women at Sidon (Fedak 1990, 176-177; Lawrence 1996, 147-148; Studniczka 1905, 31-54), the Throne in the Tomb of Eurydice at Vergina, the Great Tomb at Lefkadia (Fedak 1990, 109), the Altar of Athena at Priene (fig. 10) (Carter 1983; Jenkins 2006, 236-249; Ridgway 1990, 164-167; Webb 1996, 99-101). The popularity of this type of decoration is evidenced by the fact that it was used in different forms: as sculptural decoration on architectural monuments or furniture, in the wall paintings, etc. The fact that the caryatids at Sveshtari were placed between the Doric semi-columns provides another proof that the architects and the craftsmen building the tomb were familiar with the Hellenistic architecture and its main trends. It also has to be pointed out that the plan of the majority of the monuments in Asia Minor mentioned above includes a high platform, a podium or pedestal and a sculptural decoration between columns. The similar scheme used at Sveshtari (female figures in the upper register of the wall and between semi-columns) evidences once again the great influence of the monuments

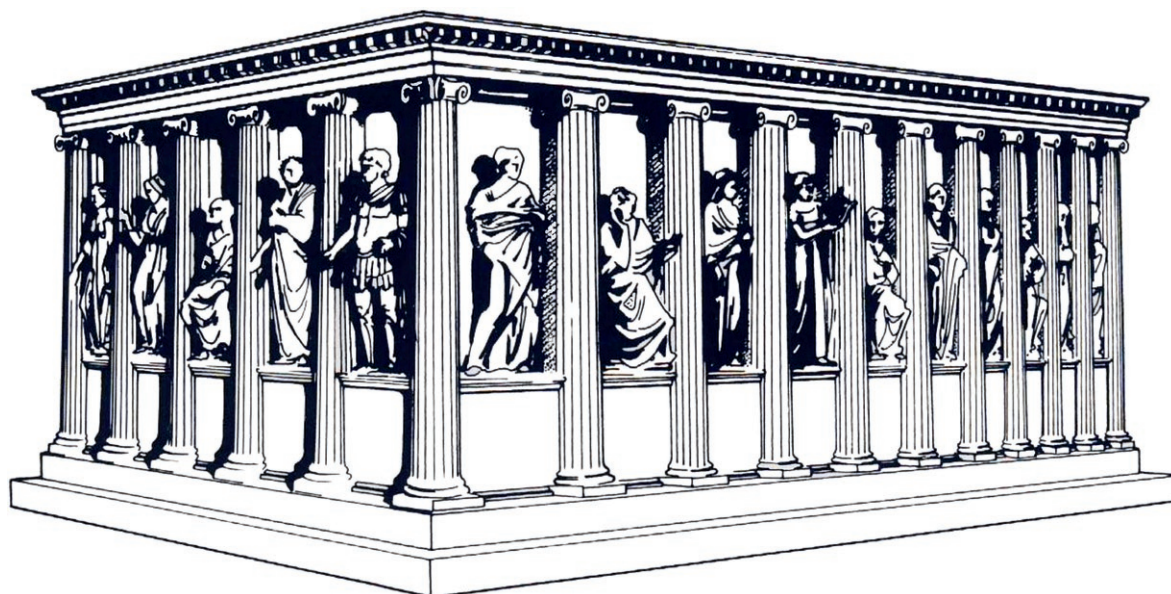

Fig. 10. The Altar of Athena at Priene (after Jenkins 2006, 246, fig. 243)
 Обр. 10. Олтарът на Атина в Приене (по Jenkins 2006, 246, fig. 243)

from Asia Minor on the architecture of the Hellenistic world. The closest parallels of the Sveshtari scheme with sculptural figures between columns have been already discussed in the academic literature (Chichikova 2012, 10-11). The first monument to be mentioned is the Altar of Athena at Priene dated back to the last quarter of the 3rd c. BC (Carter 1983, 198). Figures in high relief representing Apollo and the Muses were carved between the Ionic semi-columns resting on a high balustrade similar to the figures at Sveshtari. Parallels can be also found in the Sarcophagus of the Mourning Women at Sidon dated to the mid-4th c. BC. The same scheme is followed there and the only difference is that the figures do not rest on a high podium but are on the same level as the Ionic semi-columns (Вълева 1999, 211; Chichikova 2012, 10-11). Another difference to be mentioned is that the colonnade at Sveshtari is in Doric order in contrast to the Ionic semi-columns of the monuments in Asia Minor. The difference is most probably a result of the local development.

All arguments presented above lead to the conclusion that the sculptural decoration of the tomb in Ginina Mogila reflects the leading trends in the architectural decoration of the Hellenistic period: the use of female figures in the decoration of a burial chamber and their position between columns. The female figures themselves are very impressive because of their original iconography. They are a combination between a caryatid and an iconographic element of a tendril-limbed or snake-limbed goddess. The systematization and the analysis of the available information about these leading trends provide opportunity for identifying the probable influences from the Mediterranean and show their modification in accordance with the tastes of the commissioner, most probably Dromichaite, the Getic ruler known from the written sources (Чичикова и др. 2012, 79). All these circumstances led to the carving of female sculptural figures, extremely original in style and iconography. This statement is also valid for the tomb in Ginina Mogila in general, which takes a leading position among the monuments of the Hellenistic architecture in Thrace due to its building technique, construction, design, architectural, sculptural and painted decoration.

References

- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные Представления Скифов*. Киев: Наукова Думка.
- Вълева, Ю. 1999. *Архитектурна украса на Свещарската гробница и строителната традиция на гръцкото ойкумене (Thracia Antiqua 10)*. София: Нов български университет, 205-226.
- Лосева, Н. М. 1977. Две статуи „плакальщиц“ из собрания ГМИИ им. А. С. Пушкина. *История и культура античного мира*. Москва: Наука, 115-117.
- Маразов, И. 1984. За семантиката на изображенията в гробницата от Свещари. *Изкуство*, 4, 28-38.
- Русева, М. 2009. Съпоставяне на женските изображения от Гинина могила край село Свещари с женски образи върху сребърни тракийски съдове. *Паметници. Реставрация. Музеи*, 3-4, 3-11
- Русева, М. 2013. *Методика за научно изследване на тракийската архитектура. Анализи, тълкуване, символика*. София: Институт за изследване на изкуствата.
- Стоянова, Д., Рабаджиев, К., Стоянов, Т. 2014. Рецензия на М. Русева, Методика за научно изследване на тракийската архитектура. Анализи, тълкуване, символика. *Българско е-Списание за Археология*, 4.1, 69-76.
- Чичикова, М., Стоянова, Д., Стоянов, Т. 2012. *Царската гробница с кариатидите*. Ислерих: Studio DADA.
- Andrianou, D. 2009. *The Furniture and Furnishings of Ancient Greek Houses and Tombs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Andronicos, M. 1997. *Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City*. Athens: Ekdotike Athenon S.A.
- Burchhardt, J. 1976. *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra. Das Grabmal des lykischen Königs Perikles*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Carter, J. 1983. *The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene*. London: Society of Antiquaries of London.
- Chichikova, M. 2012. Caryatids of the Royal Tomb at Sveshtari. *Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies* 19, 5-22.
- Čičikova, M. 2009. Colour in the Stone Decoration of the Tomb with Karyatids near Sveštari. In Попов, Х., Тенчова, А. (eds.) *Сборник в памет на професор Велизар Велков*, София: Фабер, 229-235.
- Enev, M. 1992. Photographic and physicooptic methods applied for the investigation of the Thracian Tomb near the village of Sveshtary, Isperrich area, Northeastern Bulgaria. *Хелос* 2. София, 171 - 201.
- Fedak, J. 1990. *Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era*. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.
- Fol, A., Chichikova, M., Ivanov, T., Teofilov, T. 1986. *The Thracian Tomb near the village of Sveshtari*. Sofia: Svyat Publishers.
- Jenkins, I. 2006. *Greek Architecture and Its Sculpture in the British Museum*. London: The British Museum Press.
- Jeppesen, K. 1997. The Mausoleum at Halicarnassus: Sculptural Decoration and Architectural Background. In Jenkins, I., Waywell, G. (eds.) *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese*. London: British Museum Press. 42-48.

- Kottaridi, A. 2007. L'épiphanie des dieux des Enfers dans la nécropole royale d'Aigai. In Descamps-Lequime, S. (eds.) *Peinture et Couleur dans le Monde Grec Antique*. Paris: Musée du Louvre. 27-46.
- Lawrence, A. 1996. *Greek Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- Lesk, A. 2005. *A Diachronic examination of the Erechtheion and Its Reception*. University of Cincinnati, 2005.
- Möbius, H. 1926. Eine dreiseitige Basis in Athen. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*, 51, 117-124.
- Oliver, J. A. 1968. *The Reconstruction of Two Apulian Tomb Groups* (=Fünftes Beiheft zur Halbjahresschrift Antike Kunst). Bern: Francke Verlag.
- Pollitt, J. 1986. *Art in the Hellenistic age*. New York: Cambridge University Press.
- Ridgway, B. 1990. *Hellenistic Sculpture I. The Styles of ca. 331–200 B.C.* Madison: University of Wisconsin Press.
- Schmidt, E. 1982. *Geschichte der Karyatide. Funktion und Bedeutung der menschlichen Träger- und Stützfigur in der Baukunst*. Würzburg: Konrad Triltsch Verlag
- Schmidt-Colinet, A. 1977. *Antike Stützfiguren – Untersuchungen zu Typus und Bedeutung der menschengestaltigen Architekturstütze in der griechischen und römischen Kunst*. Berlin: Wasmuth.
- Stoop, M. W. 1960. *Floral Figurines from South Italy. A Study of South Italian Terracotta Incense-Burners in the Shape of Human Figures Supporting a Flower, of the Fourth Century and the Hellenistic Period; Their Origin, Development, and Specification*. Assen: Van Gorcum&Comp. N. V.
- Studniczka, F. 1905. Zu den Sapkophagen von Sidon. *Revue archéologique*, II.6, 31-54.
- Teleaga, E. 2014a. Vorbericht über die Untersuchungen des Wagengrabes in einer Kragkuppelkonstruktion der frühhellenistischen Zeit unter der Žaba Mogila (bei Strelča, Zentralbulgarien). *Archaeologica Bulgarica* XVIII.2, 19-51.
- Teleaga, E. 2014b. Neue Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion der frühhellenistischen Zeit unter der Žaba-Mogila (bei Strelča). *ARA* 5, 55-86.
- The Caryatids 2014. <http://www.theamphipolistomb.com/caryatids>. 29.11.2014
- The Caryatid from Tarentum 2014. <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/2677778> (30.11.2014)
- Touchais, G. 1982. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1981. *Bulletin de correspondance hellénique*, 106-2, 529-635.
- Ustinova, Y. 1999. *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom*. Leiden: Koninklijke.
- Ustinova, Y. 2005. Snake-Limbed and Tendril-Limbed Goddesses in the Art and Mythology of the Mediterranean and Black Sea. In David Braund (ed.), *Scythians and Greeks: Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC - first century AD)*, Exeter: University of Exeter Press, 64-79.
- Valeva, J. 1995. *The Sveshtari Figures (an Attempt to Specify Several Hypotheses)*. (Thracia 11). Sofia: Българска академия на науките, 337-352.
- Webb, P. 1996. *Hellenistic Architectural Sculpture: Figural Motifs in Western Anatolia and the Aegean Islands*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Кариатидите от гробницата в Гинина могила край с. Свещари в средиземноморски контекст

Данаила Грудева

(резюме)

Гробницата от Гинина могила край село Свещари е един от най-оригиналните паметници на елинистическата архитектура в Тракия, който се отличава със своята богата архитектурна и скулптурна украса. В изграждането на цялата гробница, както и в нейната декорация, са приложени водещи тенденции в архитектурата на елинистическия свят. Безспорно най-оригиналното решение в украсата ѝ е включването на десет женски фигури – кариатиди, в рамките на дорийската колонада в гробната камера (обр. 1). **Целта на настоящата статия е да очертае основните тенденции от ранноелинистическата архитектурна декорация, отразени в иконографията на кариатидите, и да покаже начинът, по който тези тенденции са преработени и съчетани.**

На първо място женските фигури от Свещари могат да се свържат с типа на кариатидите, които се появяват в античната архитектура в средата на VI в. пр. Хр. Кариатидите от архаичната и класическата епоха (кариатидите от Сифнийската и Книдоската съкровищница в Делфи, корите от Ерехтейона, кариатидите от Хероона в Лимира (обр. 7) обикновено са представени фронтално на фасадата на дадена сграда, със спуснати покрай тялото или протегнати напред ръце, като носят тежестта на разположените над тях архитектурни елементи единствено на главата си. През елинистическата епоха иконографията на фигурите значително се променя, особено по отношение на позицията на ръцете – срещат се фигури с вдигната една ръка (кариатидите от Агия Триада (обр. 5), Миласа, Тралес, Шершел, Амфиполис (обр. 4) и др.), фигури с вдигнати две ръце и сочещи напред лакти (кариатидите от Васте, Тарент (обр. 8), Монте Ято) и фигури с вдигнати две ръце и сочещи настрани лакти (кариатидите от гробница № 228 в Кирена, светилището на Деметра в Елевзина). Фигурите вече се разполагат не само на фасадата, но и в интериора на дадената сграда и често са конструктивно свързани със стената. Откриването на гробницата в Амфиполис дава нова важна информация по разглеждания проблем, тъй като за момента кариатидите от Амфиполис и Свещари са най-ранните примери за кариатиди с вдигнати ръце.

При фигурите от Свещари образът на кариатидите е съчетан с иконографията на змиеногите и растителни богини, която е отразена в начина на оформяне на колпоса на хитона като три обърнати акантови листа, както и във вдигнатите нагоре ръце. Изображенията на растителни и змиеноги богини се появяват в античното изкуство в края на V в. пр. Хр. и намират широко разпространение по цялото Средиземноморие и голяма част от териториите на Черно море през елинистическата епоха – срещат се върху предмети на дребната пластика, скулптурата, торевтиката, върху архитектурни детайли, като мозайки (обр. 9), във вазописта и т. н. Много е вероятно моделът за фигурите от Гинина могила да идва от Мала Азия, откъдето има най-много примери за скулптирани изображения на змиеноги и растителни богини в архитектурен контекст (детайли от храмовете на Зевс и Артемида в Магнезия на Меандър, гробница в Мира, Ликия и др.).

Трета основна тенденция в елинистическата архитектура, която е отразена в из-

работката на кариатидите от Свещари, е разполагането на фигури между колони. Тази тенденция води началото си от Паметника на Нерейдите в Ксантос, повлиял от своя страна изграждането на Мавзолея в Халикарнас. Подобен тип архитектурна декорация е представена в едни от най-впечатляващите паметници на елинистическата архитектура на територията на Мала Азия, Гърция и Македония – Саркофагът на оплаквачките от Сидон, Тронът от гробницата на Евридика във Вергина, Голямата гробница в Лефкадия, Олтарът на Атина в Приене (обр. 10). Разполагането на фигурите от Свещари между дорийските полуколонии в гробната камера още веднъж показва, че при изграждането на гробницата са съблюдавани и умело адаптирани водещи тенденции в елинистическата архитектура. Включването на женските фигури в украсата на гробната камера, както и вдигнатите им ръце насочват и към основната функция на кариатидите – да държат балдахина над гроба на погребания, най-вероятно известния от изворите гетски владетел Дромихайт.

„Богати гробни комплекси“ на воини-конници от началото на IV - до средата на III в. пр. Хр. в Южна Тракия

Галина Стоянова^a

^a Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, София 1504, бул. Цар Освободител 15; ggallinna@abv.bg

Rich burials of warriors-horsemen from the early 4th until the mid-3rd century BC in Southern Thrace

Galina Stoyanova^a

^a Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; ggallinna@abv.bg

ABSTRACT

The number of the so-called rich burials of warriors in Southern Thrace dated back to the 5th – 3rd century BC increased significantly during the past two decades. It has to be pointed out that these assemblages very often yield complete sets of armor and horse trappings together with ritual and everyday life artefact. In view with this fact there is a need of reconsideration of this particular aspect of the burial assemblages. The new analysis will provide opportunity to define a certain group – the group of the warriors-horsemen – and will shed light on some common and individual typical features as well as on specific beliefs reflected by the burial ritual related to them.

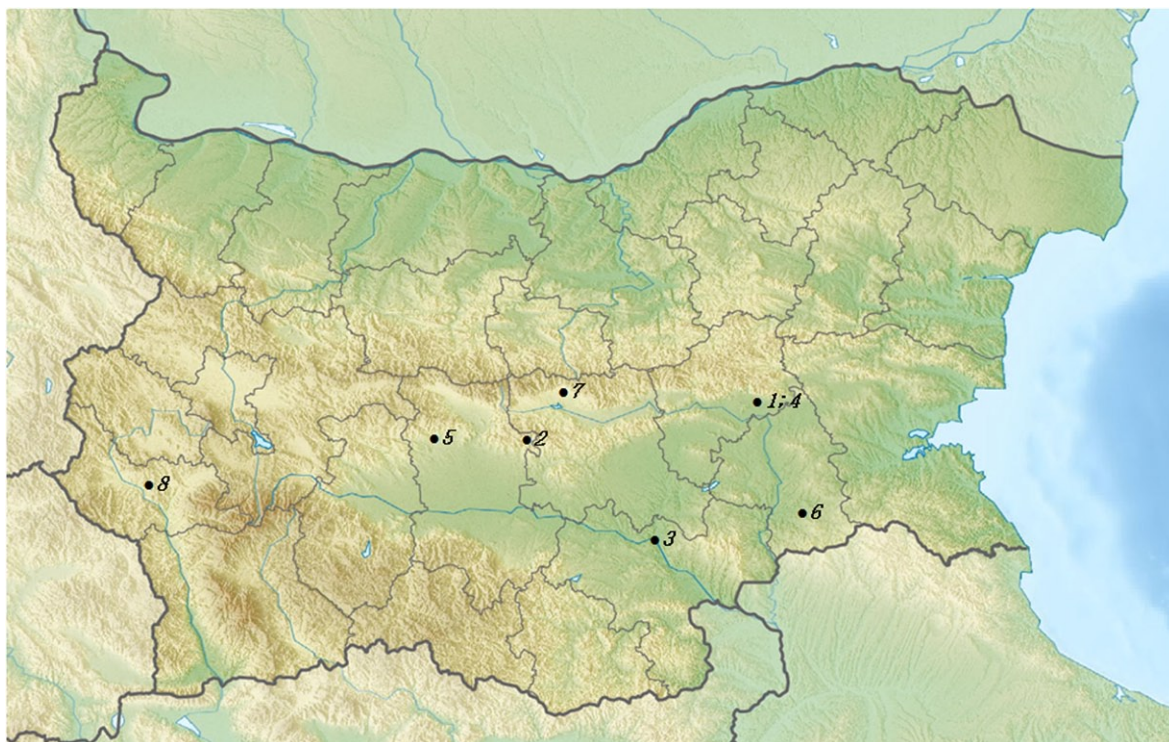
KEYWORDS

rich burial complexes, warrior horsemen, armament, horse trappings, burial inventory

Въведение

„Богатите погребения“ са обект на интерес от български и чужди изследователи от десетилетия насам (Домарадски 1988; 1998; Archibald 1998). Гробните комплекси с „елементи на пищност“ от късножелязната епоха в Южна Тракия се отличават със значително разнообразие, както по отношение на гробните съоръжения, така и на предметите, поставени в тях; ритуалите по погребване и данните за съпътстващи постпогребални практики.

Цел на статията е да се разгледа и анализира наличната информация за гробни структури, които съдържат заедно пълни комплекти от въоръжение (нападателно, отбранително и елементи от парадно) и гарнитури от конска амуниция (обр. 1). Тук се поставят въпросите: Има ли някаква взаимосвързаност между ритуала на поставяне на точно определени предмети в гробовете и социалния и/или обществен статут на погребаните в тези комплекси (с оглед на различията им от останалите „богати гробове“); какви са ролята и статутът на воинът-конник в обществените структури в Южна Тракия и дали има индикации за социална стратификация между воините-ко-

Обр. 1. Карта на гробните комплекси на воини-конници: 1. Далакова могила, край с. Тополчане, Сливенско; 2. Южната могила, край с. Розовец, Пловдивско; 3. Голямата могила, край град Симеоновград, Хасковско; 4. Надгробна могила, край с. Калояново, Сливенско; 5. Пейчова могила, край с. Старосел, Пловдивско; 6. Голямата могила, край селата Маломирово и Златиница, Ямболско; 7. Могила Голяма Косматка, край град Казанлък, Старозагорско; 8. Надгробна могила, край с. Долна Козница, Кюстендилско (автор Г. Стоянова)

Fig. 1. Map of the burials of warriors-horsemen: 1. Dalakova Mogila tumulus near the village of Topolchane, Sliven region; 2. Yuzhnata Mogila tumulus near the village of Rozovets, Plovdiv region; 3. Golyamata Mogila tumulus near the town of Simeonovgrad, Haskovo region; 4. A tumulus near the village of Kaloyanovo, Sliven region; 5. Peychova Mogila tumulus, near the village of Starossel, Plovdiv region; 6. Golyamata Mogila tumulus, near the villages of Malomirovo and Zlatinitsa, Yambol region 7. Golyama Kosmatka tumulus near the town of Kazanlak, Stara Zagora region; 8. Tumulus near the village of Dolna Koznitsa, Kyustendil region (author G. Stoyanova)

нници (доколкото това е „уловимо“ в техните гробни комплекси). Спецификата на откритите предмети, наличието на конски скелети при по-голямата част от гробните структури и разликите в сравнение с останалите „богати погребения“, са аргументи в подкрепа на предположението, че те принадлежат на воини, по всяка вероятност – на конници, както и за обособяване на отделна група от гробове – на воините-конници.

Направен е опит въз основа на анализа и датировката на всички елементи, които се съдържат в гробните комплекси, принадлежащи към тази група – те да бъдат съпоставени един с друг, за да се разкрият, както индивидуалните им и общи специфики, така и тяхното развитие в рамките на посочения хронологически период.

Хронология

Разгледани са осем от тези комплекси, които отговарят на характеристиките и позволяват определение на погребения като воин-конник. Хронологически те се отнасят към периода от началото на IV в. пр. Хр. – до към средата на III в. пр. Хр. и попадат в първите три хоризонта на „богатите погребения“, предложени от М. Домарадски (Домарадски, Танева 1998, 44-50).

Описание на гробните комплекси

Първият от разгледаните комплекси е открит в Далакова могила, край с. Тополчане, Сливенско. Гробното съоръжение (обр. 2.1) представлява правоъгълна яма, облицована с дървени греди. Погребението е извършено чрез трупополагане, а черепът на погребения и фаланга от пръст със златен пръстен (обр. 2.4) са открити в областта на гръдния кош (Китов 2008, 156, обр. 9; 163, обр. 24; Китов и др. 2008, 247, обр. 3-4). Непосредствено до съоръжението – от изток и от запад са разкрити скелети на два коня.

От елементите на нападателното въоръжение са намерени: два железни меча с украсени ножници, около десет върхове на копия и няколко десетки бронзови върхове за стрели. Защитното въоръжение е представено от: плетена ризница, сребърен позлатен шлем „халкидски“ тип, фрагмент от нагръдник-яка и дървен, облицован с бронз щит, с централна апликирана украса (обр. 2. 2) – златна маска (Китов 2008, 156, обр. 10; 157, обр. 11-12; Китов и др. 2008, 249, обр. 7).

Конската амуниция (обр. 2.3) се състои от сребърни и златни елементи от две гарнитурни – два наносника, десет продълговати апликации (набузници) със сюжет „скачени лъвски лапи“, четири кръгли бронзови апликации с позлата, златни и сребърни камбанки, сребърни пулове за ремъци и две железни юзди, с есовидни кнебели (Китов 2008, 158-160, обр. 14-18; Сираков 2014, 8-9, № 10; 29-31, № 10-13).

Гробният инвентар (обр. 2.4), открит в комплекса, е представен и от метални съдове: бронзови ситула и кана – ойнохое, сребърна чаша тип „гобеле“, два сребърни ритона с позлата (единият ритон е с глава на овен, а другият е с протоме на кентавър) и две златни фиали. От импортните съдове са разкрити три тасоски амфори с печати, датирани около 390-377 г. пр. Хр. (Tzochев 2009, 56-57, fig. 1 a-e, Table 1) и червенофигурни: лекит, пет съда с капаци – леканиди и едно пелике (Китов 2008, 161-163, обр. 19-23; Китов и др. 2008, 248-249, обр. 5-6, 8; Сираков 2014, 6-7, № 7; 28, № 5).¹ На база на всички хронологически индикатори и най-вече на амфорните печати, гробният комплекс се датира в първата четвърт на IV в. пр. Хр.

Вторият представител от тази група е гробът при Южната могила край Розовец, Пловдивско, където според Б. Филов – под един пласт от камъни е открит човешки скелет. Погребалният обред е трупополагане (Филов 1934, 163).

От нападателно въоръжение са разкрити един железен меч и един железен връх от копие. Предпазното въоръжение е представено от фрагменти от бронзов шлем и малки пластинки от бронз и желязо, вероятно от ризница (Филов 1934, 163).

Конската амуниция (обр. 3а. 1) се състои от: сребърен наносник с форма на двойна брадва (лабрис), с омфалос в централната част и от девет кръгли сребърни аплика-

1 В гроба са поставени и много местни керамични съдове (непубликувани).

ции, също с омфалос (Филов 1934, 169-170, обр. 184-185).

Останалите предмети (обр. 3. а. 2), открити в комплекса, са представени от метални съдове: сребърен ритон с глава на сърна (Филов 1934, 167, обр. 182-183), сребърна кана с украса цвят на бял лотос (Stoyanov 2005, 243, fig. 1.1), сребърни фиала и дръжка от съд, бронзови ситула, лутерий, кана – ойнохое и малък съд с две дръжки. Намерени са и златен венец, две амфори (Филов 1934, 163) и две сребърни монети (с неясен контекст на намиране/извън могилата).

За по-голямата част от предметите няма достатъчно информация. Комбинацията от наличните хронологически индикатори (най-вече – каничката с лотосов цвят и ритонът), насочва към заключение за датиране на комплекса през втората четвърт на IV в. пр. Хр., но златният венец го поставя по-скоро около средата на IV в. пр. Хр.

Третият гробен комплекс е разкрит в Голямата могила в м. „Асара“, край Симеоновград, Хасковско. Гробното съоръжение е с правоъгълна форма, облицовано и покрито с дървени греди (обр. 3 б.1). Погребението е извършено чрез трупополагане в южната част на съоръжението. На североизток, извън него, е открит скелет на кон (Петров 2010, 70).

От нападателното въоръжение има данни за стрели и за три железни върха на копия. Защитното въоръжение е представено от бронзов посребрен шлем от „халкидски“ тип и ризница от железни пластинки (Петров 2010, 70).

В гроба е намерен един комплект от конска сбруя (обр. 3б. 2). Той се състои от сребърни апликации с позлата: наносник с формата на двойна брадва (лабрис), с три позлатени омфалоса в централната част и петнадесет кръгли апликации с омфалос (Петров 2010, 76, № 83 и № 84)².

Другите предмети (обр. 3б. 3), открити в съоръжението, са представени от метални съдове: сребърна каничка с позлата, с украса от бял лотосов цвят (Stoyanov 2005, 243, fig. 1.7), бронзова посребрена ситула, бронзови фиала и кана – ойнохое. В гроба са открити и четири тасоски амфори, три местни керамични съда – две сиви купи и една сива каничка (Петров 2010, 75-79, № 66; № 72-№ 73; № 75), както и венец от бронз и керамика с позлата (Аладжов, Димов 1993, 30-31; Домарадски, Танева 1998, 54).

Малкото публикувана информация, с която разполагаме за по-голямата част от гробния инвентар, все пак позволява комплексът да бъде датиран. Печатът върху една от амфорите, датиран около 335/330 г. (Garlan 1999, 53, № 955) – определя датата на погребението в края на третата четвърт на IV в. пр. Хр.

Гробното съоръжение при Калояново, Сливенско е каменна гробница с две преддверия и правоъгълна гробна камера (обр. 4. 1). На пода край северната страна на камерата е разкрит скелет на човек с трупополагане по гръб, а край южната страна – скелет на кон (Чичикова 1969, 46-50, обр. 3-9).

Нападателното въоръжение (обр. 4. 2) от монументалната каменна конструкция е представено от два железни меча – ксифос и махайра, четиринадесет железни върхове за копия, две втулки от копия, накрайник за копие и желязно ножче (Чичикова 1969, 62-63, обр. 17-18). Предпазното въоръжение (обр. 4. 2) се състои от двадесет и две златни пластинки с четириъгълна форма, вероятно пришивани към ризница и фрагменти от бронзов шлем (Чичикова 1969, 59, обр. 15; 67, обр. 19).

2 В гробния комплекс е открита и желязна юзда, а североизточно от гробната структура са открити бронзова тока и железен канделабър (непубликувани).

Обр. 2. Гробен комплекс на воин-конник в Далакова могила край с. Тополчане, Сливенско: 1. Гробът (ситуация на откриване); 2. Апликацията към щит; 3. Елементите от конска амуниция; 4. Част от гробният инвентар (по Китов 2008, 156-163, обр. 9-24; Китов и др. 2008, 247-249, обр. 3-8); Сираков 2014, 6-9; 28-31 № 7-13); Tzochев 2009, 56-57, fig. 1 a-e, Table 1)

Fig. 2. A burial of a warrior-horseman in Dalakova Mogila tumulus near the village of Topolchane, Sliven region: 1. The burial; 2. The applique on the shield; 3. The elements of horse trappings; 4. Part of the grave goods (after Kitov 2008, 156-163, fig. 9-24; Kitov et al. 2008, 247-249, fig. 3-8; Sirakov 2014, 6-9; 28-31 № 7-13); Tzochев 2009, 56-57, fig. 1 a-e, Table 1)

От конската амуниция (обр. 4.3) са намерени шестдесет и едно мъниста (вероятно от наниз към седлото или поводите), желязна юзда и четири кръгли сребърни апликации (Чичикова 1969, 63; 75, обр. 26).

Останалите предмети (обр. 4.4), открити в гробницата, са представени от метални съдове: бронзови ситула, цедилка, трифитилна лампа и фрагменти от съдове, единият от които е с полусферична форма, железен канделабър и сребърно съдче. Намерените импортни съдове включват: две амфори, няколко амфорни фрагмента, чернофирнисов арибаловиден лекит, три червенофигурни скифоса, червенофигурни пелике и леканида (Чичикова 1969, 80-88, обр. 33-42). От местната керамика са разкрити кана, съд с кратеровидна форма, две паници и две чаши. В гроба са открити и железен лемеж; мъниста, разположени около черепа на погребания, вероятно принадлежащи към венец и златна нагръдна пластина (Чичикова 1969, 56, обр. 13; 60, обр. 16; 69, обр. 20; 71-74, обр. 21-24; 77-87, обр. 27-42). Хронологическите индикатори – червенофигурните пелике, три скифоса и леканида, позволяват гробният комплекс

Обр. 3а. Гробен комплекс на воин-конник в Южната могила край с. Розовец, Пловдивско: 1. Апликациите от конска амуниция; 2. Част от гробният инвентар (по Филов 1934, 167, обр. 182-183; Стоянов 2005, 243, fig. 1.1)

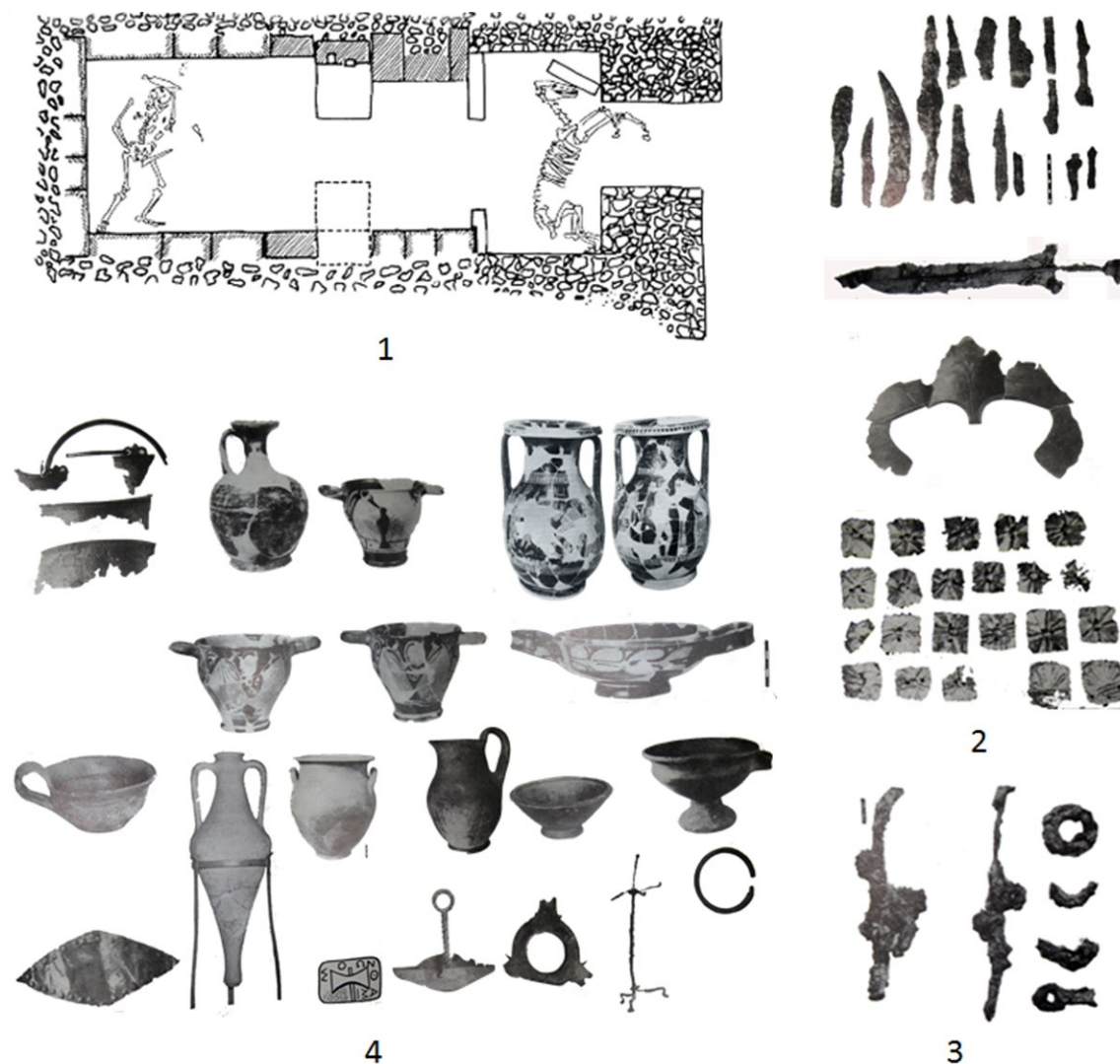
Fig. 3a. A burial of a warrior-horseman in Yuzhnata Mogila tumulus near the village of Rozovets, Plovdiv region: 1. The appliques of horse trappings; 2. Part of the grave goods (after Filov 1934, 167, fig. 182-183; Stoyanov 2005, 243, fig. 1.1)

Обр. 3б. Гробен комплекс на воин-конник в Голямата могила край Симеоновград, Хасковско: 1. План на гроба с разположението на скелетите и гробния инвентар. 2. Апликациите от конска амуниция; 3. Част от гробния инвентар (по Петров 2010, 76, № 83-84; Аладжов, Димов 1993, 30-31; Стоянов 2005, 243, fig. 1.7)

Fig. 3b. A burial of a warrior-horseman in Golyamata Mogila tumulus near the town of Simeonovgrad, Haskovo region: 1. Plan of the grave pit with the location of the skeletons and of the grave goods; 2. The appliques of horse trappings; 3. Part of the grave goods (after Petrov 2010, 76, № 83-84; Aladjov, Dimov 1993, 30-31; Stoyanov 2005, 243, fig. 1.7)

да бъде датиран около средата на IV в. пр. Хр. (срв. Reho 1990, 146-147, cat. No 426-430). Арибаловидният лекит (Чичикова 1969, 80-81, № 29, обр. 34а) може да се датира в последната четвърт на IV и дори по-късно (Sparkes, Talcott. 1970, cat. No 1108, fig. 11, Pl. 38; Rotroff 1997, cat. No 1110, fig. 69, Pl. 81). Това подсказва, че може би има и по-късни действия в гробницата, след изграждането на външното предверие (срв. Русева 2002, 132).

Гробното съоръжение в Пейчова могила, Старосел представлява зидан каменен гроб, в който не са разкрити човешки останки (части от кости са намерени в три отделни ями, разположени на различни нива в могиления насип, които според проучвателя принадлежат на един скелет – т. е. е извършено разчленяване на тялото). Нападателното въоръжение (обр. 5. 1) се състои от колчан с около петдесет бронзови

Обр. 4. Гробен комплекс на воин-конник в могилата, край с. Калояново, Сливенско. 1. План на гробницата с разположението на скелетите; 2. Елементите от въоръжението; 3. Юздата; 4. Част от гробният инвентар (по Чичикова 1969, 46-87, обр. 3-42)
 Fig. 4. A burial of a warrior-horseman in tumulus near the village of Kaloyanovo, Sliven region: 1. Plan of the tomb with the location of the skeletons; 2. The elements of the armour; 3. The bridle; 4. Part of the grave goods (after Chichikova 1969, 46-87, fig. 3-42)

върхове на стрели няколко железни върхове на копия и къс железен меч (Китов 2003, 33, 34, 35, обр. 40). Защитното въоръжение е представено от кожена ризница, покрита със сребърни позлатени пластинки, щит, изработен от бронз, кожен нагръдник-яка със сребърни пластинки с позлата, два бронзови наколенника, бронзов позлатен „халкидски“ тип шлем (обр. 5. 1), с апликирана сребърна украса (Китов 2003, 34, обр. 39).

Конската амуниция е представена от три комплекта апликации за конска сбруя. Първата гарнитура (обр. 5. 2) се състои от девет кръгли сребърни пластини без украса и наносник с форма на двойна брадва (лабрис). Вторият комплект (обр. 5. 3) е представен от сребърни наносник с изображение – глава на бик и рога на овен, шест набузника с животински изображения и няколко апликации без украса. Третата гарнитура

Обр. 5. Гробен комплекс на воин-конник в Пейчова могила, Старосел: 1. Бронзовият шлем; 2. Комплект от конска амуниция (I); 3. Комплект от конска амуниция (II); 4. Комплект от конска амуниция (III); 5. Част от гробният инвентар (по Китов 2003, 33-38, обр. 38-46)

Fig. 5. A burial complex of a warrior-horseman in Peychova Mogila tumulus near the village of Starosel: 1. The bronze helmet; 2. A set of horse trappings (I); 3. A Set of horse trappings (II); 4. A set of horse trappings (III); 5. Part of the grave goods (after Kitov 2003, 33-38, fig. 38-46)

(обр. 5. 4) е съставена също от сребърни елементи: две апликации от типа „трискел“ с изображение – глави на грифони, две апликации от типа „скачени лъвски лапи“ и наносник – кръгла апликация с гравирани конник (Китов 2003, 30-33, обр. 33-38).

Останалите предмети, открити в комплекса (обр. 5. 5) са представени от метални съдове: сребърни кана, фиала с позлатен бръшлянов венец, втора фиала, с по-малки размери и без украса и полусферичен съд, както и две бронзови ситули и бронзова кана. Импортните съдове са: три амфори, червенофигурни пелике, скифос и леканида. Разкрити са и три чернофирнисови и други по-груби местни керамични съдове и златен пръстен, с врязано изображение на конник – с ловна сцена (Китов 2003, 34-38, обр. 38-46). Импортните керамични съдове и амфорните печати, заедно с другите хронологически индикатори, открити в каменното съоръжение от Пейчова могила, го датират около средата на IV в. пр. Хр.

В Голямата могила край селата Маломирово и Златиница, Ямболско, гробното съоръжение (обр. 6. 1) представлява яма с правоъгълна форма, облицована с дървени греди. В централната му част е положен човешки скелет с трупополагане. Пред каменната могила са разкрити скелет на куче, два скелета на коне и тризна (Агре 2011, 19, обр. I - 15, 21, обр. I - 20; 23, обр. I - 21, 22).

От нападателно въоръжение (обр. 6.2) в гроба са намерени: железен меч – махайра и дървеният накрайник на канията му, двеста бронзови стрели, седем железни накрайника на копия, два железни върхове на копия и три фрагмента от силно корозирало желязно ножче (Агре 2011 92, обр. III - 26; 96, обр. III - 28; 99, обр. III - 29). Предпазното въоръжение (обр. 6. 2) се състои от: плетена желязна ризница, с три сре-

бърни апликации, пришивани към нейната централна част, два фрагмента от орнаментиран кожен ремък, бронзов шлем „халкидски“ тип и сребърен наколенник. Тъй като в гроба е открито голямо количество изгнило дърво, би могло да се предположи, че част от него е от щит (Агре 2011, 28, обр. I - 36; 46, обр. III - 1; 73, обр. III - 15; 77, обр. III - 19; 85, обр. III - 21, 22).

Конската амуниция (обр. 6.3) е представена от две гарнитурни: тринадесет сребърни ажурни апликации – два наносника, един начелник и десет набузника, три гладки апликации, четири конусовидни сребърни елемента, една сребърна халка, две бронзови токи, две железни юзди и около двеста сребърни мъниста (Агре 2011, 102-126, обр. IV - 1-26). Гробният инвентар (обр. 6.4) включва и метални съдове: два сребърни ритона, завършващи с глава на елен, четири сребърни фиали, бронзови ситиула, кана – ойнохое, широко блюдо с апликация под дръжката, цедка и съд с полусферично тяло. Импортните съдове са представени от червенофигурни пелике и два скифоса, чернофирнисов киликс, три амфори – „тасоски“ тип, фрагментирана четвърта амфора, два фрагмента от алабастрон. Местна керамика е намерена в каменната могила: фрагменти от кратеровиден съд, две кани и една чаша. Открити са и накити: златен венец, двадесет и девет златни розети от диадема и масивен златен пръстен. В гроба са разкрити и част от кожени обувки от тип „мокасини“, два сребърни медицински инструмента и късове от изтлял плат (Агре 2011, 31-37, обр. II - 1-6; 41, обр. II - 8; 101, обр. III - 30; 127-196, обр. V - 1-38, обр. VI - 1-29). Част от инвентарът в гробния комплекс дава индикации за датировка от първата половина на IV в. пр. Хр. (червенофигурните скифос и пелике). Въз основа на по-голямата част от импортната керамика, металните съдове и най-вече на златния венец и амфорният печат с изображение на орлов грифон върху една от амфорите, погребението се датира около средата IV в. пр. Хр.

Съоръжението (обр. 7.1) в могилата Голяма Косматка, Казанлъшко представлява монументална каменна гробница с коридор и три последователни помещения, последното от които е монолитна камера. Погребението е определено от проучвателя като символично (кенотаф), тъй като не са открити човешки кости, с изключение на няколко зъба в кръглата камера (Kitov 2005, 62, fig. 37-42).

Нападателното въоръжение (обр. 7.2) е представено от: златен накрайник на ножница; меч от типа „ксифос“ с украсена желязна дръжка с позлата, оформена като глава на хищна птица или на грифон и железни върхове на копия (Kitov 2005, 53, 64, fig. 68). От предпазното въоръжение (обр. 7.2) са открити: бронзов шлем „халкидски“ тип, със сребърна позлатена апликация за челото с неподвижни набузници, железен нагръдник-яка с позлата, два бронзови наколенника с образа на богинята Атина („мускулест“ тип). **В гробницата са открити и златни апликации, пришивани към кожена ризница: една кръгла и две правоъгълни пластини, шпори, както и железни пластини с формата на свастика – от щит (Китов 2005, 91; Kitov 2005, 63-64, fig. 53-60). Конската амуниция (обр. 7.3) се състои от събрани в кожена торба златни апликации: наносник, две овални апликации с изображение на елен, четири кръгли апликации с изображение на човешко лице, седем пластинки с форма на петлистни розети, две висулки с конусовидна форма, златни халка и накрайници (Kitov 2005, 64, fig. 61-65).**

В монолитната камера върху леглото и пода (обр. 7.4) са открити сребърни фиала и кана – ойнохое с надписи, позлатена сребърна пиксида във форма на средиземноморска мида, златни киликс и дъбов венец, бронзови аскос и патера, два алабастро-

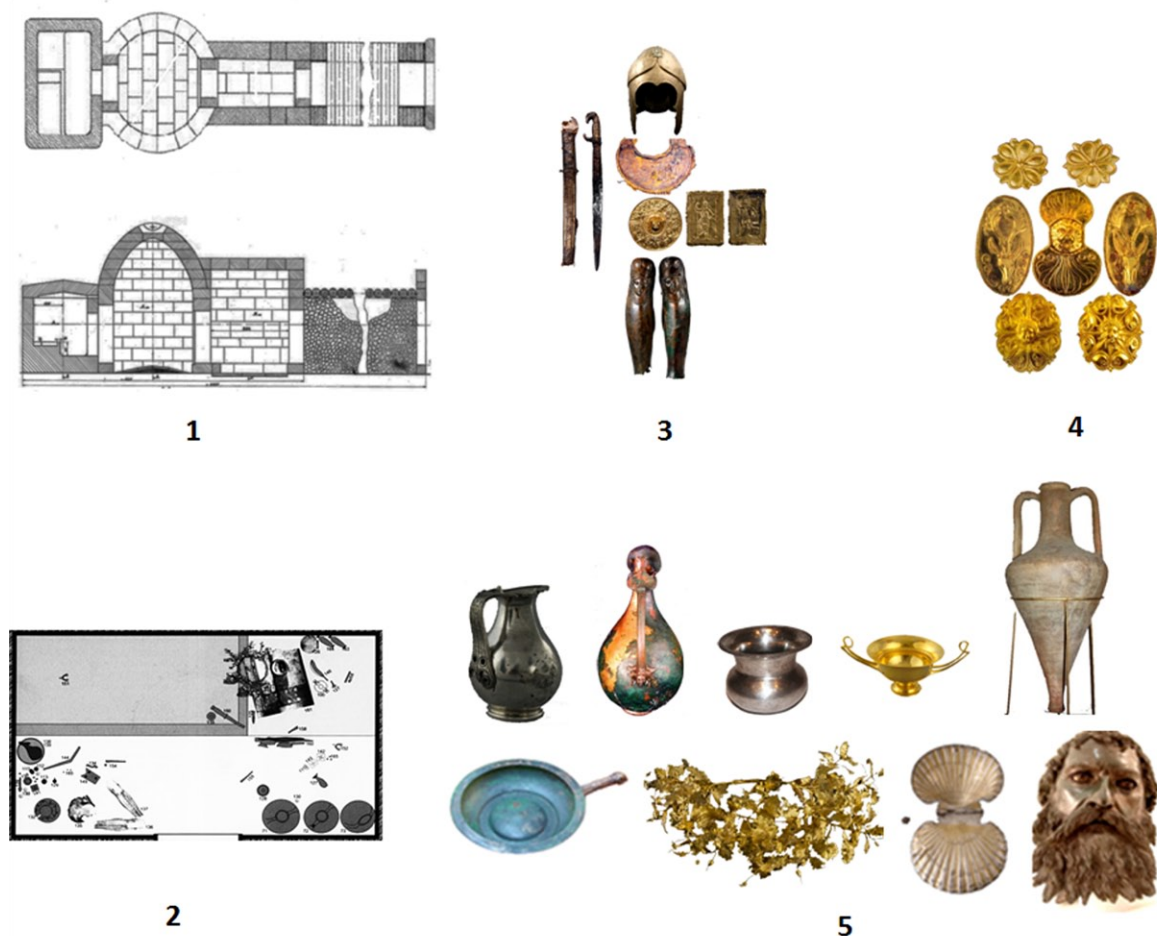

Обр. 6. Гробен комплекс на воин-конник в Голямата могила край селата Маломирово и Златиница: 1. Планът на гроба с конете, кучето и тризната; 2. Гробът – поглед отгоре; 3. Елементите от въоръжението; 4. Двете гарнитури от конска амуниция; 5. Гробният инвентар (по Агре 2011, обр. I – 15, 20-23, 36; обр. II – 1-8; обр. III – 1, 15, 19, 21, 22, 26, 28-30; обр. IV – 1-26; обр. V – 1-38, обр. VI – 1-29)

Fig. 6. A burial of a warrior-horseman in Golyamata Mogila tumulus near the villages of Malomirovo and Zlatinitsa: 1. Plan of the grave pit with the skeletons of the horses and the dog and the trizna; 2. The grave pit - a view from above; 3. The elements of the armout; 4. The two sets of horse trappings; 5. The grave goods (after Agre 2011, fig. I - 15, 20-23, 36; fig. II - 1-8; fig. III - 1, 15, 19, 21, 22, 26, 28-30; fig. IV - 1-26; fig. V - 1-38, fig. VI - 1-29)

на, желязна стригила и три големи керамични амфори. Пред входа на гробницата, в каменно струпване, е открита бронзова глава (Kitov 2005, 63-64, fig. 44-51; 65, fig. 72-75, 78; Китов 2005, 67; 92-95; Nankov 2009, 4, fig. 4 a-d).

На база на по-голямата част от поставените в гробния комплекс предмети: металните съдове, златния венец и апликациите от ризница и от конска амуниция, украсени с филигран и гранулация, датировката му може да се постави в последната четвърт на IV в. пр. Хр. Останалите хронологически индикатори – пиксидата и най-вече печатът върху една от амфорните, определят извършването на погребението в началото – или по-скоро във втората четвърт на III в. пр. Хр. (Stoyanov, Stoyanova 2014,

Обр. 7. Гробен комплекс на воин-конник в могила Голяма Косматка, Казанлъшко: 1. Планът и разрезът на гробницата; 2. План на гробната камера и разположението на гробния инвентар в нея; 3. Елементи от въоръжение; 4. Апликации от конска амуниция; 5. Част от гробния инвентар (по Kitov 2005, 53-65, fig. 37- 75, 78; 67, 92-95; Nankov 2009, 4, fig. 4 a-d)

Fig. 7. A burial of a warrior-horseman in Golyama Kosmatka tumulus near the town of Kazanlak: 1. Plan and cross-section of the tomb; 2. Plan of the burial chamber and the grave goods; 3. Elements of the armour; 4. Appliques of horse-trappings; 5. Part of the grave goods (after Kitov 2005, 53- 65, fig. 37-75, 78; 67, 92-95; Nankov 2009, 4, fig. 4 a-d)

317). Последният разгледан комплекс е открит край с. Долна Козница, Кюстендилско. Гробното съоръжение представлява могилен гроб, изсечен в скалата и покрит с каменен насип. За начинът на погребване се споменава, че е с трупополагане.

Нападателното въоръжение се състои от три върха на копия (Стайкова 2006, 13, обр. 5). От предпазното въоръжение (обр. 8. 1) са открити два бронзови наколенника от „мускулест“ тип, бронзов шлем „халкидски“ тип, железен нагръдник-яка с луновидна форма, шпори и два щита – овален и кръгъл (фрагмент) (Стайкова 2006, 9-12, обр. 1-4).

Конската амуниция (обр. 8. 2) е представена от две гарнитурите от сребърни апликации с позлата: два наносника, голям брой малки пластинки, украсени със зооморфни и флорални мотиви, **висулки** с продълговата форма, две **кръгли апликации** с

Обр. 8. Гробен комплекс на воин-конник в могила, край с. Долна Козница, Кюстендилско:
1. Елементите от въоръжението; 2. Елементи от двете гарнитури от конска амуниция
(по Стайкова 2004, 171-181, обр. 1-11; 2006, 9-12, обр. 1-4)

Fig. 8. A burial of a warrior-horseman in the tumulus near the village of Dolna Koznitsa, Kyustendil region: 1. The elements of the armour; 2. Elements of the two trimmings of horse-trappings (after Staykova 2004, 171-181, fig. 1-11; 2006, 9-12, fig. 1-4)

десетлистна розета, четири апликации с елипсовидна форма, с мотиви от животинския стил и юзда (Стайкова 2004, 171-181, обр. 1-11)³.

Гробният комплекс не е изцяло публикуван, но въз основа най-вече на импорт-

3 В гробното съоръжение са намерени и бронзови съдове, местни глинени съдове, чернофирни-сов кантарос, скифос с украса „West slope“, фаянсов скифос и амфора. Споменати са данни и за златен пръстен и златни мъниста, вероятно от венец (непубликувани).

Обр. 9. 1. Стенописи с изображения на воители-конници от Александровската гробница (по Рабаджиев 2014, 316, обр. 5.1.3-5.1.5; 317, обр. 5.3.1-5.3.4а; 318, обр. 5.3-5.3.8); 2. Стенописи с изображения на воители-конници от Казанлъшката гробница (по Рабаджиев 2014, 59, обр. 5.1-5.1.6; 60, обр. 5.1а-5.2.3)

Fig. 9. 1. Wall-paintings with images of warrior-horsemen from the Alexandrovo tomb (after Rabadjiev 2014, 316, fig. 5.1.3-5.1.5; 317, fig. 5.3.1-5.3.4a; 318, fig. 5.3-5.3.8); 2. Wall-paintings with images of warriors horsemen from the Kazanlak tomb (after Rabadjiev 2014, 59, fig. 5.1-5.1.6; 60, fig. 5.1a-5.2.3)

ните съдове и по-специално на скифоса с украса „Западен склон“ и фаянсовия скифос – погребението може да се датира в самия край на IV – или по-скоро в първата четвърт на III в. пр. Хр. (срв. Braun 1994, 32, Brandgrab IV, No 2, Taf. 4а, 7).

Данни за погребения на коне

Конят има важна роля в погребалните практики в тракийска среда. Това се долавя отчетливо в гробните комплекси, в които заедно с тленните останки на погребения воин са поставени и такива на кон, а бойно снаряжение на воина се открива заедно с пълен комплект от конска амуниция.

В по-голямата част от разгледаните комплекси е разкрит скелет на кон, а в могилата от Маломирово/Златиница и Далакова могила – на два коня. За Южната могила край Розовец няма сигурни данни, но поради начина на разкопаването на могилата е напълно вероятно да е имало конски кости, но да не е съобщено за тях. За гробът от Долна Козница също няма публикувани данни за кости на кон. В зидания гроб от Пейчова могила не са открити нито човешки, нито конски кости (трите гарнитюри, вероятно заместват символично коня/конете, както елементите от въоръжение – заместват човека). Прави впечатление, че конските скелети в повечето случаи се откри-

ГРОБЕН КОМПЛЕКС	МЕЧ	НОЖ	СТРЕЛИ	КОПИЕ	РИЗНИЦА	ЩИТ	НАГРЪДНИК-ЯКА	НАКОЛЕННИК	ШПОРИ
Далакова могила, Тополчане	• 2		•	•	•	•	•		
Южната могила, Розовец	•			•	•				
Голямата могила, Симеоновград			•	•	•				
Могила от Калояново, Сливен	• 2	•		• 14	•				
Пейчова могила, Старосел	•		•	•	•	•	•	• 2	
Голямата могила, Маломирово и Златиница	• 2	•	•	• 7	•	?	•	•	
Могила Голяма Косматка, Казанлък	•			•	•	•	•	• 2	•
Могила от Долна Козница				•		• 2	•	• 2	•

Таблица 1. Таблица, представяща елементите от въоръжението, които се съдържат в гробните комплекси от Далакова могила, Тополчане; Южната могила, Розовец; Голямата могила, Симеоновград; могилата от Калояново, Сливен; Пейчова могила, Старосел; Голямата могила, Маломирово-Златиница; Могила Голяма Косматка, Казанлък и могилата от Долна Козница, Кюстендил

Table. 1 A table representing the elements of the armour yielded by the burials from the Dalakova Mogila tumulus, Topolchane; Yuzhnata Mogila tumulus, Rozovets; Golyamata Mogila tumulus, Simeonovgrad; the Kaloyanovo tumulus, Sliven region; 5. Peychova Mogila tumulus, Starossel; 6. Golyamata Mogila tumulus, Malomirovo and Zlatinitsa; Golyama Kosmatka tumulus, Kazanlak region and the Dolna Koznitsa tumulus, Kyustendil region

ват в предверията, в дромосите, пред входа, в предгробната камера на гробниците, или в непосредствена близост – в източната или южна част на гробното съоръжение, или извън него – в отделни ями, в периферията на могилата. Жертвоприношенията на жребци, разкрити в тези гробни комплекси, в които безспорно са извършени погребения на мъже, доказват воинския статут на погребаните и са един от основните елементи, съпътстващи погребалния ритуал по обезсмъртяване на воина-конник (Kouzmanov 2005, 144-145).

Иконографски данни и изображения

Изображения на коне с амуниция и конници са откривани върху монети на Севт II, Котис I, Патрай, Севт III, Скосток (Рабаджиев 2014, 308, обр. 2.2-2.6) и пръстени – от Пейчова могила (Рабаджиев 2014, 325, обр. 7.7), Маломирово⁴ (Рабаджиев 2014, 325, обр. 7.4). Пиршества, шествия, надбягвания с колесници и ловни сцени са изобразявани върху стенописи на гробници, открити в Южна Тракия (обр. 9 а-б) – Казанлъшка (Рабаджиев 2014, 59, обр. 5.1-5.1б; 60, обр. 5.1а-5.2.3), Александровска (Рабаджиев 2014, 316, обр. 5.1.3-5.1.5; 317, обр. 5.3.1-5.3.4а; 318, обр. 5.3-5.3.8).

4 По всяка вероятност не е случайно и че върху наколеника от Маломирово/Златиница е изобразен конник, държащ в ръката си ритон (Рабаджиев 2014, 326, обр. 8.4а), както и че върху пръстена от същия гроб са изобразени жена/богиня, поднасяща фиала на конник, тъй като и в самия гробен комплекс са открити такива предмети.

Показателно е, че и върху самите апликации от конска амуниция са представени коне със сбруя и конници – наносника от Пейчова могила с гравирани конник, който държи в ръката си ритон, на видимия ляв крак има наколенник с човешко лице, а върху бедрото на коня има врязана двойна брадва (Рабаджиев 2014, 329, обр. 9. 3).

Елементи от въоръжението

Пълното бойно снаряжение, открито в комплексите е съставено от елементи от нападателно (за далечен бой: копия и стрели и за близък бой: мечове – ксифос и махайра и ножове) и предпазно въоръжение: шлем, ризница, щит, нагръдник-яка, наколенник (таблица 1).

Прави впечатление, че във всички гробни комплекси на воини-конници от Южна Тракия, поне що се отнася за периода от първата четвърт на IV – до към средата на III в. пр. Хр. са открити шлем и копия (те се явяват задължителни елементи от воинското снаряжение). В по-голямата част от гробовете е разкрита и ризница, а в част от тях се намират по един или два наколенника, щит, нагръдник-яка и стрели, а като изключение – нож и шпори.

Парадно въоръжение

Въпросът за парадното въоръжение е от много голямо значение за изясняването на погребалните ритуали в тези комплекси. Освен, че показват социален статус и материално богатство, голяма част от неговите елементи, вероятно са използвани и по време на битка. Това се подкрепя от факта, че само върху отделни части от предметите на въоръжението има следи от позлатяване или прикрепване на апликации. Независимо, че някои от мечовете са украсявани – те, както и копията и голяма част от стрелите са направени от желязо, което е предпочитаният метал за оръжия, изпълняващи предимно нападателна функция. Това, което прави впечатление при анализа на въоръжението е, че в повечето случаи са украсявани и декорирани с бронз, злато и сребро елементите от защитно въоръжение – наколенници, шлемове, щитове, ризници, нагръдници-яки, а по-рядко мечове и ножници (Маразов, 2010, 3).

Същата е ситуацията и с конската амуниция, чиито апликации са изработвани предимно от сребро, сребро с позлата и/или злато. Юздите и токите обаче в по-голямата част от комплексите са изработени от желязо. Има единични случаи, в които отделни части от тях са изработвани от сребро и/или бронз, което има по-скоро декоративна функция, докато функционалните им части са от желязо.

Възможно е в част от гробовете да са открити елементи от повече от един комплект от въоръжение, които са съчетани и поставени, а може би и използвани заедно, изпълняващи и двете функции – за бойни и за парадни действия, особено в случаите, в които са погребани и два коня и са намерени два меча, два щита, две гарнитури от конска амуниция.

Конска амуниция

Конската амуниция в комплексите е представена от нагръдни апликации; юзди; апликации от оглавника и от седлото и поводите.

Апликации от оглавник има във всички разгледани гробни комплекси. Сред тях

се различават два вида елементи. Първият вид са „прикриващи“ и имат функционално предназначение. Те скриват точно местата на свързване на ремъците – токи, халки, мъниста, тръбички, прешленчета, пулчета, розети, малки апликации със зооморфни, флорални и антропоморфни мотиви и кръгли гладки апликации без украса. Вторият вид са „украсни“ и притежават предимно естетически функции – начелници, наносници, набузници (Мавров 2008, 120-123).

В гробовете са представени и двата вида наносници, срещани в Южна Тракия. Първият вид наносник представлява плочка с форма на осмица и обемно представена глава/и и/или протоме на животно/и и/или човек в централна част – т. нар. „тракийски тип“ начелник (Маразов 1981, 19-20). Набузниците, които се срещат най-често заедно с този тип наносници са апликации от типа „трискели“/„тетраскели“, издължени апликации от типа „скачени лъвски лапи“, кръгли, елипсовидни и продълговати апликации с растителни, животински и човешки изображения.

В пет от разгледаните комплекси са открити елементи от този вид конска амуниция – двете гарнитури от Далакова могила, един от комплектите от Пейчова могила, двете гарнитури от Маломирово; сбруята от Голяма Косматка и двата комплекта от Долна Козница. Вторият тип наносник представлява продълговата апликация с форма на двойна брадва (лабрис) и омфалос в централната част, характерен за периода около средата на IV в. пр. Хр. Този вид наносник се открива заедно с набузници, които представляват кръгли апликации с изпъкнало умбо (омфалос) в централната част.

В три от комплексите са намерени гарнитури от конска амуниция от този вид – един от комплектите от Пейчова могила, гарнитурата от Розовец и сбруята от Симеоновград (аналогични на тях са открити в Раклица, Лозенградско и Панагюрище).

Ведната от гарнитурите от Пейчова могила, наносникът е по-различен от всички останали, разгледани тук и представлява кръгла ажурна апликация с изображение на конник, а в гробният комплекс от Калояново няма данни за наносник/начелник. Апликации към седлото са открити във всички гробове, с изключение на Розовец, където няма данни и за юзда.

Гробен инвентар

В разгледаните комплекси са открити и комплекти от съдове за пиене – сребърни, бронзови и златни; местна и импортна керамика – кани, чаши, амфори, червенофигурни и чернофирнисови съдове. В по-голямата част от гробовете присъстват амфори, фиала/и, ситула/и, кана и/или ойнохое. В някои случаи към тях са добавени и предмети с ритуални функции (симпозиумни съдове – ритони, фиали, кани); предмети, свързани с украсата на тялото и дрехите – копчета, мъниста, пръстени, венци, както и предмети, свързани с поддържане на хигиената и/или козметични кутии, монети, канделабри, лампи.

Ако се съди по гробните съоръжения и поставяните заедно с тленните останки предмети, които в повечето случаи притежават висока по художествена и техника на направа стойност, всички комплекси притежават много сходни и повтарящи се елементи. В същото време всеки един от тях има индивидуални особености, отличаващи го от останалите, които се отразяват в разнообразието от гробни съоръжения и в комбинацията от предпочетените предмети, които са поставени.

Всички тези предмети имат функция на гробен дар или лична вещ на погребения. Тяхното разнообразие, вероятно се дължи не само на статуса, а и на различните

предпочитания на воините-конници към определен вид въоръжение, конската амуниция или друг предмет.

Сравнителен анализ

Прави впечатление, че част от елементите на въоръжението – наколенници и шпори се появяват в гробове от периода след средата – третата четвърт на IV в. пр. Хр. Нагръдници-яки и шпори в Южна Тракия през този период се срещат само в гробовете, в които са открити и коне и конска амуниция.

По отношение на останалите елементи от въоръжението може да се твърди, че се срещат през целия разглеждан период. Разграничават се гробове на воители, в които са открити стрели (конници/стрелци); гробове в които има елементи от два комплекта въоръжение – два меча, с или без нож, два щита, както и че в други гробове не са намерени мечове, а само копия (воители-копиеносци и/или ловци).⁵

Понякога част от елементите на въоръжението (лък и щит), поради материала от който са изработени – дърво и/или желязо, бронз, не могат да бъдат възстановени. Това значително затруднява цялостния и коректен анализ на пълното бойно снаряжение в гробовете. Същото се отнася и до липсата на данни за костни останки от кон, за които поради естеството на разкопаване на част от гробните комплекси не могат да бъдат дадени категорични изводи.

В нито един от разгледаните гробове на конници не е открита броня, което по всяка вероятност се дължи на факта, че кожената ризница е улеснявала движението и е осигурявала удобство за конника. Възможно е това да се дължи и на регионални особености и предпочитания на конниците в Южна Тракия.

Ромбовидна нагръдна пластина е открита само в Калояново. Тя няма функция на предпазно въоръжение, а по-скоро би могла да се приеме като отличителен знак или допълнителен елемент, каквато може би е функцията и на апликациите към ризниците, открити в останалите комплекси, които са анализирани в статията. В повечето случаи тези нагръдни апликации носят растителни, животински, човешки изображения или геометрични мотиви. Те са характерни за воинските гробове в Тракия от края на V в. пр. Хр. – до първата половина на IV в. пр. Хр., в които не са откривани шлемове и наколенници, както и гарнитури от конска амуниция, но е поставяна броня (Дълбоки, Чернозем, Светица). Възможно е нагръдната пластина от Калояново да е тяхна по-късна реминисценция. По отношение на представените в отделните гробове елементи на въоръжение могат да се обособят няколко групи сред тях, които имат общи цялостни характеристики и функции. Първата група от комплекси, съдържащи сходни елементи от въоръжението – копия, стрели, меч, ризница, шлем, нагръдник-яка и щит са тези при: Пейчова могила, Далакова могила и Маломирово. Комплексът в Голяма Косматка също може да се причисли към тази група, тъй като съдържа същите елементи, с изключение на стрели. Предпазното въоръжение в тези гробове е представено и от наколенници при три от тях – в Пейчова могила и в Голяма Косматка има по два бронзови наколенника, а в гробът от Маломирово/Златиница – един сребърен наколенник (параден).

Втората група се състои от три гробни комплекса: Розовец, Симеоновград и Ка-

5 Възможно е в някои комплекси мечове, щитове, стрели и други елементи на въоръжението да не са идентифицирани, заради корозията и фрагментирането им.

лояново. В тях са открити: шлем, копия и ризница, но не са намерени нагръдник-яка и наколенници. В гроба от Розовец има и меч, при Симеоновград няма публикувани данни за меч, но има стрели, а в Калояново има два меча и нож.

Въоръжението, намерено в могилата от Долна Козница е представено от: шлем, копия, два наколенника, два щита, нагръдник-яка и шпори. Тук не са открити меч, стрели и ризница. Елементите от въоръжение и от конска амуниция в този гроб, показват сходства, но и различия, в сравнение с останалите разгледани комплекси от Южна Тракия, които обособяват компактна група в рамките на този район. Разнообразието от гробни съоръжения в разгледаните комплекси е много голямо – от обикновена гробна яма, могилен гроб, изсечен в скалата, гроб, облицован с дървени греди, зидан гроб – до каменна гробница. То вероятно се дължи на локалните особености и предпочитания в районите, в които са открити, а в други случаи е възможно изборът на определен вид гробно съоръжение да е бил наложен от обстоятелствата – преждевременната смърт на погребания (Маломирово) и то в период, в който монументалното строителство в Южна Тракия е в своя разцвет. Погребалният обред във всички гробове е трупополагане, с изключение на Голяма Косматка и Пейчова могила, където вероятно са извършени символични погребения на воини-конници, чиито костни останки не са открити.

Независимо от гробното съоръжение, в тези комплекси се открива сходен репертоар от поставяните съдове и предмети. Различията между тях са предимно в техния брой и комбинациите при съчетаването им. Във всички разгледани гробове са открити комплекти от съдове, които в повечето случаи включват: амфора/и, бронзова ситула, сребърна или златна фиала/и/чаша, бронзова или сребърна кана/кана-ойнохое и местни глинени съдове, освен при Долна Козница и Голяма Косматка, където не е открита ситула. В част от гробовете към тези предмети са добавени и кана, пелике, скифос, ритон и/или леканида, канделабър, лампа.

Дискусия

Сравнявайки всички елементи, съставляващи гробните комплекси, прави впечатление, че е много трудно разграничаването на отделни групи сред воините-конници. Това се дължи на факта, че по-голямата част от репертоара на поставените предмети, който се открива в гробовете е много сходен, което по всяка вероятност е съзнателно търсено и осмислено и е свързано с погребалните обичаи и представи за живота и смъртта, както и със социалния статус на погребаните.

На този етап от проучванията са изследвани само отделни надгробни могили, в които са разкрити гробове на воини-конници, които безспорно принадлежат на представители на аристокрацията, с ръководни функции в конницата. Липсват данни за некрополите, в които са погребани представителите на останалата по-многобройна част от тракийската конница, с които тези „богати гробни комплекси“ да бъдат сравнени, за да бъдат изведени някакви по-категорични изводи, относно задължителните елементи от въоръжението и конската амуниция, които притежава воинът-конник в Южна Тракия през разглеждания период. В някои от гробовете се съдържат предмети с различен хронологически обхват, събирани в продължение на години, а в друга част от комплексите се откриват предмети, свързвани с царската институция (инсигнии на власт) – нагръдни пластини, ритони, фиали, лъкове (Калояново, Маломирово, Розовец, Далакова могила). Импортните съдове и елементи от въоръжение и конска

амуниция в типично гръцки стил поставят въпроса за елинизацията на тракийския елит от втората половина на IV в. пр. Хр. нататък, когато тракийски воини-конници са участвали като наемници в Гърция и Македония, където част от тях са имали възможността да се запознаят с елинистическата култура, да взимат част от нейните достижения, пречупвайки ги през своите идеологически представи. Възможно е да е имало и унификация, относно избора и поставянето на някои определени предмети в гробното пространство или в близост до него, която да е била свързана изцяло с изискванията на тракийския погребален обред. Това би обяснило голямото сходство между разгледаните комплекси и останалите „богатите погребения“, в които не са погребани конници.

Заклучение

Това, което обединява разгледаните гробове и идентифицира погребаните като воини-конници е присъствието в тях на въоръжение и на конска амуниция.

Намерените предмети в гроба, поставени заедно с тленните останки на погребания са били или негови вещи, които са му служили приживе или са били поставени, за да му служат в задгробния живот. Разгледаните комплекси ни показват погребението в неговия последен етап, като изключим постпогребалните практики, които не винаги могат да бъдат доловени. За тези, които са извършили погребението – починалият е воин-конник, който притежава всички заслуги/инсигнии, представяни и върху различните изображения. Той е получил своите фиала, ритон, лък, копие, юзди, поставени в гроба, за да бъде наречен „херой“ и да пристъпи към безсмъртието (Маразов 2009, 240-241). Анализът на всички елементи, съставляващи гробните комплекси: гробното съоръжение, поставените предмети и специфичните ритуали на погребване, както и съпоставянето на тези гробове един с друг – допринасят за разграничаването и извеждането на техните индивидуални характеристики. Едновременно с това се разкриват и общите и повтарящи се елементи в тях, което води до основателни прилики и сходство, както между самите комплекси, така и между хората, които са погребани в тях и приобщаването им към една обща група – тази на аристократите сред воините-конници.

Цитирана литература

Агре, Д. 2011. *Голямата могила край Маломирово и Златиница*. София: Авалон Пбблишинг

Аладжов, Д., Димов, Н. 1993. *Симеоновград от древността до 1885 г.* Симеоновград: Общински съвет.

Домарадски, М. 1988. Тракийски богати погребения. *Terra Antiqua Balcanica*, III, 78-86.

Домарадски, М., Танева, В. 1998. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха: Погребения и гробни съоръжения. В *Емпорион Пистирос II*. Септември: ИК „Белопринт“, 44-64.

Китов, Г. 2003. *Тракийски култов център Старосел*. Варна: Славена.

- Китов, Г. 2005. *Долината на тракийските владетели*. Варна: Славена.
- Китов, Г. 2008. Далакова могила. В *Проблеми и изследвания на тракийската култура*, III. Казанлък: Ирита, 138-163.
- Китов, Г., Димитрова, Д., Сираков, Н. 2008. Тракийски могили в Сливенско. *Археологическиоткрития и разкопки през 2007 г.* София, 245-249.
- Мавров, Сп. 2008. Конският оглавник и естетиката в украсата на конската глава при траките (*Проблеми и изследвания на тракийската култура III*). Казанлък: Ирита, 116-123.
- Маразов, И. 1981. Тракийският тип начелници. *Проблеми на изкуството* 14, 1, 19-27.
- Маразов, И. 2010. Войната и ловът като ценностни изпитания в тракийската царска идеология. В Стойчев, Р., Колева, М. (съст.). *Изкуство и контекст*. Текстове от Петата младежка научна конференция, Хасково 2009. София: Институт за изследване на изкуствата – БАН, 231-257.
- Петров, И. 2010. *Културната следа*. Изложба с експонати от РИМ Хасково в Музея на НБУ. София: Издателство на Нов български университет.
- Рабаджиев, К. 2014. *Конят, колесницата и конникът. Към интерпретацията на образа в тракийската култура*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Русева М., 2002, *Тракийска гробнична архитектура в българските земи през V-III в. пр. н. е.* Ямбол: Издателство „Я“.
- Сираков, Н. 2014. Ювелирното майсторство. Древност. *Накитът. Каталог*. Изложба от фондовете на РИМ Сливен в музея на НБУ, 15 май-15 юли 2011. София: Издателство на НБУ.
- Стайкова, Л. 2004. Сребърни апликации за конска сбруя от могилно погребение при село Долна Козница, Кюстендилско. В Агре, Д., Китов, Г. (ред.) *Панагюрското съкровище и тракийската култура*. Доклади от Втори международен симпозиум (Панагюрище, 8-9 декември 1999 г.). София, 171-181.
- Стайкова, Л. 2006. Оръжията на античните воители (по материали от могиления гроб при с. Долна Козница, Кюстендилско). В *Мир и конфликти в Югоизточна Европа*. Кюстендилски четения 2005. Велико Търново: FABER, 9-14.
- Филов, Б. 1934. *Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско*. София: Държавна печатница.
- Чичикова М. 1969. Тракийската гробница от Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. Хр). *Известия на археологическия институт*, XXXI, 45-90.
- Archibald, Z. H. 1998. *The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked*. Oxford: Clarendon Press, 1-370.
- Braun, K. 1994. Frühellenistische Brandgräber aus dem Theonichosbezirk. In *3rd Scientific Meeting on Hellenistic Pottery, Thessaloniki 1991. Proceedings*, Athens, 23-34. XXXXXX
- Garlan, Y. 1999. Les timbres amphoriques de Thasos. I. Timbres Protothasiens e Thasiens anciens (*Études Thasiennes*, XVIII). Athens-Paris.
- Kitov, G. 2005. More discoveries in the Valley of the Thracian Kings. *Orpheus: journal of Indo-European and Thracian studies* 15, 55-72.
- Kouzmanov, M. 2005. The horse it Thracian burial rites. *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table "Archaeological Map of Bulgaria"* (BAR International Series

- 1350). Oxford: Archaeopress, 143-146.
- Nankov, E. 2009. Berenike Bids Farewell to Seuthes III: The Silver-Gilt Scallop Shell Pyxis from the Golyama Kosmatka Tumulus. *Archaeologia Bulgarica*, XV3, 1-22.
- Reho, M 1990 *La ceramica attica a figure nere e rosse nella Thracia bulgara*. Roma: Giorgio Bretschneider Editore.
- Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material* (The Athenian Agora, XXIX), Princeton, New Jersey.
- Sparkes, B. A., L. Talcott. 1970. *Black and Plain Pottery* (The Athenian Agora, XII), Princeton, New Jersey.
- Stoyanov, T. 2005. The Balkan Group of White Lotus Jugs (or the so-called Der-veni type jugs): some notes on the origin and distribution. In Stoyanov, T., M. Tonkova, H. Preshlenov, H. Попов (eds.) *Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ogneva-Marinova*. Велико Търново: Фабер, 235-245.
- Stoyanov, T., D. Stoyanova 2014. Early Tombs of Thrace. Questions of the Chronology and the Cultural Context. In Henry, O., U. Kelp (eds.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC* (Berliner Studien Der Alten Welt 27). Berlin: De Gruyter, vol. I, 309-333, Vol. II, Pls. 129-141.
- Tzochev, Ch. 2009. Notes on the thasian amphora stamps chronology. *Archaeologia Bulgarica*, XIII.1, 55-72.

Rich burials of warriors-horsemen from the early 4th until the mid-3rd century BC in Southern Thrace

Galina Stoyanova

(summary)

The so-called "rich burials" are very interesting subject for Bulgarian and foreign researchers for decades. These burials are characterized by a great variety of burial structures, grave goods, burial and post-burial rituals.

This article is aimed at studying eight of these burials. All of them contain complete sets of weaponry (offensive, defensive and elements of parade armor) and trimmings of horse trappings (sometimes more than one). Observations were made on all components constituting the complexes such as burial structures, funeral ritual, presence of a horse skeleton/bones, grave goods.

The specifics of the studied objects, the presence of horse skeletons in the majority of the burial complexes and their differences from other rich graves provide ground to assume that they belonged to warriors, who probably were horsemen. For this reason it is possible a certain group burials of warrior-horsemen to be separated within the group of the „rich burials“.

The analysis of the graves reveals their individual features, as well as the general and repetitive elements, which leads to a reasonable similarity between the complexes and between the people who were buried there. The sum of the elements constituting the

complexes such as burial facilities, objects and specific burial rituals – shows the variety of burial customs and contributes to the clarification of the specific role of the buried individuals in the Thracian society.

Растенията като атрибути на Дионис и негови превъплъщения (по данни от предримска Тракия)

Теодора Недялкова^a

^a Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504; theodora_nedyalkova@yahoo.com

Plants as attributes and reincarnations of Dionysos (based on artefacts from Pre-Roman Thrace)

Theodora Nedyalkova^a

^a Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; theodora_nedyalkova@yahoo.com

ABSTRACT

Dionysos has common features with the plants - vitality and ability to come back to life. The most popular plants associated with the deity are the vine, the ivy and the pine tree, but there are some other, less popular ones, that play a role in the cult of Dionysos such as fig, wild dill, etc. Similar to the deity, these plants have light and dark sides and they can bring joy and happiness as well as madness or even death. Dionysos occupies an important place in the rural, agricultural and wild environment. The dualistic nature of the Greek god is represented by his iconography; he has many faces and reincarnations. Sometimes certain plants symbolize a particular aspect of the cult of Dionysos. The article is aimed at defining their importance and symbolic meaning in Thrace based on their representation on artefacts dated back to the Pre-Roman period.

KEYWORDS

Dionysos, plants, iconography of Dionysos, plants of Dionysos, ivy, vine, Dionysos in Thrace

Като гръцко божество с иконография, развивала се от архаичната епоха, изобразяването на Дионис върху артефакти от предримската епоха, открити в Тракия, не се различава от това, което е характерно за него в която и да е друга част на елинския свят. В Тракия, растенията, които са характерни атрибути на божеството, но и етапи от неговите метаморфози или пък негови превъплъщения, също не се различават от тези, типични за Дионис в елинския свят.

Все пак е интересно да се проследят честотата на появата и специфичната роля на растенията в различните сцени и образи. Именно тяхната неизменност е доказателство за силната връзка на бога с флората. С растенията Дионис споделя двойствената си природа, която го поставя на границата между живота и смъртта; между вечността на душата и тленността на тялото; между живата и неживата природа – именно растенията по-добре от всеки друг „атрибут“ подсказват и ролята на божеството в представата на неговите поклонници – чисто прагматичната роля да осигури възраждането на природата след всяка зима, но и по-дълбоката и закодирана роля – на преносител, „куриер“ между единия и другия свят, между битието на хората и отвъдното съществуване, от което Дионис извежда майка си Семела, но и

символично – природата, зеленината и живота след всяка тяхна зима-смърт.

Две растения стоят начело в списъка като атрибути на Дионис. Бръшлянтът и/или лозата съпътстват бога при почти всички негови „появявания“ във вазописта, върху монетите, металните съдове, теракотата, скулптурата. При изображенията, в които само главата на божеството присъства или е запазена, точно венецът от бръшлян е най-често използваният критерий за идентифицирането именно на Дионис в тези образи. Някои учени приемат бръшляна като вечнозелен (дори и през зимата) „заместител“ на преходната лоза, понеже също е увивно растение и има известно сходство във външния вид на листата, дори и на плодовете. Приликите обаче свършват тук – двете растения са различни, дори противоположни, каквито са и две от природите на Дионис. Именно затова ще разгледаме отделно всяко от двете растения, заедно с хронологията на появяването им в Дионисов контекст в Тракия и с някои чисто ботанически характеристики, които обаче може би подсказват повече за тяхната роля на атрибути и символи в представата на дионисиевите последователи.

Бръшлянтът (*Hedera helix*) е увивен многогодишен храст, който е познат като билка, но растението е и силно отровно, ако се приеме в голяма доза. Тук близостта му с виното и идеята за хюбриса, нарушаването на социалните норми и на баланса, е голяма – прекаляването с всяко нещо е смъртоносно за човека, в случая с бръшляна буквално, а в този свиното – цивилизованият човек умира, за да даде път на първичното, на животинското в него. Т.е. да изпадне в състояние, крайно отделящо го от морала и ценностите на общността и да го превърне в нещо чуждо, природно и маргинално, например в сатир. В този смисъл приемането на Дионис, както и на неговите свещени растения – бръшлянт и плодът на лозата – виното – е като ходене по въже, като игра на ръба между цивилизацията и хаоса, а изпадането в крайност води до гибел – на тялото, на душата или социална – на отхвърляне на индивида от общността, която не толерира изпадането в състояние на хюбрис. Друг интересен ботанически факт е, че жизненият цикъл на бръшляна е диаметрално противоположен на този на останалите растения. На първо място, листата му са зелени и през зимата и опадват едва на шестата година. Освен това той цъфти през септември и октомври, а специфичните плодове узряват в края на зимата и началото на пролетта, с което завършва неговият цикъл. Това е в синхрон с повечето от фестивалите в чест на Дионис, които са именно през тази част на годината (селските или малки Дионисии, Антестерии, Ленеи). Именно с природата на бръшляна да се увива са свързани и някои регионални идеи и негови култови изображения като дървена статуя, обвита от бръшлян, която жителите на Тива открили в двореца на основателя на града – Кадмос – и почитали като изображение именно на Дионис (Kerényi 1976, 195-196, бележка 21; Κερσόπουλος 1917, 341 f.; Nilsson 1992, 572, n. 5). Тиванското прозвище на бога „Дионис *Перикионис*“ също означава „Дионис, който се увива около колоната“. В Атика не колоната с увит около нея бръшлян, а самият бръшлян е виждан като превъплъщение на Дионис и тук богът е наричан „*Киссос*“, „Дионис *Киссос*“, буквално „Дионис-бръшлянт“. Като цяло изображенията на бръшлян или, както К. Керени го нарича, „бръшляновият“ мотив, е много по-популярен от този с лозата в гръцкото и етруското изкуство (Kerényi 1976, 62). Често срещаният мотив на бръшлянови клонки и листа в минойското изкуство кара дори А. Евънс да търси корените на Дионисиевия култ в минойската цивилизация, понеже не намира никакво функционално обяснение на изображенията именно на това растение. К. Керени подчертава и друг важен факт – в гръцкото изкуство Дионис никъде (или може би почти никъде) не носи венец от

Обр. 1. Атически чернофигурен кратер с колонки, края на VI в. пр. Хр., Галепсос 1 (снимка автора)

Fig. 1. Attic black-figure column krater, late 6th c. BC, Galepsos (photo by the author)

Обр. 2. Атическа чернофигурна нек-амфора, 540-530 г. пр. Хр., Енос (снимка автора)

Fig. 2. Attic black-figure neck-amphora, 540-530 BC, Ainos (photo by the author)

лозови листа, докато бръшляновият венец е негов постоянен атрибут. Бръшляновият венец присъства при почти всички ранни изображения върху атически вазы, открити в Тракия, и е неизменна част от характерната иконография на божеството преди IV в. пр. Хр. – тази, която го показва като зрял възрастен мъж с дълга къдрава брада и коса, често държащ рог, от който излизат лозови клони. Върху атически чернофигурен кратер с колонки от края на VI в. пр. Хр., съхраняван в Археологическия музей в Кавала например, прави впечатление съвсем схематичното представяне на лозите, листата на които са предадени с точки, а гроздовете са просто отбелязани с черен фирнис. За сметка на това, бръшляновият венец личи ясно, а бръшлянови листа заемат и фриз под устието на ръба, както и обрамчват фигуралната сцена като рамка. Художникът е обърнал много повече внимание на сърцевидната форма на бръшляновите листа и на тяхното предаване (обр. 1). По-специалното отношение и към двете растения личи върху чернофигурна нек-амфора от некропола на Енос, съхранявана в Историческия музей в Одрин. Тук венците на Дионис и на менадата, танцуваща до него, са дори тонирани в опит да се предаде обем – върху черните листа на бръшляна е добавен червен щрих. И двете растения отново се срещат заедно (обр. 2).

След средата на IV в. пр. Хр., когато доминиращата иконография на Дионис е тази на младеж, често гол до кръста, голобрад, с къса или стигаща до раменете коса, а рогът с излизащи от него лози е заменен по-често от кантарос или тирс, бръшляновият венец неизменно запазва присъствието си върху главата на бога, а и на неговите последователи. Трайното присъствие на венеца и в двата „образа“ на Дионис може да се проследи в тасоското монетосечене, където по-ранният, брадат възрастен

Обр. 3. Сребърни тетрадрахми на Тасос; горе – 390-310 г. пр. Хр.; долу – след 148 г. пр. Хр.
(no: http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/thasos/SNGCop_1023v.jpg; <https://www.numisbids.com/sales/hosted/pecunem/007/thumb00056.jpg>)

Fig. 3. Silver tetradrachmae of Thassos; above – 390-310 BC; below – after 148 BC (after: http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/thasos/SNGCop_1023v.jpg; <https://www.numisbids.com/sales/hosted/pecunem/007/thumb00056.jpg>)

профил на бога е заменен с младежкия, но въпреки тази трансформация, атрибутът му остава непроменен (обр. 3). Иконографията на самия бръшлянов венец също е интересна и различна в различните изображения, а авторите забелязват особености като броя на клонките и др. Няма да се впускаме в подробности тук, но ще отбележим само един интересен пример – две теракотени маски на бога от Маронея и от Зоне, където Дионис е изобразен с диадема, вместо със стандартния венец, а личат и следи от висока източна шапка-полос. Диадемата обаче повтаря символиката на венеца и е украсена старателно с бръшлянови листа и плодове (обр. 4).

Бръшляновият венец и бръшляновият лист присъстват и самостоятелно като украса на вази, като декоративен пояс върху ритони и чаши, парадни шлемове и наколенници, върху монети на Абдера, Енос, Мадитос, Калатис, като символ върху монетите на Котис I, както и във венци, носени от няколко персонажи, изобразени

Обр. 4. Маски на Дионис от теракота, IV в. пр. Хр., Маронея и Зоне (снимка автора)
Fig. 4. Masks of Dionysos, terracotta, the 4th c. BC, Maroneia and Zone (photo by the author)

върху каничката-ритон от Борово (Маразов 1978, 118, обр. 114, 115), интерпретирани различно от учените: Ив. Маразов, например, предполага кабирически контекст на сцената, но повечето изследователи, вкл. Е. Пенкова, И. Венедиков, Т. Стоянов и др., я свързват с Дионис, неговата сватба с Ариадна и тиаса му (Маразов 1986, 47-48; Пенкова 1994; Стоянов 1998, 78-80 и др.). При повечето изображения на венец върху главата на бога или неговите спътници, той не се различава по нищо от стандартния вид на този атрибут, представляващ комбинация от сплетени бръшлянови клонки, с или без плодове. Венецът върху главата на Дионис върху спомената каничка-ритон от Борово обаче има една особеност – две извиващи се като панделки листа, отделящи се от главата на божеството. Т. Стоянов основателно вижда паралел на това изображение в монетосеченето на Кизик и свързва изработката на самия съд, и съответно идейната натовареност на сцените, със Северозападна Мала Азия (Стоянов 1998, 79). В подкрепа на източния произход на съда са и „обувките“, с които е изобразен централният мъжки персонаж. Струва си, обаче, да се обърне внимание и на факта, че божеството не е с характерната за Дионис иконография на голобрад младеж, типична за периода на създаването, и, още по-важно, не е с атрибутите, обичайно присъстващи в ръцете на Дионис – кантарос, тирс, дори не е с характерния за VI и V в. пр. Хр. рог, а държи ритон и фиала. Интересно е тук да се направи паралел с още едно популярно изображение от гетските земи, богините върху ритона от Поройна, които също като мъжкия персонаж върху каничката от Борово държат по един ритон и по една фиала. Ритоните очевидно са популярни съдове в Тракия, често се тълкуват и като знак за висок социален статус и дори като инсигнии на властта (Йорданов 2011, 162). Употребата на ритон в комбинация с фиала обаче се среща и в гръцката рисувана керамика, в контекста на симпозиона (CVA Wien, Kunsthistorisches museum

3, 33, Pl. 133.3-4.6) през IV в. пр. Хр. Тези примери обаче са редки на фона на масовото изобразяване на кантароси в ръцете на Дионис и неговите спътници, което би могло да подкрепи тезата, че, независимо от ателието, от което произхождат съдовете, те са поръчани от клиент с „тракийски“ вкус и това е определило избора на атрибутите, а може би и на композициите.

Идентифицирането на мъжкия персонаж върху каничката от Борово с Дионис само на базата на наличието на бръшлянов венец и съпътстващи образи на Силен, менади и сатири, а от друга страна отричането на тази интерпретация само на базата на различните атрибути, не са задоволителни обяснения за смисъла на сцените. Откриването на по-близки паралели на тези изображения (съчетаващи всички присъстващи тук елементи) би направило интерпретацията на образите по-сигурна и обоснована. Сходства в редица елементи могат да се търсят не само на Изток, но и на Запад, в образа на Силен (реверс) и Дионис (аверс, с лента и бръшлянов венец) върху популярните монети на Наксос (Сицилия), сечени до към края на V в. пр. Хр. (Sear 1978, 76-91); но и във вида на особените обувки, които могат да се видят на краката на Дионис върху червенофигурен кратер от Пестум, датиран към средата на IV в. пр. Хр. (McPhee 2006, fig. 1) или върху друг южноиталиански (Лукански) кратер с изображение на Дионис и Ариадна (втората четвърт на IV в. пр. Хр.; Музей на изкуството в Толедо, Охайо, САЩ, Toledo 1981.110).

Ив. Маразов находчиво отбелязва и нещо много съществено за тълкуването на бръшляновия мотив, когато той не е обвързан с определен персонаж или се среща самостоятелно. Според него бръшляният служи като своеобразен „пропуск“ за отвъдния свят и именно тази му роля го прави така често използван декоративен мотив върху предмети, свързани с „преходни“ обреди и ситуации, т.е. не е задължително свързан с Дионис (Маразов 1986, 49).

Докато във вазописта и торевтиката бръшляновият мотив е често срещан самостоятелно като декоративен фриз или орнамент, в монетосеченето той не е толкова разпространен, като най-често бръшляният се появява като венец върху главата на Дионис или в посочените по-горе случаи – като символ в страничното поле. За разлика от него, върху монетите от Тракия лозата и гроздът се появяват по-често и самостоятелно като емблеми – понякога на аверса, но по-често върху реверса на монетите. Интересна е и декорацията с бръшлянов мотив върху есхари, откривани в Тракия (пример са тези от Халка Бунар, Пистирос и др.) (Тонкова 2002, 148-196, фиг. 36), поради сигурния местен характер на този тип находки. Археоботанични изследвания на растителни останки от есхари, както и наблюдения върху отпечатъци върху глинени олтари, са установили наличието на множество различни растителни остатъци, които явно са използвани в обредите, свързани с тези огнища-олтари. Сред тях често присъстват останки от грозде (Ророва 1996, 173–174). След последната четвърт на IV в. пр. Хр. бръшлянови венци, някои от които златни, се срещат като част от погребалния инвентар в гробове в Тракия и Македония (Севасти, Дервени, Вергина, Ресилово, Колекция „Васил Божков“ и др.) (Тонкова 1992, 133-143; Маразов 2011, 181, 182, кат. 137, 138).

Бръшлянови листа и плодове понякога заместват боровата шишарка върху друг неизменен атрибут на Дионис – тирса – а по време на фестивалите в чест на бога участниците носят гирлянди от бръшлян и се окичват с бръшлянови венци (Smith 1848).

Както личи от тези, а и от много други примери, бръшляновият мотив се среща

Обр. 5. Сребърни тетрадрахми на Маронея; горе – ок. 450-400 г. пр. Хр.; долу – 365-339 г. пр. Хр. (no: http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/maroneia/BMC_36.jpg; <http://www.wildwinds.com/coins/sg/sg1628.th.jpg>; http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/maroneia/Schonert_0393.jpg)

Fig. 5. Silver tetradrachmae of Maroneia; above – ca. 450-400 BC; below – 365-339 BC (after: http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/maroneia/BMC_36.jpg; <http://www.wildwinds.com/coins/sg/sg1628.th.jpg>; http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/maroneia/Schonert_0393.jpg)

самостоятелно в дълъг хронологически период от времето на минойското изкуство, продължава да се появява в елинското изкуство, а очевидно има определена роля и в тракийската среда, както става ясно от появата му върху артефакти с местен произход (есхари, теракоти, метални съдове и др.). Повечето изследвания изключват неговия чисто декоративен характер и задължително му приписват някаква култова символика. Тази символика, дори да приемем, че има култово значение, не е задължително да е свързана с Дионис, а би могла да съществува и самостоятелно, без да е обвързана с конкретно божество или персонификация, както се проявява и в самите изображения. Самото растение няма специфични изисквания и се среща широко в горите на Европа и Азия, понякога дори на височина над 1000 м. Не би било странно растението да има своя собствена „митология“ и да „живее собствен живот“ в представите на хората.

Възможно е и друго – то да е обвързвано с други божества или природни сили, заради своите посочени по-рано характеристики, би могло да е атрибут и на повече от едно божество едновременно. Именно поради тези съображения, без изображенията на бръшлян да са в контекст, свързан пряко с Дионис или неговия тias, не може да се приеме, че винаги, когато се открива бръшлянов мотив, трябва да се говори за култова изява на Дионис.

Другото основно растение, свързано с Дионис, е лозата. Тя присъства в много от митовите за бога, както и в бита и ежедневието на хората от Египет, Месопотамия, Средиземноморието, Грузия и Тракия – регионите, които се смятат за родина на дивата и на културната европейска лоза *Vitis vinifera* – като най-ранните сведения за използване на грозде са от времето на неолита. Всъщност лозата е една от най-ранно отглежданите и селектирани култури, използвани както за храна, така и за лечебни цели. Тя също е пълзящо растение, но за разлика от този на бръшляна, жизненият цикъл на лозата е стандартен – след даването на плод през есента листата опадват, а растението се „събужда“ отново в края на зимата. От тази гледна точка операциите, свързани с култивирането на лозата – нейното порязване – както и операциите, свързани с прибиране на реколтата и нейната обработка за получаване на вино – смачкване на гроздето, ферментация в определени съдове, преместване на получения продукт в други съдове за съхранение – както и самите съдове, свързани с тези операции, и с консумацията на виното, са често срещан мотив в античното изкуство. Макар и по-рядко, лозовият мотив или гроздът понякога се срещат самостоятелно, като повечето примери от Тракия идват от монетосеченето. Най-ясна илюстрация са монетните емисии на Маронея (обр. 5).

Все пак, когато не е самостоятелен, мотивът най-често е в сцени, свързани с Дионис или неговите спътници – в повечето случаи – сатирите. Те са и винаги „замесени“ в сцените, изобразяващи преработката на плодовете на растението за получаване на вино. Тези сцени са сравнително редки, от Тракия са известни малко примери – един е от тях е фрагментирана атическа чернофигурна амфора, приписвана на художника Амазис и датирана към 550-540 г. пр. Хр. Върху едната страна на съда е представен Дионис между сатири и менади, едната от които танцува с бръшлянов венец на главата. Върху другата страна е изобразен гроздобер – сатири, един от които в кош, да тъпчат събраното грозде (Beazley 1971, 65). Дионис присъства отново, като тук той е седнал, държи тирс и ойнохое, наблюдава действието и като че ли го покровителства. Интересен детайл тук са подробности с които художникът е изобразил лозите – той се е постарал дори да представи коловете, които поддържат отрупаните с гроздове растения (Bothmer 1985, 116, Fig. 70 (A, B)), може би в опит да създаде усещането за изобилието, гарантирано от бога, но и за тежестта, която веселите сатири отнемат от натежалите лози като ги освобождават. Същевременно това действие по един или друг начин е и „убийство“, „разчленяване“ на плода, съдбата, която има и Дионис. Според някои автори именно алюзията за разчленяването на бога присъства в литературните разкази за гроздобера и мачкането на гроздето (у Омир и Хезиод) (Kerényi 1976, 67). Това за пореден път (след митовите) показва растението не просто като атрибут, а като самия бог, негово превъплъщение. Доказателство за това са и виковете, с които хората, участващи в мачкането на гроздето, „призовават“ Дионис при идването на всяка нова кошница с плодове – „Бакхос“ или „Дионис“, което продължава до VII в.

Обр. 6. Атическо чернофигурно пелике, 500-490 г. пр. Хр.,
Самотраки (снимка автора)

Fig. 6. Attic red-figure pelike, 500-490
BC, Samothrace (photo by the author)

сл. Хр., когато това е забранено на един от християнските събори (Kerényi 1976, 67). Античните автори споменават, че хората, извършващи тези дейности, носят маски, може би такива на сатири, тъй като никъде в сцените от вазописта с изображение на гроздобер или мачкане на вино не са изобразени реални хора, а действащите лица са сатири или ероси. Разбирането за „приемането на бога в себе си“ или „обладаването от бога“ и неговото приемане, характерен за мистериите на Дионис със състоянието на „ентузиазмос“ на участниците в тях, тогава е съвсем буквално – богът, превъплътен в лозата, от там – в гроздето и виното – е поглъщан от своите поклонници.

Друг съд – атическо чернофигурно пелике, служило като урна от погребение в Самотраки и приписвано на Художника на Евхаридес – с подобна сцена – гроздобер със сатири, лози и менади, върху обратната си страна има сцена с двете фигури на Дионис и на Херакъл, държащ кантарос, а около тях се вият лози (обр. 6). Интересно наблюдение е, че в чернофигурния стил, често там, където от едната страна на съда е изобразена сцена на гроздобер, от другата има някаква битка, съществуват примери с амазономахия, кентавромахия, или неуточнена битка с воители, а очевидно има и с подвизите на Херакъл. Вероятно двете сцени е трябвало да се балансират една друга – в контраст на битката и напрегнатите движения, на смъртта в нея и т. н., се противопоставя идилията на гроздобера, веселието на Дионисовия тиас. И докато в посочените примери, както и в повечето изображения на лозовия мотив в чернофигурния стил, растенията са изобразени с голямо внимание, то в доста примери от втората половина на IV в. пр. Хр. (основно кратери, открити в погребения в некропола на Аполония Понтика), структурата на лозата е пренебрегната, като са изобразени само гроздове, свободно стоящи в пространството между фигурите, сякаш просто „маркиращи“ някакъв „селски“, извънградски пейзаж на сцената или „обясняващи“ причината за веселието на тиаса (обр. 7).

Връзката на култа и мистериите на Дионис с лозата и виното би могла да е тема на отделно изследване, защото паметниците, митовите, литературните сведения и някои етнографски паралели дават огромна информация и поле за интерпретация.

Накратко, обръщаме внимание и на другите растения, макар и не така „неизменно Дионисиеви“ като бръшляна и лозата. На трето място по честота на изява в древните митове и изображения в Дионисиев контекст е иглолистното дърво (в това число и върху паметниците от Тракия). То най-често се определя като бор, но поради

Обр. 7. Атически червенофигурни камбановидни кратери, втора-трета четвърт на IV в. пр. Хр., Аполония Понтика (по Цанева 1982, фиг. 12, 14)

Fig. 7. Attic red-figure bell kraters, second-third quarter of the 4th c. BC, Apollonia Pontica (after Цанева 1982, figs. 12, 14)

различните климатични пояси, в които се срещат иглолистните растения, и липсата на детайлно изображение на самото растение (наблюдават се по-скоро само неговите шишарки) е трудно да се каже със сигурност какво точно е това „свещено дърво“ на бога. Срещат се тълкувания на връзката между Дионис и боровата шишарка, които се базират на планинското разпространение на определени иглолистни видове. Ако обаче шишарките, които често стоят на върха на Дионисовия тирс, са от *Pinus pinea* или от *Pinus halepensis*, пиния или средиземноморски борове, които се срещат по цялото средиземноморско крайбрежие и на самия морски бряг, тази „планинска теория“ губи своите основания. По-скоро, ако се търси връзка на тези иглолистни растения с планината на Дионис, тя би могла да е връзка с мястото, където според мита нимфите са отгледали малкия Дионис – планината Ниса. Ако пък приемем, че идеята на шишарката е за връзката на Дионис с планинския пейзаж и неговото детство там, то вероятно видът на дървото е обикновена сребърна или гръцка ела, *Abies alba*.

По-практична изглежда връзката на Дионис с иглолистните дървета заради тяхната широка употреба в производството, овкусяването и съхранението на вино. Не може да се пропусне и чисто фалическата символика на този род дървета и особено на техните шишарки, като това именно се приема като традиционна причина за приобщаването им към контекста на Дионис. Въпреки че обикновено се изобразява само шишарката, върху реверса на тетрадрахми на Абдера от средата на V в. пр. Хр. е представен Дионис като възрастен мъж с брада, който в различни варианти на изображението държи в ръка грозд, грозд в бръшлянов венец, както и кантарос и младо иглолистно дръвче. Взаимозаменяемостта на шишарката и бръшляновите листа като съставна част на характерния тирс на Дионис, предполага, че двете растения имат сходна символика или пък напротив – случаите, в които се среща едното или другото биха могли да означават различен контекст, различна среда, в която е разположена сцената и дори различно измерение – театрално представление, сцена от мита или от реалността – но такова изследване би трябвало да обхване огромно количество

паметници с ясна иконография на този атрибут.

Друго растение, отново дърво, което се свързва с мистериите на Дионис, е смокинята – *Ficus carica*. Смята се, че в свещената кошница-ликнон, която е част от инвентара на мистериите, има смокиня (освен фалоса, за който също има предположения, че се изработва от смокиново дърво). Антични извори споменават също за „маски на Дионис“ от дърво – от лоза или от смокиня, които вероятно са служили като култови изображения в някои обреди. Други пък, освен на лозата, приписват „откриването“ на смокиновото дърво също на Дионис. Изображения на смокиня или смокиново дърво от Тракия не са ми известни, но този ценен плод, считан за афродизиак и свещен както за Дионис, така и за Приап, вероятно е бил част от обреди, а като един от плодовете, подходящ за изсушаване и съхраняване през зимата, може да се предположи, че е бил употребяван именно по време на зимните празници на бога. Данни за обредна употреба на плода има от ритуални огнища в некропола на Аполония (Попова, Крумова 2015), а смокини се намират и като погребални дарове или погребална храна. Това предполага използването на смокинята в погребалната практика.

С Дионис и характерния му тирс се свързва и дивият копър или резене (*Foeniculum vulgare*), широко срещан и използван в Средиземноморието като подправка и билка, а в култа на бога кухото стъбло на растението е основата на тирса (Ruck 1986, 180-223). Голяма доза от семената на резенето е отровна. Ако се търси обаче по-драматично растение, познато като отрова в елинския свят и много подобно на вид на резенето, може да се обърне внимание на бучинища – ратението, с което е бил отровен Сократ. В същото време малки количества от плодовете или надземната част се използват за медицински цели. Това го сближава с другите лекове-отрови, характерни за двойствената природа на бога. Отровни са и още две растения, свързвани с Дионис (Ruck 1986, 180-223) – зюмбюлът и нарцисът – красиви и опияняващи, с наркотични свойства, но и опасни за здравето при приемане в големи количества.

Блатният аир (*Acorus calamus*), макар и не толкова популярно растение от свързаните с Дионис, е известен още като като ароматна тръстика или сладка трева. Той е използван и за овкусяване на виното; неговият цвят също е фалически символ, а сирикът, характерният музикален инструмент на Пан, е изработен именно от кухите стъбла на това растение. Корените на блатния аир при сдъвкване имат халюциногенен ефект. Може би някое от тези негови свойства го прави част от обреди в Тракия, което се предполага от археоботаничните изследвания (Popova 1996, 173-174).

Растение, подобно на пелина, *Artemisia absinthium*, наречено *Psalakantha*, също се свързва с Дионис, като венци от това растение вероятно са били носени по време на фестивалите в чест на Дионис и Ариадна на Наксос и Икарион. Това растение се свързва с мита за срещата им.

Примерите, изобразяващи различните растения като атрибути на Дионис, най-често са върху атически вази, но съществуват и редица изображения на бога с характерния му бръшлянов венец, които със сигурност са произведени в Тракия, макар и в елински апоикии. Такива са примерите от монетосеченото на Тасос и Маронея, от теракотените маски, отново от Маронея и близката ѝ територия. Ако божеството върху каничката-ритон от Борово се идентифицира с Дионис, и ако се приеме, че този съд е дело на местно ателие под елинско влияние, то може да се каже, че и в тракийска среда, поне през IV в. пр. Хр., Дионис или сходно на него божество, е изобразяван с бръшлянов венец на главата (обр. 8). По-вероятно е, обаче, съдът да е импорт, като

Обр. 8. Сребърна каничка-ритон, първата половина на IV в. пр. Хр., Борово (no: http://bulgariansights.net/uploaded_files/pics/articles/bor2.JPG)

Fig.8. Silver jug-rhyton, first half of the 4th c. BC, Borovo (after: http://bulgariansights.net/uploaded_files/pics/articles/bor2.JPG)

основателни са доводите на Т. Стоянов за неговото производство в Северозападна Мала Азия, възможно и по поръчка на тракийски владетел (Стоянов 1998, 79). Това не би могло да се тълкува със сигурност като разпространение на култа на Дионис, с всички негови атрибути и съпътстващи ритуали, сред местното тракийско население, най-вече поради появата на образа, какъвто е случаят и с цитирания съд от Боровското съкровище, върху предмети, свързани с индивидуалния вкус, но не и с обобщена, образна или словесна представа (Рабаджиев 2009, 104-105). Това прави средата на функциониране на тези предмети по-скоро „елинизирана и аристократична, проява на мода“ отколкото „тракийска“.

Една от основните характеристики на Дионис е неговата виталност и способност за връщане към живота, нещо характерно за растенията, които в даден момент от жизнения си цикъл „умират“, за да се родят отново. Както своите растения-атрибути, така и Дионис има светла и тъмна страна, дарява лек и веселие, но на онези, които нарушават нормите и оспорват реда, вменява лудост и ги довежда до смърт. Тази роля на бога като едновременно живо и мъртво същество, преминаващо граници и присъстващо както в градска и селска, земеделска среда, сред пейзажа на лозето и в гората, така и на Олимп, заедно с останалите „канонични“ божества, оправдава виждането за него в литературата като „бог на маските“, „бог-маска“ и „бог с много лица“. Едновременно пътуващ и „вкоренен“ в земята като растенията, които го възпроизвеждат, едновременно дете, младеж и възрастен мъж – преминаващ от една в друга форма и възраст, убиван и възраждан, изяждан... той винаги се връща, за да гарантира цикличността в природата, а така – и на самия живот.

Цитирана литература

- Йорданов, К. 2011. Култът към Залмоксис. В *История на Добруджа*, том 1. Велико Търново: Фабер, 156-165
- Маразов, И. 1978. *Ритоните в Тракия*. София: Български художник.
- Маразов, И. 1986. Каничката-ритон от с. Борово и култът към Кабирите. *Изкуство* 5, 46-52.
- Маразов, И. 2011. *Тракия и древния свят. Колекция Васил Божков*. София: Фондация Тракия.
- Пенкова, Е. 1994. Тракийският Дионис и вярата в безсмъртието. *Проблеми на изкуството* 3, 43-55.
- Попова, Ц., Крумова, М. 2015. Археоботаничен анализ на растителни останки от ритуални огнища в некропола на Аполония Понтика ср. V – ср. III в. пр. Хр. *Известия на националния исторически музей*, XXVII, 21-34.
- Рабаджиев, К. 2009. Към темата за “тракийското изкуство”. В Д. Аладжова (ред.) *Сборник в памет на проф. Велизар Велков*. София: Национален археологически институт и музей БАН, 104-117.
- Стоянов, Т. 1998. Съкровището от Борово в археологически и исторически контекст. *Seminarium Thracicum* 3, *Първи академични четения в памет на Академик Гаврил Кацаров*, 65-90. София: БАН-Институт по тракология
- Тонкова, М. 1992. Ранноелинистическа гробна находка от с. Ресилово, Станкедимитровско. *Годишник на националния археологически музей* VIII, 133-143.
- Тонкова, М. 2002. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево (проучвания през 2000 и 2001 г.). *Годишник на националния археологически музей*, II, 148-196.
- Цанева, М. 1982. *Кратери от Аполония*, 12, 14. София: ДИ „Септември“
- Beazley, J. D. 1971. *Paralipomena: Additions to Attic black-figure vase-painters and to Attic red-figure vase-painters (second edition)*. Oxford: Clarendon Press.
- Bothmer, D. von. 1985. *The Amasis Painter and his World : Vase Painting in Sixth-Century B.C. Athens*. Malibu: J. Paul Getty Museum.
- Kerényi, K. 1976. *Dionysos. Archetypal Image of Indestructible Life*. Princeton: Princeton University Press.
- McPhee, I. 2006. A Paestan Vase by Python: In memory of Dale Trendall. *Art Bulletin of Victoria* 46, Essay 3: <https://www.ngv.vic.gov.au/essay/a-paestan-vase-by-python-in-memory-of-dale-trendall/>
- Nilsson, M. 1992. *Geschichte der griechischen Religion: Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*. Reprint. Munich: C. H. Beck.
- Popova, T. 1996. The archaeobotanic samples from the clay altar. In Bouzek, J., Domaradzki, M., Archibald, Z. (eds.). *Pistiros I. Excavations and Studies*, Prague: Karolinum, 173-174.
- Ruck, C. 1986. The Making of Wine. In Wasson, R., Kramrisch, S., (eds.) *Persephone's Quest: Entheogens and the Origins of Religion*, New Haven: Yale University Press, 180-190.
- Sear, R. 1978. *Greek Coins and Their Values*. Vol. I: Europe. London: Seaby Ltd.
- Smith, W. (ed). 1848. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London: John Murray
- Κεραμόπουλος, Α. 1917 “Θηβαϊκά”. *ArchDelt* 3, 1-503.

Plants as attributes and reincarnations of Dionysos (based on artefacts from Pre-Roman Thrace)

Theodora Nedyalkova

(summary)

One of the main features of Dionysos is his vitality and ability to come back to life, something typical for plants which at a particular moment from their life cycle “die” in order to be reborn again. Just as his plants-attributes, Dionysos has both light and dark side; he gives relief and hilarity, but to those, who violate the norms and challenge the order, he imposes madness and brings them to death. This role of the deity as a living and a dead creature at the same time, a creature crossing borders and being present at urban, rural and agricultural environments, within the landscape of the vineyard and in the forest, as well as on Mount Olympus, along with the other “canonic” deities, justifies the reference to him in literature as “god of masks”, “god-mask” and “god with many faces”. Both traveling and “rooted” in the ground as the plants that embody him, a child, a juvenile and an elderly man at the same time – passing from one to another form and age, killed and revived, eaten... he always comes back in order to guarantee the cyclicity in nature and therefore – life itself.

As an Ancient Greek deity with iconography developing from the Archaic Age, the representation of Dionysos on artefacts from the Pre-Roman age discovered in Thrace is not too different from what is typical for the god in any other part of the ancient world.

In Thrace the plants associated with him that sometimes represent stages of his metamorphoses or his reincarnations are also the same ones that are typical for Dionysos in the entire Hellenic world. The most important ones are the ivy and the vine, but there are some other plants associated with the deity which are not as popular as them. They include the pine tree and its cone, the fig, the wild dill, etc. The author makes an attempt to estimate their significance in the cult of Dionysos in Thrace based of their appearance on artefacts.

Коланни принадлежности от България IV–VII в. (съдържание, постижения и проблеми на изследването)

Люба Трайкова^a

^aСекция за антична археология, Национален археологически институт с музей при Българската академия на науките, ул. Съборна 2, София 1000; ltraikova@mail.bg

Belt fittings from Bulgaria dated to the 4th–7th century (content, achievements and problems of research)

Lyuba Traikova^a

^aDepartment of Classic Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; ltraikova@mail.bg

ABSTRACT

The paper is aimed at studying different categories of belt fittings dated back to the Late Antiquity from present-day Bulgaria. The buckles were divided into groups because of the wide chronological range and the large number of the artifacts. The author suggested a typology, which can be updated and upgraded. Since there is no unified terminology in the Bulgarian academic literature related to the elements of the belt fittings, a brief review on them is made here. The article presents a description of the belt fittings and a brief review on their function, shapes and location on the belt. These artifacts are important chronological indicators. They provide information about social status, gender and ethnic affiliation, trade relation and production centers. There is a catalog of the artifacts under study. The article is illustrated by 5 tables (41 artifacts) presenting part of the typical shapes, manufacturing techniques and decorative styles.

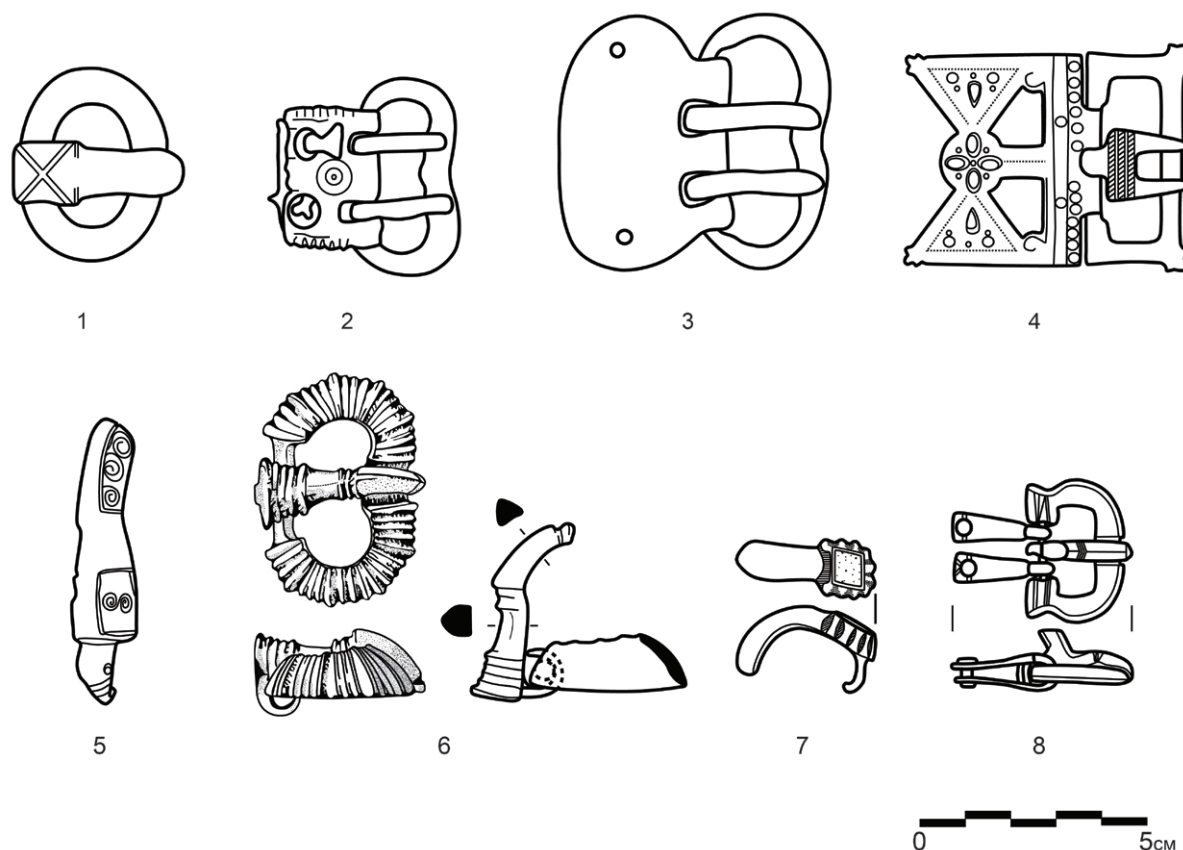
KEYWORDS

belt fittings; buckle; applique; strap-end

Предметът на дисертацията включва всички метални части свързани с колана – токи, апликации и накрайници; в това число и тези по допълнителните ремъци към основния колан, чантички, приспособления за окачване на оръжие и други принадлежности.

Хронологичните граници на периода IV–VII в. са определени от спецификата на историческите събития, които го характеризират. Промените в социалния, политическия, културния и религиозния живот са важни фактори, определящи обособяването на нов етап от историческото развитие на обществото в Източната римска империя, известен като късна античност. Неговите граници са белязани от държавните реформи на императорите Диоклециан и Ираклий. Геополитическото местоположение на днешните български земи определя важната им роля в тези събития, съпътствани от сложни етнически промени, които настъпват през разглеждания период.

Териториалните граници са определени в рамките на България поради несъответствието между територията на страната и административните единици на ранната Византийска империя – провинции и диоцези през IV–VII в.

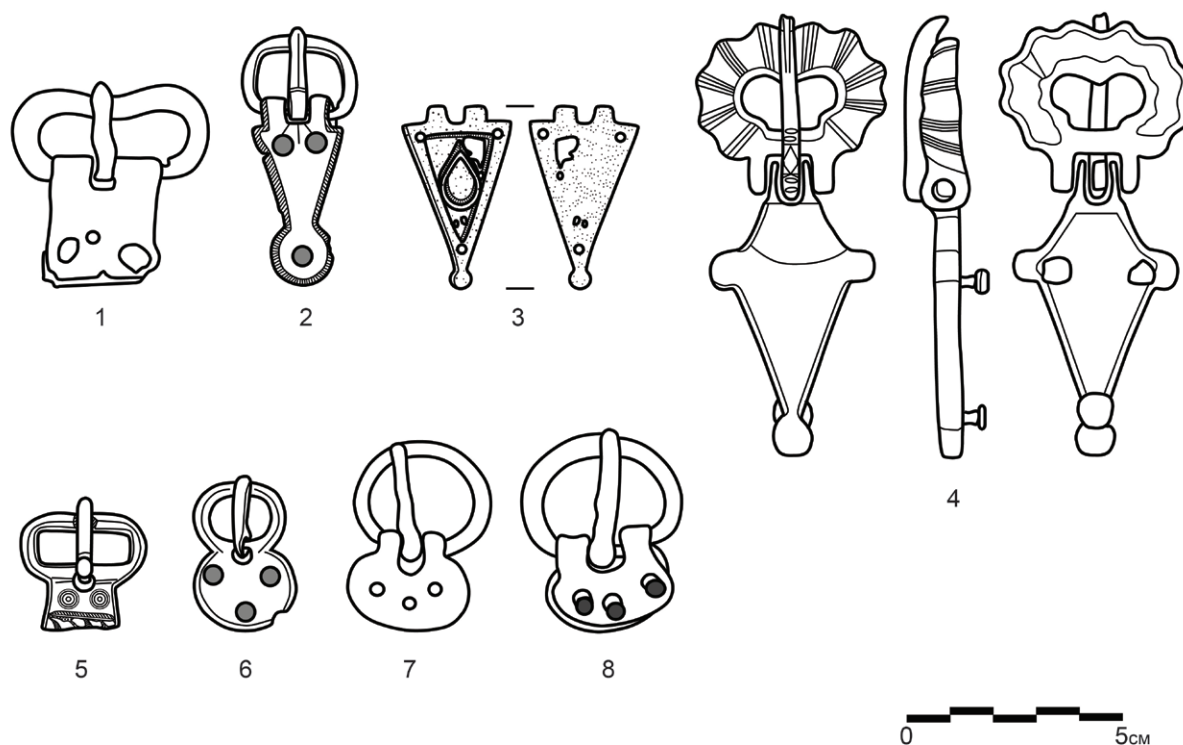
Обр. 1.1. Тока-рамка; 2-3. Токи с две езичета; 4. Тока с двойно езиче; 5-6. Езичета с релефна украса; 7. Езиче с клетка за инкрустиране в основата; 8. Езиче с оформен „зъб“ в основата (подробно описание в приложения каталог)

Fig. 1.1. Buckle-hoop; 2-3. Buckles with two pins; 4. Buckle with a double pin; 5-6. Pins with relief decorations; 7. Pin with a cloisonné; 8. Pin with a "tooth" at the base (detailed description in the enclosed catalogue)

Коланните принадлежност са полезни за историческото познание, защото са важни хронологични индикатори, бидейки подвластни на модата. Те носят потенциална информация за социалния статут, пола и етническа принадлежност на собственика както и за търговски контакти, и за производствени центрове.

Цел на изследването е да разкрие развитието на коланните принадлежности в очертаните време и пространство. Тоталното, а не избирателно събиране и систематизиране на тези находки ще доведе до извличане на надеждна историческа информация. Понастоящем това е невъзможно, поради липса на: задълбочено проучване на темата в България; издания от каталоген тип за коланните принадлежности; единна терминология за този тип материали; изградена и разработена типология за разглеждания период; определяне на регионални особености, етническа и пола принадлежност; анализ на технологията на изработка и локализиране на производствени центрове; реконструкция на коланни гарнитури, базирана на стилистичен анализ и хронологична синхронност.

Хронологичните граници на съставните части на късноантичния колан са широки, което налага тяхното разделяне да бъде съобразено не само с функционалното им предназначение – като токи, апликации и накрайници. С цел по-добро разграни-

Обр. 2.1. Тока с правоъгълна плочка; 2-3. Токи с триъгълни плочки; 4. Тока с ромбовидна плочка; 5. Тока с трапецовидна плочка; 6. Тока с кръгла плочка; 7-8. Токи с елипсовидна плочка (подробно описание в приложения каталог)

Fig. 2.1. Rectangular plate buckle; 2-3. Triangular plate buckles; 4. Rhomb-shaped plate buckle; 5. Trapezoidal plate buckle; 6. Round-shaped plate buckle; 7-8. Oval-shaped plate buckle (detailed description in the enclosed catalogue)

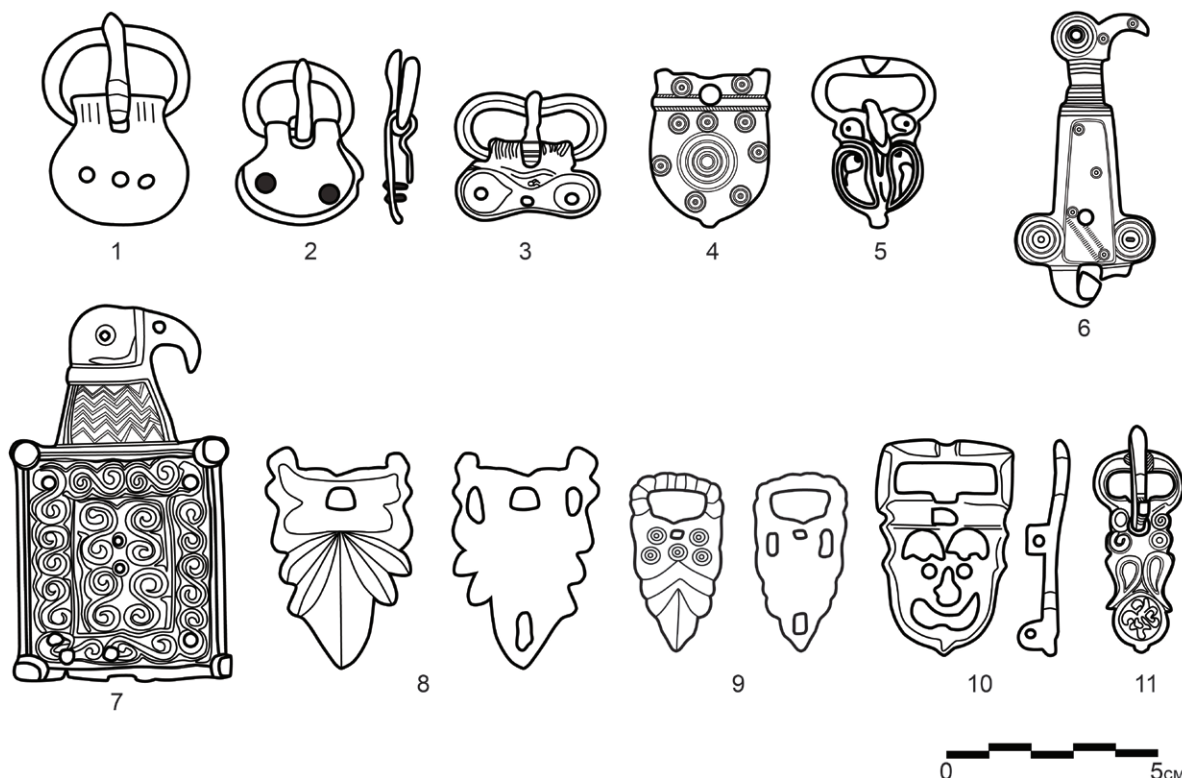
чаване токите ще бъдат класифицирани в няколко групи. Водещият признак за тази класификация е начинът на свързване между рамката и плочката. По този начин ще бъде анализирано по-добре голямото разнообразие от форми и украса, начинът на изработка и каква е тяхната връзка с хронологията.

Класификацията ще подпомогне изграждането на типология, която едновременно да покрие големия хронологичен период, да е базирана на устойчиви критерии и да е приложима не само за събраните материали, но и да позволява включването на допълнителни единици, без да се нарушава първоначалния замисъл на структуриране. Тоест, цели се създаване на отворена типология.

Липсата на единна терминология налага начално кратко дефиниране за видовете коланни принадлежности.

ТОКИ: Най-важната част на колана, състои се от рамка, езиче и плочка. Понякога само от рамка и езиче (обр. 1.1).

Рамки: основен градивен елемент на токата. Могат да бъдат с различна форма – правоъгълна, различни варианти на овал, В-образна или D-образна. Може да има допълнителна украса, като профилиране и скосяване на повърхността или оформяне на растителен мотив в ъглите, особено при правоъгълните форми. Срещат се овални и В-образни форми, при които рамката може да е оформена от стилизирани животни или животински глави. Изработват се и токи, чиито рамки имат инкрустирана украса. Върху предната част на рамката може да е оформен улей за езичето, което е

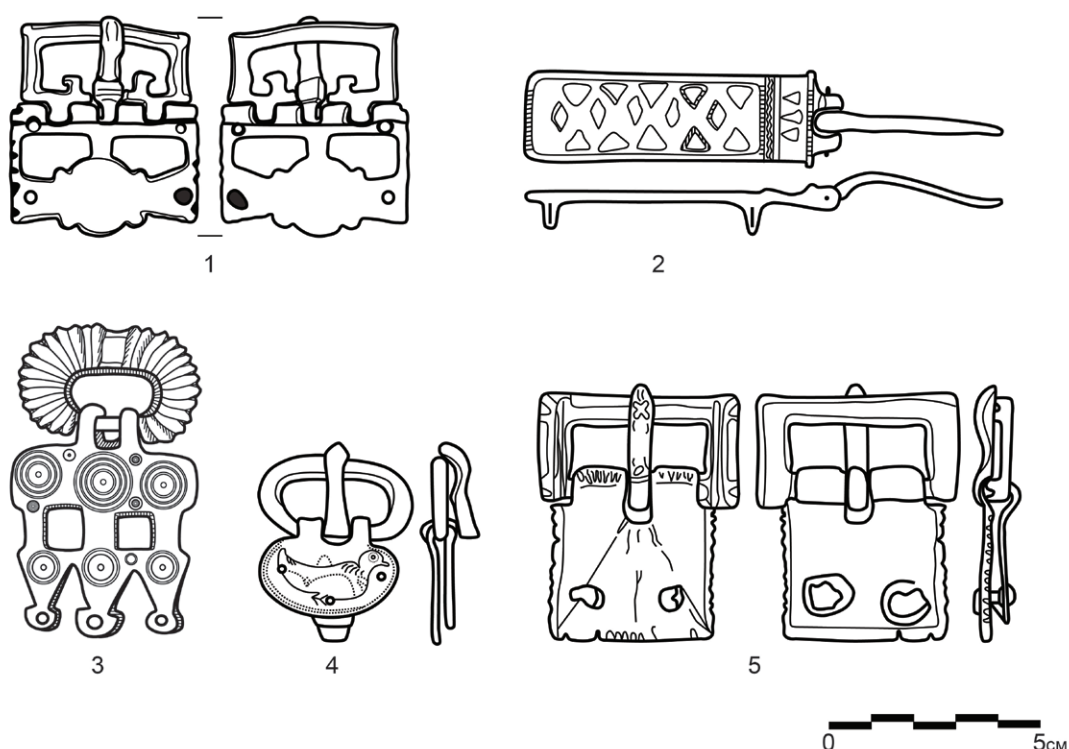
Обр. 3.1-3. Токи с варианти на овална плочка; 4-5. Токи с щитовидни плочки; 6. Тока със зооморфна плочка; 7. Тока с плочка със зооморфно допълнение; 8-9. Токи с плочка, оформена като палмета; 10-11. Токи с неподвижно свързана плочка (подробно описание в приложения каталог)

Fig. 3.1-3. Variants of the oval-shaped plate buckle; 4-5. Shield-shaped plate buckle; 6. Zoomorphic plate buckle; 7. Eagle-head-shaped plate buckle; 8-9. Palmette-shaped plate buckles; 10-11. One-part buckles (detailed description in the enclosed catalogue)

особено характерно за летите изделия. Нейното предимно функционално предназначение налага изборът на форма да бъде ограничен, а украсата да е съобразена със запазването на нейната здравина, тъй като основата сила при обтягането на колана се поема от рамката. Това предопределя тенденция към консервативност при формите и сравнително малко разнообразие.

Езиче: неговото предназначение е да фиксира колана при закопчаване, с издължена форма, следвайки основното си предназначение. Най-често то е единично, но има и двойни – две единични езичета (обр. 1.2-3) или оформени като двузъбец (обр. 1.4), в случаи когато токата и съответно коланът са с по-голяма ширина. Украсата върху него (когато има такава) е предимно от врязани линии и/или спирали, може да бъде с профилирано сечение или с оформена животинска глава на върха (обр. 1. 5, 6), по-рядко се среща инкрустиране (обр. 1.7). Езичето се захваща за задната част на рамката, когато токата е с отделна рамка и плочка. В по-редки случаи задната част на рамката се затваря с допълнителна шарнирна ос и езичето е окачено на нея. Когато рамката и плочката са изработени заедно (обикновено при лятите изделия), в плочката се оставя отвор за езичето. Някои модели на езичета имат „зъбче“ в основата си, най-често с правоъгълна форма, чието предназначение е да улеснява движението на езичето при закопчаване и откопчаване (обр. 1.8).

Плочки: изпълняват ролята на свързващо звено между рамката и колана. Ус-

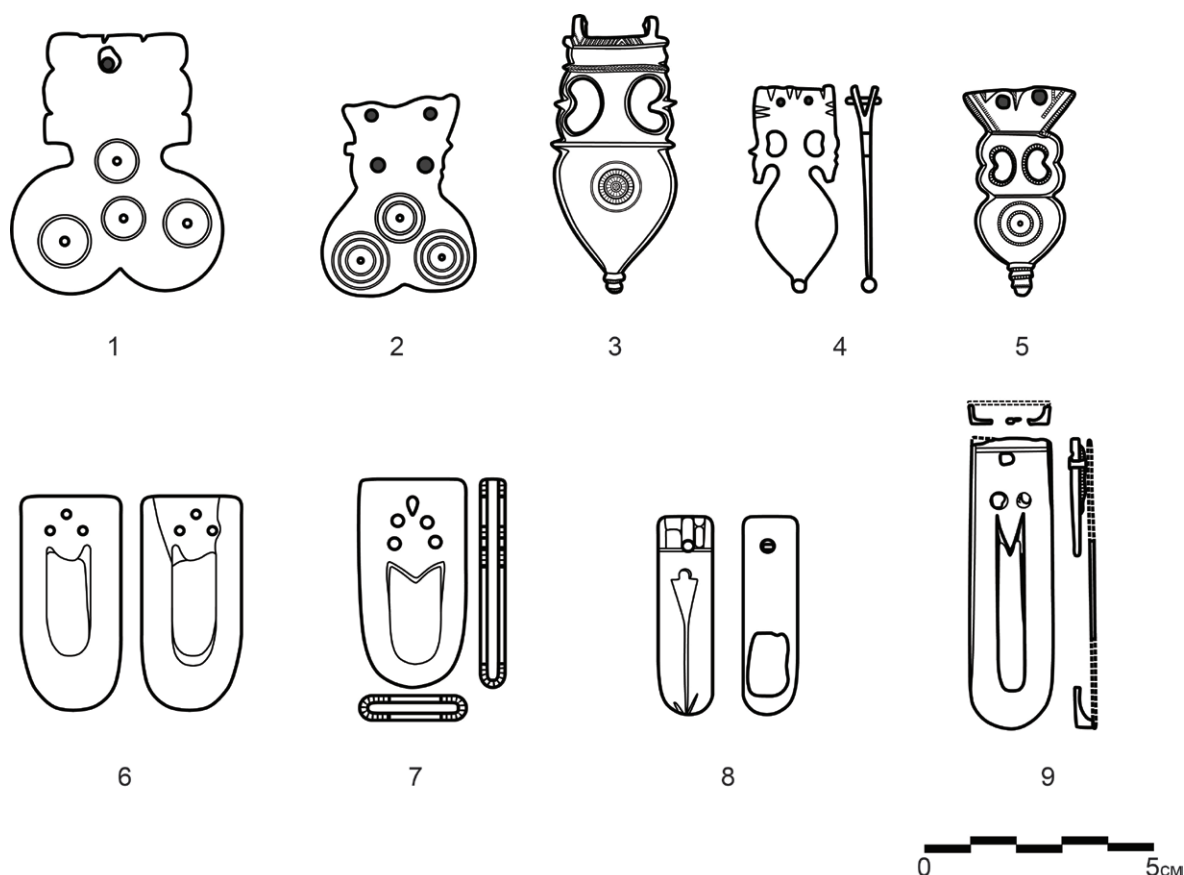

Обр. 4.1-2. Трисъставна тока и плочка от трисъставна тока; 3-5. Двусъставни токи
(подробно описание в приложения каталог)

Fig. 4.1-2. Three-partial buckle and a plate of a three-partial buckle; 3-5. Two-partial buckles
(detailed description in the enclosed catalogue)

поредно с това са и декоративен елемент, с който са съобразени, като форма и украса апликациите, когато има такива в гарнитурата. Формите са по-разнообразни в сравнение с рамките: геометрични – правоъгълни (обр. 2.1), триъгълни (обр. 2.2-3), ромбовидни (обр. 2.4), трапецовидни (обр. 2.5), кръгли (обр. 2.6), елипсовидни (обр. 2.7-8) и варианти на овал (обр. 3.1-3); щитовидни (обр. 3.4-5); със зооморфно допълнение (обр. 3.7) или изцяло зооморфни (обр. 3.6); оформени като палмета (обр. 3.8-9); форми с елементи на стилизирана растителност. Украсата също показва множество варианти: врязана, релефна, ажурна, инкрустирана, често в различни комбинации. Плочките се фиксират към колана по три основни начина: чрез нитове, най-често преминаващи през плочката и по-рядко изляти заедно с нея; чрез „уши“, характерни за летите изделия, по-често изливани заедно с плочката и по-рядко допълнително припоаявани към нея; чрез шипове, които преминават през ремъка и с огъване са захващани към него. Начините на свързване на плочката към рамката, основно са два – подвижно и неподвижно (обр. 3.9-11). Подвижното свързване има две разновидности: двусъставни токи, чиято плочка е огъната около рамката и се образува шарнирна връзка (обр. 4.3-5) и трисъставни токи, които имат допълнителна шарнирна ос, която свързва рамката и плочката и служи за захващане на езичето (обр. 4.1-2; 2.4).

АПЛИКАЦИИ: разположени по дължината на колана, върху лицевата му повърхност, както и върху допълнителни ремъци към основния. Имат предимно декоративно предназначение, но изпълняват и функцията да подсилват здравината на колана, както и да фиксират допълнителни ремъци към основния. По-рядко се сре-

Обр. 5.1-2. Сърцевидни накрайници; 3-5. Амфоровидни накрайници; 6-9. U-образни накрайници (подробно описание в приложения каталог)

Fig. 5.1-2. Hearts-shaped strap-ends; 3-5. Amphora-shaped strap-ends; 6-9. U-shaped strap-ends (detailed description in the enclosed catalogue)

пчат апликации от метал, които да служат за гайки, поддържащи колана по неговата дължина. Това може да се обясни с използването на кожени гайки или изработени от друг нетраен материал, който изтънява с времето. Като тенденция, формата и украсата на апликациите, както и начините за фиксиране към колана или допълнителните ремъци, следват тези на плочката на токата. Когато формата на апликациите не повтаря тази на плочката, начинът за прихващане се запазва същият, както и присъствието на елементи от нейната украса. Височината на апликациите дава информация за основната ширина на колана. Двата му края, при токата и накрайника могат да бъдат стеснени, т.е. с по-малка ширина.

НАКРАЙНИЦИ: разположени в края на колана, предназначени да държат изпънат неговия край, както и да го предпазват от износване. За да изпълняват тази функция те обхващат края на ремъка от двете страни и чрез един или повече нитове се прихващат към него. Използването на накрайниците в декоративно отношение придава завършеност на коланната гарнитура. Най-често срещаните форми биват: сърцевидни (обр. 5.1-2); амфоровидни (обр. 5.3-5) и U-образни (обр. 5.6-9). Украсата е предимно връзана и/или ажурна. Ширината на накрайниците за основния колан може да бъде информативна само за ширината в неговия край, както и за размера на вътрешния отвор на рамката, (докато тази на накрайниците за допълнителни ремъци показва тяхната основна ширина).

Работа с материали от фондовете на музеите

С благодарности към много колеги, които ми помогнаха, осигурявайки ми достъп до своите фондове. Събрах доста голямо количество коланни принадлежности (ок. 1700) засега предимно от Северна България.

1. Основният проблем, който възниква при обработката на материали от фондовете, е че по-голямата част са дарения, откупени от музея или конфискувани от полицията. Т.е. те нямат археологически контекст и не носят „своя“ информация. Това води до затруднения при обработването на тези находки, тъй като няма сигурност дори за мястото, от което произхождат. С цел да придадат по-голяма стойност на откупуваните предмети, често приносители им посочват известни обекти, за да не бъдат те безадресни или с неизвестно местонамиране.

2. Трудно се проследява произхода и на материалите от археологически разкопки, които не са публикувани, а фигурират само в инвентарните книги с кратка бележка за местонамиране.

3. Всеобщ проблем е и „отлежаването“ на находки във фондовете на музеите. Културно-историческото наследство на България е богатство, което трябва да бъде популяризирано и въведено в научен оборот, защото това касае историческото познание като цяло и приносът на страната ни към него.

В заключение ще си позволя да цитирам проф. Станилов относно нивото на научно изследване у нас на късноантични коланни принадлежности: „Не напразно цитираните български автори са само четирима с три заглавия, две от които представят паметниците съвсем елементарно. В същото време в музеи и частни сбирки ранновизантийските метални украси за колани са трудно обозримо количество, но за тях европейската археология няма и представа.“ (Станилов 2004).

Каталог на находките в приложените илюстрации

1. Местонамиране: с. Оногур, Тервелско; в музей Добрич, инв. №Аа2564 (обр. 1.1)
Описание: бронзова масивна рамка, с масивно езиче, в чиято основа има релефен правоъгълник с две кръстосани линии, върхът му е подвит
Размери: дълж. 3,1 см, шир. 4,3 см
Датировка: втора половина на V в. – начало на VI в.
Публикация: Хараламбиева 1993, табл. IV.13.
2. Местонамиране: некрополът в местн. Стражата, при Плевен; 1960 – квадрат 8, дълб. 0,8м ; инв. №24 (обр. 1.2)
Описание: бронзова тока, с В-образна рамка, върху плочката и около основата на двата нита има врязани кръгове, периферията е назъбена; две отделни езичета с подвити върхове
Размери: дълж. 3,0 см, шир. 4,0 см
Датировка: край на III, начало на IV в.
Публикация: Табакова-Цанова 1981, 144, обр. 8.27.
3. Местонамиране: гроб в близост до гробница, намираща се на 50м южно от ранновизантийската крепостна стена на н. Калиакра и на 150м източно от шосето водещо към носа (обр. 1.3)
Описание: бронзова тока, с В-образна рамка, плочката е с два нита; с две отделни езичета
Размери: дължината и ширината са над 5,0 см (даден е линеен мащаб)
Датировка: IV в.
Публикация: Кузманов 1971, 8, обр. 6.

4. Местонамиране: некрополът в местн. Кайлъка, при Плевен (обр. 1.4)
Описание: бронзова тока, с правоъгълна рамка, плочката има четири нита, които преминават през нея; езичето е двойно, оформено като вилица
Размери: дълж. 6,0 см, шир. 4,5 см
Датировка: 290-400 г. (по Sommer, 1984).
Публикация: Станчев, Чангова, Петков 1961, 34, обр. 2.1; Табакова -Цанова, 1981, 147, обр. 10.

5. Местонамиране: Садовско Кале, при Садовец, Плевенско; намерена с две фибули от сребро със същата техника на изработка и украса (обр. 1.5)
Описание: сребърна тока, рамката има правоъгълна форма със заоблени ъгли, украсена с гравирани спираловидни орнаменти; плочката е богато украсена с гравирани спираловидни орнаменти, ниело и клетки за инкрустации по периферията; езичето е масивно и също е украсено с гравирани спирали, при основата е оформено като обърната назад птича глава. Елементите свързващи рамката с плочката липсват
Размери: дълж. на плочката 9,0 см, шир. на рамката 6,5 см, дълж.на езичето 6,2 см
Датировка: втора половина на V в.
Публикация: Welkov 1935, Taf. 18.2; Uenze 1992, Taf. 130.21, Kat. №SK7.

6. Местонамиране: с. Вуково, Дупнишко (обр. 1.6)
Описание: бронзова рамка за тока, лята, масивна, с оформен улей за езика; личат следи от позлата; езикът е лят, масивен, с триъгълно сечение
Размери: дълж. 3,5 см, шир. 5,1 см
Датиране: VI в.
Публикация: Гатев 2010, 476, обр. 1.

7. Местонамиране: с. Осеново, Варненско (обр. 1.7)
Описание: бронзов език от тока, с правоъгълно гнездо за инкрустация в основата (празно), ръбът му е оформен релефно в зиг - заг; с триъгълно сечение
Размери: дълж. 3,0 см
Датиране: V - VI в.
Публикация: Хараламбиева 2006, 230, обр.7.

8. Местонамиране: Садовско Кале – от приземния етаж на кулата, при Садовец, Плевенско (обр. 1.8)
Описание: сребърна тока, с D-образна рамка, с улей за езичето; то е профилирано, с подвит връх и "зъб" в основата; пластинките са с по един нит всяка.
Размери: дълж. 4,0 см, проба 750, тегло 15,8 г
Датировка: втора половина на VI в.
Публикация: Welkov 1935, Taf. 19, Abb. 2.4; Uenze 1992, Taf.11.11, Kat. №SK14.

9. Местонамиране: некрополът в местн. Стражата, при Плевен; 1955 – квадрат 5Б, дълб.2,1м, в насип между разпръснати кости; инв. №53 (обр. 2.1)
Описание: бронзова тока, с В-образна рамка, плочката е с три нита, езичето е плоско, със заострен връх
Размери: дълж. 4,5 см, шир. 4,5 см
Датировка: край на III – начало на IV в.
Публикация: Табакова-Цанова 1981, 144, обр. 8. 25.

10. Местонамиране: некрополът в местн. Стражата, при Плевен; гроб №17/1957; инв. №59 (обр. 2.2)
Описание: бронзова тока, с D-образна рамка, плочката е с три нита, езичето е плоско
Размери: дълж. 5,0 см, шир. 3,2 см
Датировка: IV в.
Публикация: Станчев, Чангова, Петков 1961, 34, обр. 2.2; Табакова-Цанова 1981, 142, обр. 8.12.

11. Местонамиране: Китен, Варненско – Калето (обр. 2.3)
Описание: бронзова плочка от тока, с три дупки за нитове в ъглите, клетките за инкрустиране са оформени от лента (деб. 0,4 см); с медна подложка отдолу
Размери: дълж. 4,2 см, шир. 2,5 см.

Датиране: край на V – начало на VI в.

Публикация: Хараламбиева 2006, 237, обр. 21.

12. Местонамиране: Големаново Кале, при Садовец, Плевенско; колективна находка от опожарен пласт по-ранен от църквата, южно от нея (обр. 2.4)

Описание: бронзова тока от много светъл бронз, рамката е оребрена и вероятно във вдлъбнатините е имало допълнителни метални намотки; плочката е ляга, с три пластини за прихващане на обратната страна, които са преминавали през колана и са се огъвали; езичето е силно профилирано и сравнително широко в основата

Размери: дълж. на плочката 6,7 см, шир. на рамката 4,2 см

Датировка: първа половина на VI в.

Публикация: Uenze 1992, Taf. 10.3, Kat. №D303-D304.

13. Местонамиране: гр. Белене (обр. 2.5)

Описание: бронзова тока, рамката е В-образна по външният си контур и правоъгълна по вътрешният, има улей за езичето, то е масивно и заоблено, излиза пред рамката и има “зъб” в основата си; върху плочката има украса с т.нар. “птиче око”, на обратната страна има две уши за прихващане

Размери: дълж. 2,6 см, шир. на плочката 1,6 см, шир. на рамката 2,8 см, дълж. на езичето 1,8 см, деб. на езичето 0,04 см

Датировка: VI в.

Публикация: непубликувана, РИМ - Русе, инв. №873.2.

14. Местонамиране: Апиария, при с. Ряхово, Русенско (обр. 2.6)

Описание: Посребрена, бронзова тока, с кръгли рамка и плочка, с плоско езиче; плочката има три нита за прикрепване към колана

Размери: обща дълж. 3,5 см, шир. на рамката 2,0 см, шир. на плочката 2,3 см, деб. на токата 0,1 см, дълж. на езичето 1,9 см

Датировка: IV в.

Публикация: непубликувана, РИМ - Русе, инв. №474.

15. Местонамиране: Гроб №2/72 с трупоизгаряне, от некропол при с. Драшан, Врачанско, намерена е и билатерална фибула от желязо (обр. 2.7)

Описание: бронзова тока; рамката е от обла тел, плочката е от двойно прегъната пластина, с три нита

Размери: дълж. 4.4 см, шир. 3.1 см

Датировка: IV в

Публикация: Машов 1975, 48, обр. 8Б.

16. Местонамиране: тухлена гробница във възвишението Бялата могила, на 1 км източно от сградата на СНС Река Девня. Възрастен индивид, положен 3-И, с инвентар от пет златни предмета с общо тегло 269,4 г. (обр. 2.8)

Описание: златна тока, с D-образна рамка по-широка от плочката (с три златни нита), езичето е плоско

Размери: тегло 45,7 г, дълж. 4,5 см, шир. 3,7 см

Датировка: IV в.

Публикация: Д. Ил. Димитров 1960, 97, обр. 4.

17. Местонамиране: некрополът в местн. Стражата, при Плевен; случайна находка (обр. 3.1)

Описание: бронзова тока, с елипсовидна рамка, плочката е с три нита, езичето е плоско, с триъгълен връх и три напречни врязвания при основата

Размери: дълж. 5,0 см, шир 3,2 см

Датировка: IV в.

Публикация: Табакова-Цанова, 1981, 142, обр. 8.5.

18. Местонамиране: Нове, при Свищов; в Археологически музей Свищов, инв. №428 (обр. 3.2)

Описание: бронзова тока, с D-образна рамка, плочката е с три нита, езичето е профилирано и заострено

Размери: дълж. 4,0 см, шир. 3,1 см

Датировка: края на IV в. начало на V в.

Публикация: Genčeva 2000, tabl. II. 3.

19. Местонамиране: гробница при Кап. Димитриево, Пещерско. Изградена от тухли с червен хоросан; два скелета с глави на 3, не е споменат полът им. По двете дълги страни на гробницата – по една ниша: в лявата – стъклен съд с обло дъно; при краката на погребаните – голям глинен съд; намерени са още: малък глинен съд, стъклен балсамарий, кръстовидна фибула и 10 медни монети на: Константин Велики, Крисп и Константин II; не се споменава къде е намерена токата спрямо скелетите; инв. №1681 (обр. 3.3)

Описание: сребърна тока, с профилирана рамка, плочката е украсена с растителен орнамент; три сребърни нита

Размери: дълж. на рамката 3,5 см, шир. на рамката 2,0 см, дълж. на плочката 3,0 см, шир. на плочката 1,0 см

Датировка: средата на IV в

Публикация: Ботушарова 1950, 246, обр. 181В.

20. Местонамиране: Апиария, при с. Ряхово, Русенско (обр. 3.4)

Описание: бронзова плочка от тока, рамката е отчупена, на обратната страна има три уши за прихващане

Размери: дълж. 3,4 см, шир. 2,6 см, деб. 0,2 см

Датировка: втора половина на VI в.

Публикация: непубликувана, РИМ - Русе, инв. №914.2.

21. Местонамиране: Несебър (обр. 3.5)

Описание: бронзова тока, част от езичето е отчупено

Размери: дълж. 4,0 см, шир. на рамката 2,8 см.

Датиране: VI – VII в.

Публикация: Даскалов 2012, 234, обр. 64. 3.

22. Местонамиране: случайна находка при крепостта на н.Калиакра; изгубена (обр. 3.6)

Описание: лята плочка вероятно от бронз; украса от “птиче око” върху трапецовидната част и човката; врязани напречни линии по врата на птицата; не се виждат отвори за нитове в кръглите допълнения. Има два отвора – един в окото на птицата и един в трапецовидната част, очевидно оформени в процеса на изливане

Размери: не са посочени

Датировка: края на VI в. – началото на VII в.

Публикация: Vagalinski, Atanassov, Dimitrov 2000, 84, fig. 9.

23. Местонамиране: градището при с. Риш, Шуменско; намерена от иманяри; сега в Историческия Музей в гр. Шумен; инв. №5206 (обр. 3.7)

Описание: лята плочка, вероятно от бронз, следи от позлата; гравирана украса; цилиндрични клетки (вис. 0,3 см, диам. 0,6 см) в ъглите; в две от клетките са запазени инкрустациите (стъкло или полускъпоценни камъни); краищата на плочката са подвити (0,3 см). В оригинал плочката е имала три малки (2 в средата и един в окото на орела) и пет по-широки отвора (4 в ъглите и 1 в ноздрата); два отвора са направени по-късно, когато долният лъв ъгъл се е счупил. Токата очевидно е носена дълго време; има следи от горене.

Размери: дълж. на плочката без главата 8,9 см, шир. 4,4 x 5,6 см

Датировка: VI в.

Публикация: Vagalinski, Atanassov, Dimitrov 2000, 79, fig. 2.

24. Местонамиране: южно от Дуранкулак, Шабленско; в музей-Добрич, инв. №Аа2366 (обр. 3.8)

Описание: бронзова плочка от тока, рамката е отчупена

Размери: дълж. 5,0 см, шир. 2,3 см

Датировка: VI – VII в.

Публикация: Хараламбиева 1993, табл. I.6.

25. Местонамиране: с. Абрит, Добричко; в музей-Добрич, без инв. № (обр. 3.9)

- Описание: бронзова тока, рамката е правоъгълна и заоблена, изглежда оформена като от 10 различни по форма и големина зърна, в предната част н аплочката има украса с т.нар. "птиче око"; на обратната страна има три уши за прихващане
Размери: дълж. 4,1 см, шир. 2,1 см
Датировка: VI – VII в.
Публикация: Хараламбиева 1993, табл. I.7.
26. Местонамиране: Тегулицум/ дн.с. Ветрен; инв. №III-1872 (обр. 3.10)
Описание: бронзова тока, езичето липсва; на обратната страна има три уши за прихващане
Размери: дълж. 5,1 см, шир. 3,1 см
Датировка: втора половина на VI в.
Публикация: Атанасов, Йорданов 1994, табл. II. 10.
27. Местонамиране: Апиария, при с. Ряхово, Русенско (обр. 3.11)
Описание: бронзова тока, с елипсовидна рамка с улей за езичето, то е с правоъгълно сечение, има "зъб" в основата си, с подвит връх, излизащ пред рамката; на обратната страна има три „уши“ за прихващане
Размери: дълж. 4,6 см, шир. на рамката 1,9 см, деб. 0,4 см, дълж. на езичето 2,3 см, деб. на езичето 0,4 см
Датировка: втора половина на VI в.
Публикация: непубликувана, РИМ - Русе, инв. №951.
28. Местонамиране: с. Великово, Добричко (обр. 4.1)
Описание: бронзова тока; плочката и рамката са свързани с допълнителна шарнирна ос; с четири дупки за нитове, един е запазен
Размери: дълж. на плочката 3,1 см, шир. на рамката 4,0 см
Датировка: IV в.
Публикация: Торбатов 2000, 59, табл. VII. 4.
29. Местонамиране: Ятрус, при с. Кривина, Русенско; инв. №79/202 (обр. 4.2)
Описание: бронзова тока, рамката е отчупена; езичето е със заострен връх и S-виден профил
Размери: дълж. на плочката 7,5 см, дълж. на езичето 4,2 см
Датировка: трета четвърт на IV в. първа половина на V в.
Публикация: Gomolka-Fuchs 1991, Taf. 58.774.
30. Местонамиране: некропол в местн. "Дъното" при яз. Батак, от могила №1, с четири вторични погребения, ориентирани СЗ - ЮИ; посочен е общият инвентар и на четирите без разграничение: две бронзови гривни от една тел, завършващи със змийски глави, неопределен бронзов предмет и бронзово манисто (обр. 4.3)
Описание: бронзова тока, с оребрена рамка, с улей за езичето; ажурно оформена плочка, украсена с врязани коцентрични кръгове и "птиче око"; плочката вероятно е двойно прегъната, тъй като има три нита само в задната част на плочката
Размери: дълж. 7,2 см, шир. 4,2 м
Датировка: IV в.
Публикация: Цончев, Милчев 1970, 154, обр. 4.
31. Местонамиране: Нове, при Свищов; Археологически музей Свищов, инв. №104/67W (обр. 4.4)
Описание: бронзова тока, с елипсовидна рамка, плочката е с три нита, езичето е профилирано, със S-виден профил и подвит връх
Размери: дълж. 4,7 см, шир. 3,6 см
Датировка: втора половина на IV в. – начало на V в.
Публикация: Genčeva 2000, tabl. II.12.
32. Местонамиране: Големаново Кале, при Садовец, Плевенско (обр. 4.5)
Описание: бронзова тока, с правоъгълна рамка, профилирана, с релефни листа в ъглите; плочката е с два нита; езичето е с релефна украса и подвит връх
Размери: дълж. 5,9 см,

Датировка: последна трета на IV в.

Публикация: Uenze 1992, Taf. 9.24, Kat. №B35.

33. Местонамиране: некрополът в местн. Стражата, при Плевен; случайна находка (обр. 5.1)
Описание: бронзов накрайник, с двойна, правоъгълна, горна част, с един нит; украсена с “птиче око”
Размери: вис. 5,7 см, шир. 4,6 см
Датировка: между 290 г. и 400 г.
Публикация: Табакова-Цанова 1981, 146, обр. 9. 6.
34. Местонамиране: некрополът в местн. Кайлъка – Стражата, при Плевен; случайна находка (обр. 5.2)
Описание: бронзов накрайник, с двойна, горна трапецовидна част, с четири нита; украсена с врязани, концентрични кръгове
Размери: вис. 4,2 см, шир. 2,7 см
Датировка: между 290 г. – 400 г.
Публикация: Станчев, Чангова, Петков 1961, 3 4, обр. 2. 12; Табакова-Цанова, 1981, 146, обр. 9.5.
35. Местонамиране: Дунавското крайбрежие, без уточнение (обр. 5.3)
Описание: бронзов накрайник, с концентрични кръгове в долната част; плочката свързваща накрайника с колана липсва
Размери: вис. 6,0 см, шир. 2,7 см, деб. 0,2 см
Датировка: между 290 г. – 400 г.
Публикация: непубликувана, РИМ - Русе, инв. №860.
36. Местонамиране: Нове, при Свищов; случайна находка; инв. №427 (обр. 5.4)
Описание: бронзов накрайник, с два нита в горната двойна част
Размери: вис. 4,5 см
Датировка: от средата на IV до началото на V в.
Публикация: Genčeva 2000, tabl. 11.
37. Местонамиране: вероятно от Апиария, при с. Ряхово, Русенско (обр. 5.5)
Описание: бронзов накрайник, с два нита в горната двойна част, украсен с концентрични кръгове в долната част
Размери: вис. 4,5 см, шир. 2,4 см, деб. 0,2 см
Датировка: между 290 г. – 400 г.
Публикация: непубликувано, РИМ - Русе, инв. №774.
38. Местонамиране: Големаново Кале, при Садовец, Плевенско (обр. 5.6)
Описание: бронзов накрайник, излят; с три нита в горната част
Размери: вис. 4,7 см
Датировка: VI в.
Публикация: Uenze 1992, Taf. 11.13, Kat. №B54.
39. Местонамиране: ОИМ – Велико Търново, усл. №5 (обр. 5.7)
Описание: бронзов лят накрайник, следи от излъскване, няма ръбове, вероятно от дълга употреба, четири дупки за нитове в горната част; патиниран
Размери: дълж. 4,5 см, шир. 2,35 см
Датировка: VI в.
Публикация: непубликувано.
40. Местонамиране: Садовско Кале, при Садовец, Плевенско (обр. 5.8)
Описание: сребърен накрайник, от пластина
Размери: вис. 4,3 см
Датировка: VI в.
Публикация: Uenze 1992, Taf. 11.17, Kat. №SK30.
41. Местонамиране: Обект №8 по трасето на АМ „Тракия“: некропол №2, в близост до с. Рупките, Чирпанско/ късноантичната Карасура, гроб №12 (обр. 5.9)

Коланни принадлежности от България IV–VII в. ...

Описание: Бронзов накрайник, лят, с П-образен профил, обратната страна е затворена с медна пластина. В горния край има отвор за нит, а над него врязана хоризонтална линия. По лицевата повърхност личат следи от набраздяване, вероятно от почистване на отливката с пила

Размери: дълж. 6,3 см, шир. 1,8 см.

Датиране: втора половина на VI в.

Публикация: Даскалов, Трендафилова 2005, 163, обр. 2. 3.

Цитирана литература

- Атанасов, Г., Йорданов, И. 1994. *Средновековният Ветрен на Дунав*. Шумен: Славчо Николов и сие.
- Ботушарова, Л. 1950. Късноримска гробница при с. Капитан Димитриево. *Известия на Археологическия Институт*, XVII, 244-249.
- Гатев, Й. 2010. Раннохристиянска гробница при с. Вуково, Дупнишко. В *Stephanos Archaeologos in honorem Professoris Stephcae Angelova* (Studia Archaeologica Universitatis Sordicensis, Suppl.V), 475-479.
- Даскалов, М. 2012. *Колани и коланни украси от VI - VII век (от днешна България и съседните земи)*. София: Craft House Bulgaria.
- М. Даскалов, М., Трендафилова, К. 2005. Гроб с коланна гарнитура (втора половина на VI в.) край Рупките, Чирпанско. *Археология*, 1-4, 161-170.
- Димитров, Д. Ил. 1960. Раннохристиянска гробница от с. Река Девня. *Известия на Варненското Археологическо Дружество*, XI, 95-101.
- Кузманов, Г. 1971. Раннохристиянска гробница на нос Калиакра. *Музеи и Паметници на Културата*, 2, 6-8.
- Машов, С. 1975. Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшан, Врачански окръг. *Археология*, 1, 41-50.
- Станилов, С. 2004. Отзиви и рецензии: M. Schulze-Dörrlam. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, 1. Die Schnallen ohne Beschlag mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. Bis 7. Jahrhunderts. Mainz, 2002. *Археология*, 3-4, 93-94.
- Станчев, С., Чангова, Й., Петков, Х. 1961. Некрополът в местността Стражата при Плевен. *Археология*, 1, 32-41.
- Табакова-Цанова, Г. 1981. Късноантичният некропол в местността Стражата при град Плевен. *Известия на Националния Исторически Музей*, 3, 102-184.
- Торбатов, С. 2000. Нови открития в могилените некрополи край село Великово, Добричко. *Добруджа*, 17-18, 32-60.
- Хараламбиева, А. 1993. Коланни токи от IV-VII в. от Добричкия музей. *Добруджа*, 10, 32-46.
- Хараламбиева, А. 2006. Ранновизантийски токи и обковки с клетъчна украса в археологическия музей – Варна. *Известия на Народния Музей Варна*, 40, 223-248.
- Цончев, Д., Милчев, А. 1970. Разкопки в чашата на яз. Батак. *Известия на Археологическия Институт*, XXXII, 149-205.
- Genčeva. E. 2000. Metalowe części wyposażenia żołnierskiego z Novae. *Novensia*, 12, 49-86.

- Gomolka-Fuchs, G. 1991. Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. aus Iatrus. In *Iatrus-Krivina: Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, Band 4. Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1981. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 17). Berlin, 167-205.
- Sommer, M. 1984. *Die Gürtel und Gürtellbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich*. (Bonner Hefte zur Vorgeschichte Nr. 22). Bonn: Universität Bonn.
- Uenze, S. 1992. Schnallen und Riemenbeschläge. Taschenzubehör und Amulette. In Werner, J. (ed.) *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec*. Münchner-Beiträge zur vor-und Frühgeschichte, Band 43. München, 174-200.
- Vagalinski, L., Atanassov, G., Dimitrov, D. 2000. Eagle-head bukles from Bulgaria (6th-7th). *Archeologia Bulgarica* IV, 3, 78-91.
- Welkov, I. 1935. Eine Gotenfestung bei Sadowez (Nord Bulgarian). *Germania*, 19, 149-158.

Belt fittings from Bulgaria dated to the 4th–7th century (content, achievements and problems of research)

Lyuba Traikova

(summary)

The article is aimed at summarizing the study on belt fittings from present-day Bulgaria in the Late Antiquity. The PhD thesis is focused on the complete development of the belt fittings in the specified period and area. These artifacts are important chronological indicators. They provide valuable information about social status, gender and ethnic affiliation, trade relations and production centers.

The buckles are classified in groups because of their wide chronological range. This will allow the creation of a typology which can be applied to a long chronological period will be based on well-defined criteria. The creation of a typology which can be updated and upgraded is one of the main goals of the study.

Since there is no unified terminology in the Bulgarian academic literature related to the elements of the belt fittings, a brief review on them will be made here.

Work with artifacts kept in the museums:

- The main problem related to the belt fitting kept in the museums is that part of them are donated, purchased or confiscated by the police from treasure hunters. They do not come from reliable archaeological context and an essential part of the information they could have provided is lost. A great deal of cautiousness is necessary when such artifacts are studied because we are not certain even about their provenance.

- It is hard to trace out the origin of artifacts discovered during archaeological excavation, which are still unpublished;

- Another problem is related to artifacts which are kept in the museum depositories. If they are not published they cannot be used by any database.

The article is illustrated by five tables presenting forty-one artifacts: buckles, appliques and strap-ends from present-day Bulgaria.

Топография и архитектура на Партикополис през римската епоха

Филип Колев^a

^aКатедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 5, София 1504; philip.g.kolev@gmail.com

Topography and architecture of Parthicopolis in the Roman period

Philip Kolev^a

^aDepartment of Archaeology, Faculty of History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; philip.g.kolev@gmail.com

ABSTRACT

The article is aimed at presenting the topography and the architecture of the ancient town of Parthicopolis located underneath the modern town of Sandanski. The author accepts the assumption of Louis and Jeanne Robert, who believe that this town is the ancient town of Parthicopolis mentioned by the written sources. This hypothesis is supported by new information about the historical geography of the Middle Strymon valley. A suggestion is made about the time of the establishment of the central part of the town based on available epigraphic evidence. The author makes an attempt to trace out the route of the defensive wall enclosing ca. 20 hectares large area. The theatre is the only excavated public building within the later defensive walls dated back to this period. There is information about other buildings situated underneath basilicas № 1 and № 4. Outside the town walls there was a sanctuary and a temple of the Thracian Horseman called Θεός Σαληνός. The locations of the Roman graves on the map provide information about the functioning of a large cemetery situated to the south and another one situated on a hill, to the west of the town.

KEYWORDS

Roman archaeology, Roman architecture, ancient urban development, Roman province of Macedonia

Античният град, намиращ се под съвременния Сандански, е известен в научната литература най-вече със своите монументални църковни сгради от късната античност. Същевременно, прави впечатление силно ограничената информация за римския период. Този факт е породен от липсата на археологически и епиграфски данни. Въпреки това е възможно да се маркират някои черти в топографията и архитектурата на градския център от римската епоха.

Градът се намира в Санданско-Петричката котловина, на десния бряг на р. Санданска Бистрица, ляв приток на р. Струма. Разположен е на хълм с източно изложение, в местност, богата със своите минерални извори. Споменатата река му осигурява естествена защита от изток и североизток.

Макар известен отдавна в научната литература, липсата на епиграфски данни за името му затруднява неговата идентификация, което от своя страна води до различни предположения – Десудаба (Иванова 1926, 549), Александрополис (Detschew 1954, 114), Гареск (Геров 1961, 192), Запапа (Beshevliev 1962, 3-5), Сале (Иванов 1984, 12-13), Нейне (Динчев 2006, 90), Филипополис (Манов 2008, 21) и Хадрианополис (Zahrnt

1993, 235). През последните години като най-убедителна се налага хипотезата на Луи и Жана Робер, които идентифицират античния град със споменавания в изворите Партикополис (Robert, Robert 1948, 169, n. 112). Тази теза се подкрепя и от Г. Михайлов, Ф. Папазоглу¹ и др. (Mihailov 1997, 401; Papazoglou 1963, 535). В резултат на проведените археологически разкопки на базиликата през 60-те г. на XX век, Т. Иванов проучва в притвора ѝ мозайка със строителен надпис, от който се разбира, че църквата е съградена от местния епископ, представен в надписа като „Йоан, мъж разумен и мъдър“ (Иванов и др. 1969, 140-141). Мозайката е датирана през втората половина на V в. от В. Попова и споменатият епископ се свързва с Йоан, епископ на Партикополис, който изпраща за участие в Четвъртия вселенски събор в Халкедон своя презвитер Кирил (Ророва 1981, 178; Acts VI, 9.321). Трябва да се има предвид, че името Йоан е често срещано. От друга страна Клавдий Птолемей отбелязва Партикополис² като град в областта Синтика наред с градовете Тристолос и Хераклея Синтика (Ptol. III, 12, 27). Последният е сигурно локализиран при с. Рупите, Петричко. Същевременно той, както и градският център при Сандански, е разположен в една област – Долината на Средна Струма и следователно може да се допусне, че градът под Сандански е Партикополис. Самото име подсказва урбанизационен акт, извършен под контрола на император Траян след победата му над партите.

Под форма Паройкополис, градът е споменат в съчинението „Περί μακροβίων“ (За дълголетниците) на Флегон от Тралес, автор, чието творчество се отнася към II в. по времето на император Хардиан (117-138) (FHG III, 608-611). Приема се, че източниците на Флегон, които той ползва при описанието на дълголетниците, произхождащи от Италия, се основават на ценз, извършен при управлението на император Веспасиан (Nicolet 1991, 138; Parkin 2003, 185-187). Що се касае до дълголетниците, произхождащи от градове, намиращи се в провинциите Македония, Лузитания и Витиния и Понт, тази хипотеза не изглежда сигурна. Възможно е в тази част Флегон да е използвал като източник местен провинциален ценз.

Както отбелязва П. Веселинг, в преписите на Флегон и Клавдий Птолемей е допусната грешка при изписването на името на града и тук трябва да се чете Παρθικόπολις вместо Παροικόπολις³ (Wesseling 1735, 639). Несъмнено тази грешка е допусната при средновековния препис. Изворите, споменаващи града в периода IV – VI в., потвърждават горното твърдение. Св. Хиларий от Поатие отбелязва, че в църковния събор в Сердика през 343 г. взима участие Йона епископ на Партикополис⁴ “Ιonas a Macedonia de Particopoli” (Papazoglou 1988, 372, n. 35) Трябва да се отбележи, че в произведението на Хиларий, съвременник на събитията, предава името на града като Particopolis, което потвърждава мнението, че градът няма как да се е наричал Паройкополис, тъй като за разлика от гръцки, където лесно може да стане объркване Ο-Θ, в латински Ο и Т не са близки по форма. По-горе бе отбелязано, че епископ Йоан от Партикополис е засвидетелстван в актите на Четвъртия вселенски събор в Халкедон (Acts I, 3.327; IV, 1.289, 9.78; VI 1.308, 9.321). Важно е да се посочи и пътеводителът на

1 В по-късните си публикации Ф. Папазоглу предпочита формата Παροικόπολις (Papazoglou 1988, 371-375).

2 В запазените средновековни преписи на „География“ от Кл. Птолемей името на селището е представено под формата Παροικόπολις (Paroecopolis).

3 Впоследствие с това становище се съгласяват К. Мюлер (Müller 1883, 510), П. Пердризе (Perdrizet 1900, 309, n.1), П. Колар (Collart 1937, 297, n.2; 507, n.1) и др.

4 Благодаря на Н. Шаранков за предоставената информацията.

Обр. 1. Обекти с материали от предримския и ранноримския период

(от автора, върху основа от www.arcgis.com)

Fig. 1. Sites yielding artefacts dated back to the Pre-Roman and the Early Roman periods

(by the author, revised after www.arcgis.com)

Хиерокъл, в чийто средновековни преписи градският център е представен като Партикополис, а само в един е допусната грешката и името му е изписано Паройкополис (Hier. Synecd. 639, 8; Papazoglou 1988, 372). В съчинението „За строежите“ Прокопий Кесарийски споменава за кастел в Македония с името Партион (Παρθίων), чието име би могло да се разглежда като коруптела на името на Партикополис (Proc. De aedif. IV, 4). Стефан Византийски споменава, област в Македония, носеща името Партис (Παρθίς, χώρα Μακεδονίας) (Steph. Byz., 505). Партикополис е споменат и в епархийските списъци под формата Παθηκοπόλεως (Notitia 3, 268).

Важен момент в изследването на римския град е проблемът с неговото възникване и отношението му към по-ранни селищни структури. Сондажите в източната част на епископската базилика показват обитаване в този ареал през VII – V в. пр. Хр (обр. 1) (Александров и др. 2008, 285-286). Монети и керамика от елинистическата и ранноримската епоха са засвидетелствани и при разкопките на обектите ГУМ и базилика №1. Особено значителна е концентрацията на елинистически материали в първия обект, който за съжаление остава непубликуван (Димитрова-Милчева 2002, 269; Porova 1981, 179). Наличието на предримски материали води някои автори към

Обр. 2. Писмо на император Антонин Пий (по Mihailov 1966, tab. 130)

Fig. 2. Letter of Emperor Antoninus Pius (after Mihailov 1966, tab. 130)

идеята за съществуване на град, предшестваш римския⁵. Трябва да се подчертае, че с наличните към момента фрагментирани данни не е обективно да се твърди, че на това място е съществувал градски център преди II в. сл. Хр.

Първите сведения за организиран градски живот на това място се отнасят към първата половина на II в., от когато са и най-ранните епиграфски паметници (Mihailov 1966, № 2263, 2270-2275; Mihailov 1997, № 5897). Те карат Б. Геров да заключи, че „Градът е започнал да живее по-интензивен градски живот, както изглежда, при Хадриан.“ (Геров 1961, 193)

Важна информация за основаването на римския град получаваме от императорския указ на Антонин Пий, датиран през 158 г. сл. Хр. Самият надпис е многократно коментиран в научната литература, затова няма да се спираме подробно на него (Detschew 1954, 110-118; Oliver 1958, 52-60; Mihailov 1966, № 2263; Oliver 1989, 322-323). Най-проблемна за интерпретиране е горната дясна част на надписа. Тя е леко повредена и създава трудност при възстановяването на края на ред 4. Според Г. Михайлов, на това място текстът трябва да бъде възстановен както следва „εἴ τι αὐθις πρῶτ[τ]

5 Най-показателен е коментарът на Т. Иванов за откритите в Сандански предримски материали „показаха по безспорен начин, че преди римското владичество на територията на гр. Сандански (Св. Врач) е имало тракийско селище (град) от къснокласическата и елинистическата епоха“ (Иванов 1994, 31).

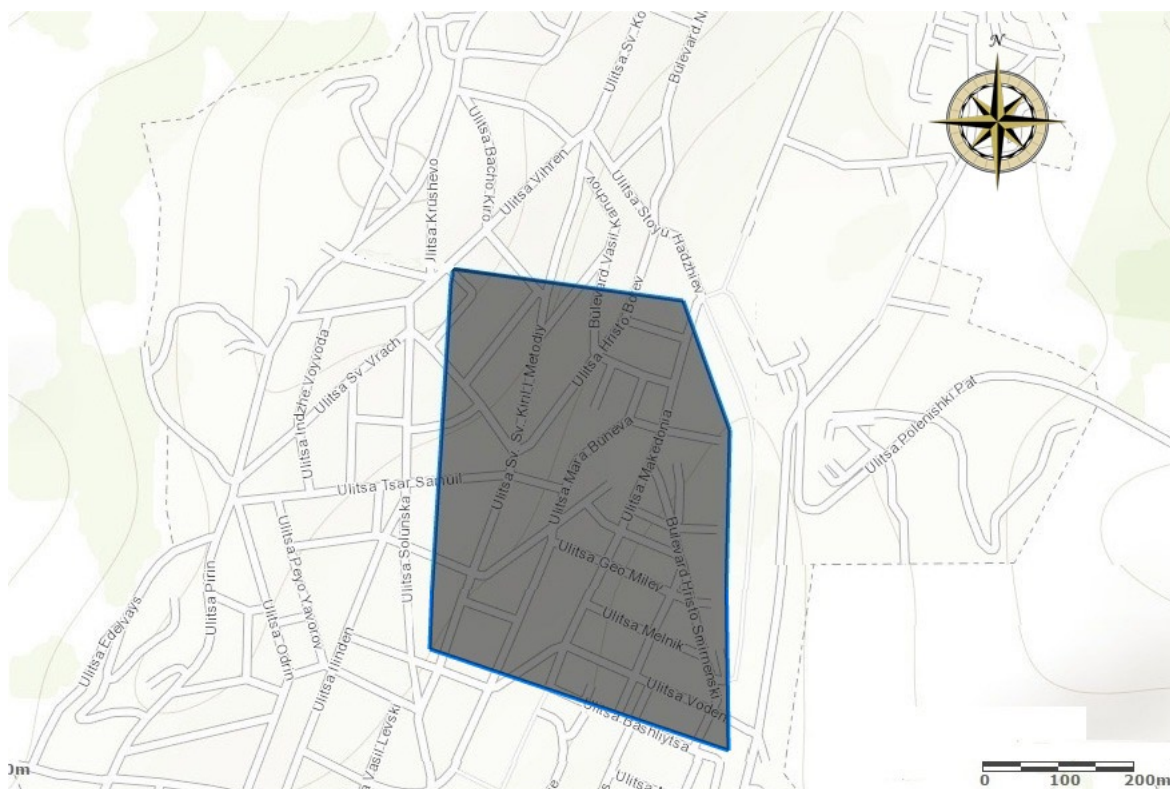
εἶθαι περὶ τοῦ/του διδάξαιέν με, ὃ ἄξιόν ἐστὶν γνῶναι ὑμᾶς, εἴσεσθε.” (Ако ме уведомят отново, че се облагодетелствате от това, което си струва да узнаете, ще знаете.) (Mihailov 1966, № 2263, Манов 2008, № 39). Буквената наличност обаче не позволява на ред 4 да се прочете *πράττεσθαι*⁶. На снимката на надписа, публикувани в корпуса му, както и на самия надпис, сега съхраняван в НАИМ-БАН под пореден № 119, ясно се вижда, че въпросната дума би трябвало да се възстанови като *Ἡρακλεῶ[τα]ι* (обр. 2). След това уточнение изречението става: *εἴ τι αὖθις Ἡρακλεῶ[τα]ι περὶ τοῦ/του διδάξαιέν με, ὃ ἄξιόν ἐστὶν γνῶναι ὑμᾶς, εἴσεσθε.* (Ако хераклеяците отново ми съобщят по този въпрос нещо, което си струва да узнаете, ще разберете).

Под хераклеяци в надписа несъмнено се крият жителите на съседната Хераклея Синтика, като по този начин писмото на Антонин Пий се явява третият и най-ранен надпис от долината на Средна Струма, в който се споменава античният град. Заедно с това той повдига нова дискусия за отношенията между двата града след основаването на Партикополис. Както изглежда, жителите на Хераклея са били силно засегнати от основаването на новия градски център, тъй като са откъснати земи от територията на града. Като реакция те изпращат жалби до императорската администрация, както става ясно в надписа. С този факт би могло да се обясни и псевдоавтономното бронзово монетосечене на Хераклея, което трябва да се разглежда като опит за пропаганда⁷. Намесата на императора в регулирането на градските финанси, редове 6-12, ясно показва, че първоначално заложеният финансов модел не е довел до желания ефект и се е наложила последвалата корекция, станала най-вероятно скоро след основаването на града.

За фортификацията на селищния център са налични сравнително малко данни. Този факт е породен от липсата на археологически разкопки. Все пак някои наблюдения на Т. Иванов и Ал. Милчева дават възможност за маркиране на трасето на крепостните стени и техниката, с която са изградени (Иванов и др. 1969, 201-202; Димитрова-Милчева 2002, 277). Най-много информация има за западната крепостна стена. Участък от нея е открит в западния край на двора на училище „Св. Климент Охридски“. Дължината на фрагмента не е известна, но запазената му ширина е 1,92 м. Стената е изградена от речни и ломени камъни, споени с бял хоросан, примесен с парчета чукана тухла. Според наблюденията на Т. Иванов в този район стената е вървяла успоредно на ул. „Солунска“ (Иванов и др. 1969, 201). На 70-80 метра южно от училището тя прави завой на изток, откъдето започва южният фронт на фортификацията (Велков 1961, 246). Тук тя следва естествения наклон на терена от запад на изток към реката. Фрагменти от нея са регистрирани в дворовете, намиращи се на север от ул. „Княз Борис“ (ст. Ангел Димитров) (Иванов и др. 1969, 202). Ал. Милчева засича крепостната стена близо до нейния предполагаем югозападен ъгъл на ул. „Св. Кирил и Методий“. В този сектор тя е изградена в *opus mixtum* от речни камъни и тухли, споени с бял хоросан, примесен с едро чукана тухла (Димитрова-Милчева 2002, 277). Крепостната стена достига реката в района на кооперативния пазар и от тази точка се насочва на север. Може да се предположи, че нейната траектория е успоредна на реката, на известно разстояние от нея, със сигурност на първата незаливна тераса,

6 Изказвам благодарности на Н. Шаранков за предоставената информация. Негово е четенето на надписа и превода му. Последващият анализ засягащ конфликта между двата града, както и монетосеченето на Хераклея като опит за пропаганда също са негово дело.

7 За монетосеченето на Хераклея Синтика виж: Раупов 2015, 228-237

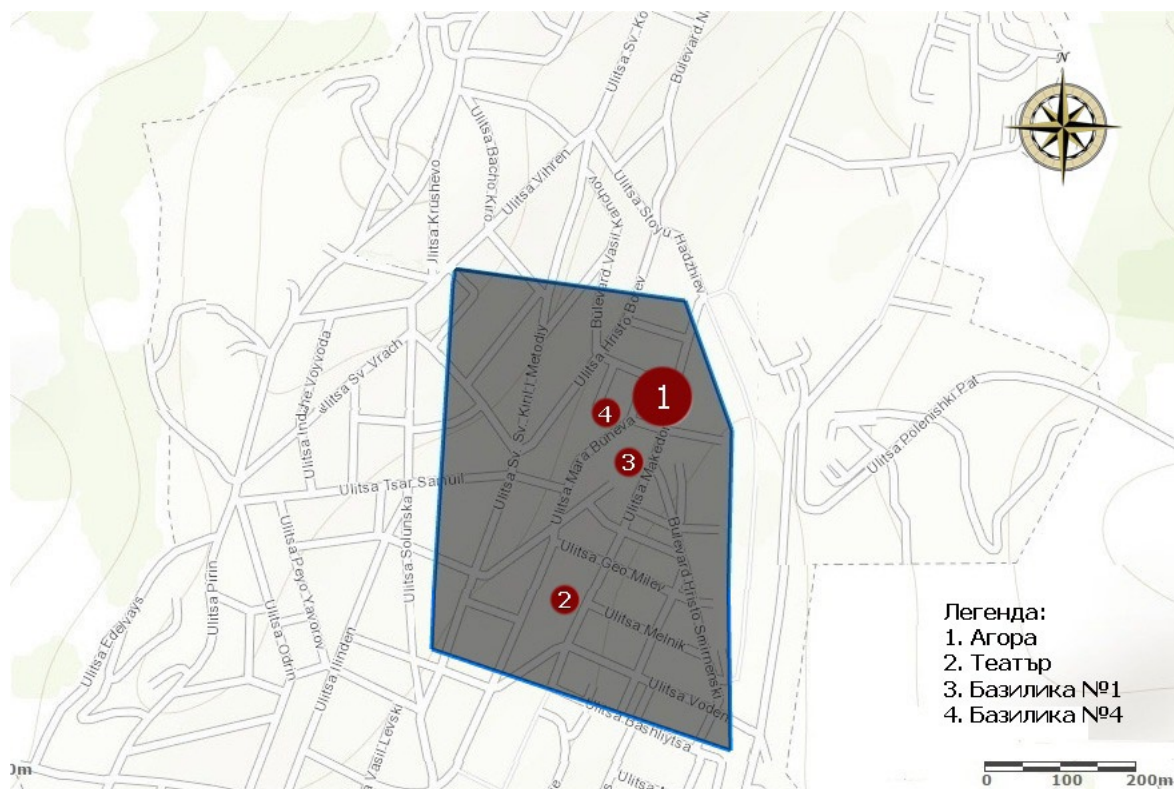

Обр. 3. Предполагаме трасе на крепостната стена (от автора, върху основа от www.arcgis.com)

Fig. 3. Probable route of the defensive wall (by the author, revised after www.arcgis.com)

и достига до североизточния и завой. Най-вероятно на фрагмент от нея се натъкват строителни работници при направата на подпорна стена на ул. „Хр. Смирненски“ (Иванов и др. 1969, 202). Трасето на северната крепостна стена е най-несигурно. В този участък според Вл. Петков стената преминава през дн. ул. „Иван Рилски“ и достига на запад до пл. „Грамос“ (Петков и др. 2000, 14). Възможно е зидът, открит от работници при строежа на водопровод, прекарващ минерална вода от центъра на града на север към почивната станция на профсъюзите, да е част от фортификационната система на града. Той е с ширина от 1,70 м и е изграден от речни и ломени камъни споени с бял хоросан (Иванов и др. 1969, 202).

С оскъдната информация в публикациите, засягащи крепостната стена, е трудно да се определи точно каква площ от града е била укрепена. Все пак при картиране на градската фортификация с местоположението на описаните по-горе фрагменти, и имайки предвид топографията на района, върху който е изграден античният град, би било възможно да се очертаят контурите на града, обхванат от крепостните стени (обр. 3). В този си вид укрепената градска площ възлиза на около 20 ха. Липсват данни за кули и порти, които да спомагат за отбраната на градския център. Т. Иванов предполага, че южната градска порта трябва да се търси в района на днешната главна улица (Иванов и др. 1969, 201). Другата основна порта трябва да е ситуирана по източната крепостна стена. Конфигурацията на заобикалящия града терен предполага основните пътни артерии, влизащи в града, да са с посока от юг и изток, както впрочем е и сегашното положение. При посещението си в с. Св. Врач в края на XIX в. В. Кънчов съобщава за останки от каменен мост, вероятно от римската епоха (Кънчов

Обр. 4. Местоположение на обектите от римската епоха в рамките на укрепената площ (от автора, върху основа от www.arcgis.com)

Fig. 4. Location of the Roman sites in the fortified area (by the author, revised after www.arcgis.com)

1970, 157). Дори мостът да не е от римската епоха, съществуването му е показателно за комуникациите в района.

Пръв Димитър Дечев се опитва да датира крепостните стени на града, като смята, че те са изградени по времето на Филип II и Александър Велики (Detschew 1954, 114). Т. Иванов отхвърля предложената от Д. Дечев датировка и на свой ред заключава „Въз основа на това, което сега е запазено, крепостната стена трябва да се отнесе едва към римската епоха, между II–IV в. на н.е.“ (Иванов и др. 1969, 201). На по-различно мнение е Ал. Милчева. На основата на паралели с крепостната стена на Никополис ад Нестум и на фона на политическите събития в района, тя датира укрепването на града през III–IV в. сл. Хр.⁸ (Димитрова-Милчева 2002, 277). Макар и датирана в края на разглеждания тук период, представянето и цели да се маркират границите на римския град, който топографски, в известна степен, се повтаря в по-късния град. Може да се допусне съществуването на квартали и извън тези рамки в южна и северна посока, където теренът позволява изграждането им.

Планирането на града е съобразено с особеностите на терена. Стръмната на местата местност, с наклон от запад на изток, предполага терасиране. Видимо могат да се обособят три нива, върху които се е развивал античният град. Най-високото ниво обхваща западната част на укрепената площ, районът на дн. ул. „Св. Св. Кирил и Методий“. Втора тераса може да се открие в югозападната част на града в района на

8 С това становище по-късно се съгласява и Т. Иванов (Иванов 1994, 33)

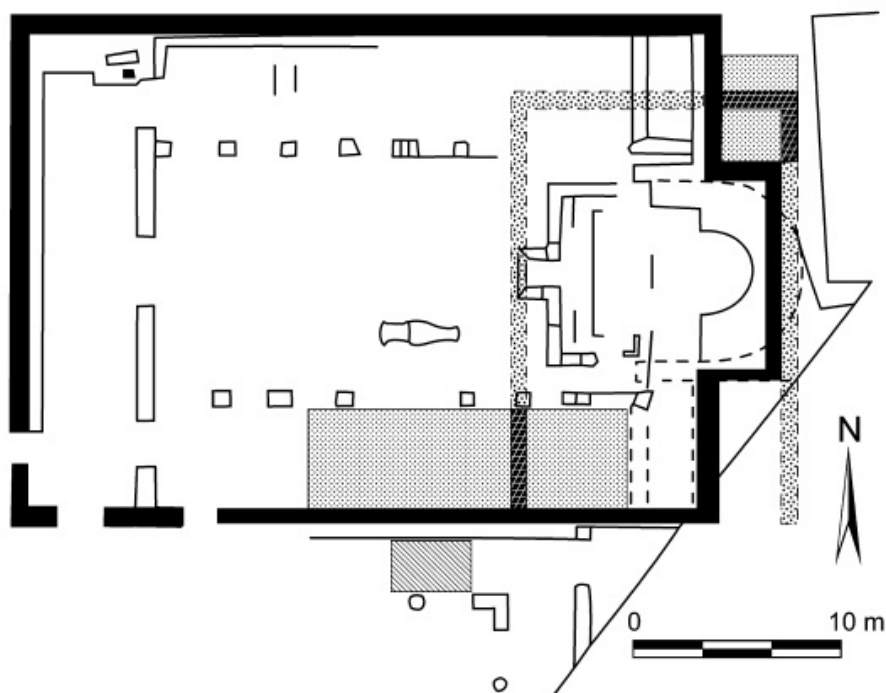
дн. ул. „Гоце Делчев“. По-голямата част от града е разположена на по-ниско ниво, обхващащо днешната главна улица и достига плавно до реката. Вероятно поради голямата денивелация между отделните тераси са били използвани стълбища, както това се случва и днес. Възможно е и в западната градска част просто да е отсъствала ортогонална планировка.

Липсват данни за уличната мрежа през римската епоха. Вероятно по-късната улица с колонада, преминаваща покрай базиликите № 1, 2 и 4, е съществувала и през римската епоха. Доказателство за това е ориентацията на по-ранните сгради, намиращи се под базиликите № 2 и 4, чиито зидове са успоредни на стените на базиликите. Би могло да се допусне, с известна доза сигурност, че въпросната улица е *cardo maximus*. Част от нея е засечена и на обект ДСК-III, който отстои на около 200 м южно от базилика №1 (Петрова и др. 2005, 209).

Жизнено важно за функционирането на града е гарантирането на постоянна питейна вода. Тя вероятно е осигурявана от каптаж, чието местоположение трябва да се търси в Пирин (Димитрова-Милчева 2002, 271). Северно от крепостната стена трябва да се търси и градският резервоар (*castellum aquae*). Друг източник на питейна вода са кладенците, но за разлика от късната античност през римската епоха няма данни за такива съоръжения. Вероятно още при началното организиране на градското пространство минералните извори са били каптирани. Топографията на местността, върху която е изграден античният градски център, предполага оттичане на мръсните води в канали с направление на юг и изток.

Според наблюденията на Ал. Милчева, агората на града трябва да се търси в пространството около вековния чинар (обр. 4). Като свой аргумент тя изтъква градското планиране в този район през Късната античност. Тук е налице силната концентрация на представителни сгради, от които три базилики, в един сравнително ограничен ареал. Като втори аргумент Ал. Милчева посочва строителен надпис, отнасящ се към началото на III в. сл. Хр, открит преупотребен в по-късния портик на базилика №1. В него се споменават Марк Аврелий Капитониан Александър и Теренциана Юлия, които, като бивши жреци на императорския култ, даряват пари за колонадата на новопостроена стоа (Димитрова 1982, 53-57). Предлагащата локализация е логично обоснована и така представена тя поставя градския площад в североизточната четвърт на укрепената градска площ. Все пак само бъдещи разкопки в този район биха потвърдили тази хипотеза.

През 2007 и 2008 г. при спасителни проучвания на запад от главната улица е открито съоръжение, интерпретирано като театър. Разкопките са ръководени от Светла Петрова. Сградата е била изсечена в скалата, като са оформени три нива, след това са изградени редовете от речни камъни споени с хоросан. В основата на първия ред е открита мраморна плоча с две дупки с метални висулки. Плоча е била от парапета и е служила за основа на металната ограда, което е доказателство за провеждането тук на кървави зрелища. Тази констатация съвпада и с открития в баптистерия на епископската базилика гладиаторски афиш (Герасимова 2010, 191-206). Орхестрата на съоръжението е изградена първоначално от черноземна пръст, покрита с чакъл и речни камъни, а в по-късен период е била покрита с големи мраморни плочи (Петрова 2008, 382-383; Петрова 2009a, 373-375; Петрова 2009b 375-377). Проучвателят на обекта не предлага датировка, но на основата на гладиаторския афиш, който се отнася към

Обр. 5. Сграда от III-IV в., намираща се под по-късната епископска базилика (№ 4) (по Александров и др. 2008, 283)

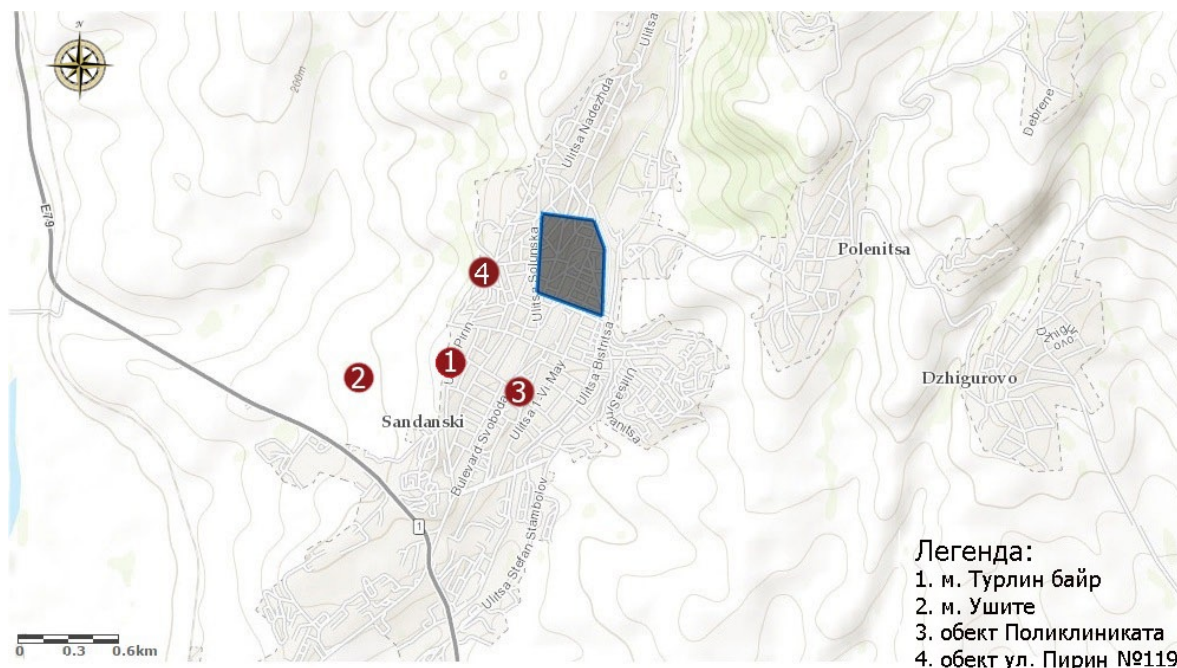
Fig. 5. Building from the 3rd – 4th c. AD situated under the later Episcopal basilica (№ 4) (after Александров и др. 2008, 283)

времето на Север Александър⁹, може да се приеме, че той е съществувал със сигурност през първата половина на III в. сл. Хр

Останки на сгради от римския период, в очертанията на по-късните крепостни стени, има регистрирани още на обектите базилика № 1 и № 4. При проучването на базилика № 1 под нартекса и е открито по-ранно помещение с мозайка, изградена в *opus sectile*. Част от декорацията на базиликата е от по-ранни, преупотребени архитектурни детайли от II – III в. (Димитрова-Милчева 2002, 272). Зидове на сграда от III – IV в. са засечени при проучването на базилика № 4 (обр. 5). Разкритата постройка е със стени, успоредни на по-късната базилика, което, както бе отбелязано по-горе, е доказателство за приемственост в планировката в тази част от града (Александров и др. 2008, 283, 286; Александров и др. 2014, 135).

В непосредствена близост с града, извън крепостните стени, е проучено светилище на Тракийския конник, известен тук като Саленски бог (Θεὸς Σαληνός). Храмът има правоъгълен план с размери 5,50 м (север-юг) и проследени около 5 м (изток-запад), но според Т. Иванов стената в посока изток-запад вероятно е по-дълга (обр. 6) (Иванов 1984, 1). Западната страна на храма не е запазена. Зидовете на светилището са изградени в субструкция от речни камъни, споени с бял хоросан, а в суперструкция е използван *opus mixtum*. В североизточния ъгъл на храма е запазена розова хоросанова мазилка, върху която са изписани гръцките букви ΝΙ. Светилището започва да функционира от II в. сл. Хр., като сигурни данни за неговото съществуване има до средата на III век, когато е разрушено след пожар. Според проучвателя вероятно краят

9 Бих искал да благодаря на Н. Шаранков за предоставената информация.

Обр. 7. Местоположение на античните некрополи (от автора, върху основа от www.arcgis.com)

Fig. 7. Location of the ancient necropolises (by the author, revised after www.arcgis.com)

на обекта настъпва с готските нашествия от средата на III век или с християнизацията през IV в. сл. Хр (Иванов 1984, 14).

За некрополите на римския град съществува оскъдна информация. Системни археологически разкопки на тяхна територия не са извършвани, а данните, които са достигнали до нас, са благодарение на случайни находки. Югозападно от античния град са известни два некропола (обр. 7). Първият е разположен в м. Турлин байр, където при селскостопански дейности са разкрити няколко гроба, изградени от каменни плочи. Извършеният в тях погребален обред е трупополагане. Само в един от гробовете е открит гробен инвентар, представен от 3 кани, чаша, амфоровидна стомна, лампа и бронзова тока от III – IV в. (Дремсизова-Нелчинова 1987, 111). Вторият некропол е разположен в м. Ушите, където при изкопни работи работници случайно попадат на зидани гробове. Те са с трупополагане, като данни за ориентацията им и за гробния инвентар липсват. Оттук произхождат надгробни плочи с портретни изображения, както и надписът за дарение, извършено приживе от Флавиана Филократия в полза на градската община (Дремсизова-Нелчинова 1987, 111). Друг некропол е локализиран на мястото на градската поликлиника, на улиците Свобода и Б. Сарафов. При строежа ѝ в края на 50-те години на XX в. работници се натъкват случайно на гробове и надгробни плочи (Димитрова-Милчева 2002, 286). При картирането на описаните по-горе некрополи става ясно, че те образуват голям южен некропол.

Налице са известни податки за съществуване и на западен некропол през римската епоха. През 1995 г. Вл. Петков и Ст. Пищалов проучват гробница-мавзолей на ул. „Пирин“ № 119, намираща се западно от крепостните стени на най-високата точка на хълма, в чието подножие е разположен античният град. Разкрито е помещение с правоъгълна форма и с три ниши от запад, север и юг. Под пода му са разкрити две гробни съоръжения – зидана гробница със стъпала, водещи към гробната камера, и

зидан гроб. Според проучвателите сложният архитектурен план и етажната структура на съоръжението подчертават не само неговия погребален, но и мемориален характер (Пищалов, Петков 1996, 81). Имайки предвид монетния материал и техниката на градеж, Вл. Петков и Ст. Пищалов датират изграждането на комплекса в последната четвърт на III в. Комплексът е функционирал до първата половина на IV в. (Пищалов, Петков 1996, 81; Филипова 2003, 68). Според наблюденията на Вл. Петков около мавзолея са разкрити гробни съоръжения, които не са проучени (Георгиева 2005, 138). Вероятно с този некропол трябва да се свържат и две надгробни плочи, открити в двора на училище „Св. Климент Охридски“ и при подравняването на ул. „Солунска“ (Николов 1970, 284-285).

Макар известната информацията за градската планировка и архитектура на римския град да е ограничена, би могло да се маркират някои важни изводи. С наличните данни не може да се твърди, че е съществувал селищен център през елинистическата или в ранноримската епоха. Формирането на такъв може да се отнесе към началото на II в. сл. Хр., като данни за по-интензивен градски живот има през втората четвърт на II в. сл. Хр. Най-показателно в това отношение е писмото на император Антонин Пий, от което става ясно, че процесът на формиране на Партикополис е преминал, не без известни трудности, породени от разклатените си финанси и съпротива от страна на жителите на съседната Хераклея.

Градското ядро през римската епоха е в основата и на укрепената площ на късноантичния град, която възлиза на около 20 ха. Поради особеностите на терена, терасиране с голяма денивелация между отделните нива, както изглежда не на цялата градска площ е била следвана характерната за античните градове ортогонална планировка. Основната комуникационна артерия през римската епоха е била повторена от по-късното *cardo*, западно от базиликите № 1 и 2.

Към момента е разкрита само една обществена сграда в рамките на укрепената площ – театърът. Други сгради са локализирани под базиликите № 1 и № 4, а извън крепостните стени е регистрирано и светилище с храм на тракийския конник. Чрез картиране на местоположението на гробните съоръжения от римския период, може да се обоснове съществуването на голям южен некропол, както и на друг, заемащ хълма западно от града.

Благодарност

Изказвам благодарности на ас. Н. Шаранков (СУ „Св. Климент Охридски“) за изключително ценните съвети при изготвянето на статията; на проф. д-р. К. Рабаджиев (СУ „Св. Климент Охридски“), доц. д-р. В. Динчев (НАИМ-БАН) и гл.ас. Ив. Лозанов (СУ „Св. Климент Охридски“), за редакциите на текста и менторската подкрепа, без която тази работа не би могла да добие своя завършен вид.

Цитирана литература

Александров, С., Петков, В., Христова, Т., Иванов, Г. 2008. Разкопки в северния портик на епископската базилика град Сандански. В *Археологически открития и разкопки през 2007*, София, 283-287.

- Александров, С., Христова, Т., Иванов, Г. 2014. Археологически проучвания в апсидата на епископска базилика в град Сандански. В *Археологически открития и разкопки през 2013*, София, 135.
- Велков, В. 1961. Нови епиграфски данни за античната история на град Сандански. *Известия на Археологическия институт*, 24, 245-260.
- Георгиева, М. 2005. Некрополите на античния град при Сандански. В Рабаджиев, К. (ред.) *Studia in honorem prof. L. Getov* (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Suppl. IV). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 134-143.
- Герасимова, В. 2010. Два надписа от базилика № 4 в Сандански (предварително съобщение). *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 6, 191-206.
- Геров, Б. 1961. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. В *Годишник на Софийския университет, Филологически факултет*, 54.3, София, 153-407.
- Димитрова, А. 1982. Епиграфски данни за стоата на античния град при Сандански (III в. на н. е.). *Археология*, 1, 53-57.
- Димитрова-Милчева, Ал. 2002. Сандански (Sandanski) (Свети Врач) от античността до средновековието. В Иванов, Р. (ред.), *Римски и ранновизантийски градове в България*, т. 1. София: Иврай, 269-294.
- Динчев, В. 2006. Към характеристиката на античния център между с. Долна Градешница и с. Илинденци, Благоевградско. В Милчева, А., Кацарова, В. (ред.) *Spartacus II. 2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство*. (Международен симпозиум 1-4 октомври 2002 г. Сандански). Велико Търново: Фабер, 87-95.
- Дремсизова-Нелчинова, Ц. 1987. *Археологически паметници в Благоевградски окръг*. София: Център за пропаганда, информация и печат при Комитета за култура.
- Иванов, Т. 1984. Светилището на Тракийския конник ΘΕΟΣ ΣΑΛΗΝΟΣ при Сандански. *Археология*, 1, 1-15.
- Иванов, Т. 1994. Античният град при Сандански. Културно-историческо наследство. *Анали*, 2-3, 28-45.
- Иванов, Т., Стоянова-Серафимова, Д., Николов, Н. 1969. Разкопки в Сандански през 1960 г. *Известия на Българския археологически институт*, 31, 105-209.
- Иванова, В. 1926. Стари църкви и манастири в българските земи, IV-XII в. *Годишник на Народния музей*, IV, 429-582.
- Кънчов, В. 1970. Избрани произведения. Т. 1. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница. Битолско, Преспа и Охридско. София: Наука и изкуство.
- Манов, М. 2008. Селищният живот в долината на Средна Струма според античните епиграфски паметници от IV/III в. пр.Хр.-III в. сл.Хр. (Разкопки и проучвания 38), София: НАИМ-БАН.
- Николов, Н. 1970. Новооткрити паметници от Сандански и околността му от римската епоха. *Известия на археологическия институт*, 32, 284-293.
- Петков, В., Александров, С., Христова, Х., Яковлиева, Д., Топалова, Я. 2000. 3200 години поселищна история на град Сандански, Сандански.
- Петрова, С. 2008. Археологически проучвания в гр. Сандански, ул. „Македония“ №39. *Археологически открития и разкопки през 2007*, София, 382-383.
- Петрова, С. 2009а. Сандански. Археологическо проучване на обект ул. „Македония“ №39. *Археологически открития и разкопки през 2008*, София, 373-375.

- Петрова, С. 2009b. Сандански. Археологическо проучване на обект ул. „Македония“ №41. *Археологически открития и разкопки през 2008*, София, 375-377.
- Петрова, С., Петков, В., Ковачев, А. 2005. Археологически проучвания на обект ДСК-III, Сандански. *Археологически открития и разкопки през 2004*, София, 209-210.
- Пищалов, С., Петков, В. 1996. Късноантична гробница-мавзолей от Сандански. *Археологически открития и разкопки през 1995*, София, 79-81.
- Филипова, С. 2003. Монети от късноантична гробница-мавзолей от град Сандански. *Известия на исторически музей - Благоевград*, 3, 67-73.
- Beševliev, V. 1962. Le nom antique de Sveti Vrač (Bulgarie) - siège épiscopal au VIe siècle. *Byzantinoslavica*, XXIII.2, 1-5.
- Collart, P. 1937. *Philippe, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*. Paris: École Française d'Athènes.
- Detschew, D. 1954. Ein neuer Brief des Kaiser Antoninus Pius. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, XLI, 110-118.
- Mihailov, G. 1966. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. IV, *Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis Nestique repertae*. Serdicae: Academia litterarum Bulgarica.
- Mihailov, G. 1997. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. V, *Inscriptiones novae, addenda et corrigenda*. Serdicae: Riva.
- Müller, C. 1883. *Claudii Ptolemaei Geographia*. I, Paris: Alfredus Firmin-Didot.
- Nicolet, C. 1991. *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Oliver, J. 1958. A new letter of Antoninus Pius. *The American Journal of Philology*, 79.1, 52-60.
- Oliver, J. 1989. *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Papazoglou, F. 1963. Notes d'épigraphie et de topographie macédoniennes. *Bulletin de correspondance hellénique*, 87.2, 517-544.
- Papazoglou, F. 1988. *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* (Bulletin de correspondance hellénique, Supplement 16), Paris: École Française d'Athènes
- Paunov, E. 2015. The Bronze coinage of Heraclea Sintica. In Vagalinski, L., Nankov, E. (ed.) *Papers of the American Research Center in Sofia vol. 2. Heraclea Sintica: From Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC – 6th c. AD)* (Proceedings of a Conference at Petrich, Bulgaria, September 19-21, 2013). Sofia.
- Parkin, T. 2003. *Old Age in the Roman World: A Cultural and Social History*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Perdrizet, P. 1900. Inscriptions de Philippe: Les Rosalies. *Bulletin de correspondance hellénique*, 24, 299-323.
- Popova, V. 1981. The pavement mosaics of Bishop Ioannes' basilica in Sandanski. In Danov, H. (ed.) *Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Blagoevgrad*, 20-24. IX.1977. Sofia: Éditions de Académie bulgare des sciences, 173-181.
- Robert J., Robert L. 1948. Bulletin épigraphique. *Revue des Études Grecques*, 61, 284-285, 137-212.
- Wesseling, P. 1735. *Vetera Romanorum itineraria, sive Antonini Augusti itinerarium, itinerarium Hierosolymitanum, et Hieroclis grammatici Synecdemus*. Amsterdam.

Zahrnt, M. 1993. Hadrians Wirken in Makedonien. In: *Inscriptions of Macedonia. Third International Symposium on Macedonia*. Thessaloniki, 8-12 December 1993. Thessaloniki, 229-239.

Антични автори

The Acts of Council of Chalcedon (ed. R. Price, M. Gaddis. I-III. Liverpool, 2005)

Claudius Ptolemaeus. *Geographia*. (ed. C. Müller I, Paris, 1883)

Fragmenta Historicorum Graecorum (ed. Carolus Mullerus Parisiis, III, 1849).

Hierocles. *Synecdemus*. (ed. G. Parthey, Berolini, 1866)

Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae (ed. J. Darrouzès, I, 1981)

Procopius Caesariensis. *De aedificiis*. (ed. J. Haury I-III, Lipsiae, 1905-1913)

St. Byzantius. *Ethnicorum quae supersunt*. (ed. A. Mienieke, I, Berolini, 1849)

Topography and architecture of Parthicopolis in the Roman period

Philip Kolev

(summary)

The article is aimed at presenting the topography and the architecture of the ancient town of Parthicopolis located underneath the modern town of Sandanski. The limited amount of information hinders a more detailed study on the city development in the Roman period. However some important conclusions can be made.

The identification of the city is impossible because no epigraphic monument evidencing its name was found. Many assumptions about it were made. The most probable among all is the hypothesis of J. Robert and L. Robert who suggested that the name of the town was Parthicopolis, mentioned by a number of ancient authors. The name mentioned by Phlegon and Claudius Ptolemy is Paroikopolis and this form of the name in the written sources is probably a result of a mistake made by the mediaeval copyists. This becomes evident by the review on the written sources mentioning the town in the 4th – 6th century. The very name suggests an urbanization process taking place during the reign of Emperor Trajan (98-117 AD). The insufficient information does not provide opportunity to assume that an earlier urban center existed there. The earliest known artefacts clearly indicating the functioning of a town are inscriptions found in the cemeteries of the town and dated back to the first decades of the 2nd century AD.

Important information about the establishment of the Roman town is provided by Antoninus Pius's decree dated back to the year 158 AD. The upper right side of the inscription

is the most difficult to interpret. It is damaged and it is difficult to restore the end of line 4. In my opinion this part of the text has to be restored as follows: εἴ τι αὖθις Ἡρακλεῶ[τα]ι περὶ τοῦ/του διδάξαιέν με, ὃ ἄξιόν ἐστιν γνῶναι ὑμᾶς, ἐῴσθηθε (*If the Heracleians notify me again on this matter and if it is something worth to know, you will be informed*). The Heracleians mentioned in the inscription are undoubtedly the residents of the neighbouring town of Heraclea Sintica.

Probably the central part of the Roman town became the fortified area of the Late Antique town ca. 20 ha large. Most probably it was not possible to implement everywhere the orthogonal planning typical for the ancient towns because of the specific features of the terrain and the great difference in the levels. The main communication line of the Roman town was repeated by the later *cardo* located to the west from basilicas № 1 and № 2.

The theatre is the only excavated public building within the later defensive walls dated back to this period. There is information about other buildings underneath basilicas № 1 and № 4. Outside the town walls there was a sanctuary and a temple of the Thracian Horseman called Θεὸς Σαληνος.

The locations of the Roman graves on the map provide information for the functioning of a large cemetery to the south of the town and another one situated on a hill to the west of the town walls.

(Не)опазването на мегалитните паметници в България

Петя Кирилова^a

^aИнститут за научни изследвания в областта на организацията, управлението и защитата на културно-историческото наследство към Университет по библиотекознание и информационни технологии, бул. Цариградско шосе 119, София 1784, zerintiq@gmail.com

(Non-)protection of the megalithic monuments in Bulgaria

Petya Kirilova^a

^aInstitute for Research on Cultural and Historical Heritage, University of Library Studies and Information Technologies, 119 Tsarigradsko Shose Blvd, 1784 Sofia, Bulgaria; zerintiq@gmail.com

ABSTRACT

The field surveys for megalithic monuments in Bulgaria began in the late 19th–early 20th century and continue to the present. None of the studied and described megaliths in Bulgaria provides an example for a well-maintained monument. Apart from the funds necessary for their conservation, there is also a need of complex approaches for their study and persistency in their maintenance. The lack of consistent and efficient state policy is not the only reason for the destruction of these monuments. There is an urgent need of research activities (not interpretations), cooperation between the specialists for complex studies, a vision, an adequate plan for sustainable preservation of the monuments as well as their environment, etc.

The paper presents several dolmens from Bulgaria as an illustration of the problems related to them.

KEYWORDS

dolmens, megalithic monuments, problems, protection

Издирването на мегалитните паметници¹ в България започва в края на XIX в. и началото на XX в. и продължава до наши дни. От описаните и проучени до момента мегалити в България не са останали екземпляри, които да бъдат пример за добре поддържани паметници. За тяхното съхраняване са необходими, освен средства, комплексен подход при проучването им и постоянство в поддържането им. Причината за разрушението им не се крие само в липсата на ясна държавна политика, но и в острата нужда от изследвания по темата (не интерпретации); сътрудничество между отделните специалисти за комплексно изучаване; визия, адекватен план за устойчиво опазване не само на паметниците, но и на околната среда и др.

Тъй като законите са основните репери, от които се ръководим, ще обърна внимание на няколко точки от Закона за културното наследство (ЗКН) и по какъв начин не се урежда опазването на археологическите обекти, в частност мегалитите, след тяхното проучване. Според този закон, археологът – ръководител на разкопките, е длъ-

1 Терминът „мегалитни паметници“ е в значението му по ЮНЕСКО: конференция в Малага, Испания – септември 2011 г. на тема „Мегалитните обекти и Конвенцията за световното историческо наследство“ (UNESCO World Heritage Centre, 2011, September 20-24).

жен да: „осигури охрана на археологическия обект и на находките по време на теренното проучване“ и да „осигури възстановяване на външния вид на археологическия обект, когато теренното археологическо проучване няма да продължи, освен в случаите, когато има друго решение, взето по реда на този закон“ (ЗКН 2009, чл.153, ал. 1, т. 3 и 5).

Какъв е срокът за определяне дали „теренното археологическо проучване“ ще продължи или не? Има ли срок, в който трябва да бъде възстановен външният вид на археологическия обект и какво се разбира под „възстановяване“ (връщане във вида, в който е разкрит; в оригиналния му вид, например от XII в. пр. Хр. или към датата на започване на разкопките)? Какви са последствията, ако не се изпълни законът, който носи отговорността за обекта? Тези пропуски в закона са отбелязани отдавна, но тъй като са неудобни и за проучвателите, и за институциите, които трябва да се грижат за паметниците (общини, Министерство на културата), то те остават незапълнени.

В същия член т. 4 пише, че „лицето, получило разрешение за извършване на теренно проучване, е длъжно да: осигури финансово и организационно теренна консервация, чрез която да се предотврати увреждане и разрушаване на находките, както и загуба на свързана с тях информация, която се извършва с участието на съответен специалист, вписан в регистъра по чл. 165, ал. 1“ (ЗКН 2009, чл. 153, ал. 1, т. 3). След приключване на проучването на археологическия обект находките, в повечето случаи, се прибират във фондовете на музеите, но в такъв случай какво се случва с обекта, където са намерени те? Мегалитът не трябва ли да се консервира, дори и след като находките са преместени или в казуса с този вид недвижими паметници един долмен сам по себе си е находка? В т. 6 е споменато, че „движимите археологически находки“ трябва да се предадат в „държавен или общински музей“, а какво се случва с недвижими „находки“? Къде в Закона за културното наследство е дефинирано понятието „находка“? Не на последно място, ще цитирам следната точка, от която ясно личи проблемът с научните публикации: „Правото на първа публикация е за срок 10 години, който започва да тече от момента на прекратяване на теренното проучване“ (ЗКН 2009, чл. 153, ал. 4). Десет години не са ли прекалено дълъг период за първа публикация? И не стоят ли много от археологическите обекти недоизследвани, за да се пазят по-дълго авторските права и да се блокират публикации на други учени върху тях?

Пълна библиография на научната литература, свързана с мегалитните паметници на територията на България, е трудно да се състави. Трудността при историографския анализ на публикациите, особено относно интерпретациите на функционалността, религиозните идеи и специалните знания, вложени в тези архитектурни паметници, произлиза от разпокъсаността и непълнотата на научните публикации, издирването на литературата от първите проучвания и рядкото разглеждане на тези паметници в широк културно-исторически Средиземноморски и Малоазийски контекст. След публикуването на двутомника „Мегалитите в Тракия“ (Венедиков, Фол 1976; Фол 1982), липсва обобщена информационна картина по темата. Анализи и проучвания се правят на база конкретни обекти или съвкупност на налични паметници по време на археологически изследвания.

До момента в България няма комплексни изследвания на мегалитни паметници, от гледна точка на археоастрономията, палеоботаниката, минерало-петрографията и др., изследвания, които в Европа и по света се прилагат и са неразривна част от процеса на проучванията. Това са само част от причините, поради които все още остават без отговор много въпроси и неразрешени проблеми, свързани с този вид паметници. Българската територия е бяло поле на картата на мегалитите. И тъй като

Обр. 1.1. Долменът в Лапидариума на Археологически музей – Бургас преди пренасянето му в лапидариума (по Венедиков, Герасимов 1973, 148, ил. 3); 1.2. Долменът в Лапидариума на Археологически музей – Бургас през м. септември 2014 г. (автор П. Кирилова); 1.3. Долменът в Лапидариума на Археологически музей – Одрин, Р. Турция, 2015 г. (автор П. Кирилова)

Fig. 1.1. The dolmen in the Lapidarium of the Archaeological Museum in Burgas before it was transferred to the lapidarium (after Венедиков, Герасимов 1973, 148, ил. 3); 1.2. The dolmen in the Lapidarium of the Archaeological Museum in Burgas, September 2014 (author P. Kirilova); 1.3. The dolmen in Lapidarium of the Archaeological Museum in Edirne, Republic of Turkey, 2015 (author P. Kirilova)

онагледяването с примери може да даде най-точна представа за част от проблемите, отнасящи се за мегалитните паметници, по-долу ще се спра на едни от най-известните долмени в България. Под названието „най-известни“ се има предвид, че се намират в социализирани и достъпни местности, включени са като туристически дестинации или са част от екопътеки.

Долменът в лапидариума, непосредствено до входа на Археологически музей – гр. Бургас (обр. 1)

Долменът се намира в лапидариума на Археологически музей – Бургас (Венедиков, Герасимов 1973, 357). Всичките му плочи са обвити в бръшлян, около и в него са разхвърляни боклуци. В близост до долмена е поставена малка информационна табела.

Въпросът е „къде е музеят?“ като културна институция със специфични дей-

Обр. 2. Долмен в гробището на с. Голям Дервент, общ. Елхово, 2014 г. (автор П. Кирилова)
Fig. 2. A dolmen in the cemetery of the village of Golyam Dervent, Elhovo region, 2014 (author P. Kirilova)

ности и не следва ли той да се грижи за културно-историческото ни наследство? Защо е елиминирала задължението към „находката“ си? Ако не може да поддържа лапидариума си в изрядно състояние, как ще съхрани другите обекти, поверени на опеката му? Един такъв паметник не изисква много грижи, а почистване и ограждение около него, за да не стане обект на вандализъм. Долменът вече не може да бъде обект на изследвания, тъй като е преместен от „собствената“ си среда, но може да бъде туристическа „атракция“, стига да се поддържа. Пример за такава практика е долменът, намиращ се в лапидариума на Археологическия музей в Одрин, Турция.

Долмените в с. Голям Дервент (обр. 2-3)

Шкорпил съобщава за пет долмена в землището на с. Голям Дервент като три от тях са на територията на Р. България и два на Р. Турция (Шкорпил 1925, 42-43; 1888,

Обр. 3. Долмени в м. Пещерите, с. Голям дервент, общ. Елхово (автор П. Кирилова)
Fig. 3. Dolmens in the Peshterite locality, the village of Golyam Dervent, Elhovo region, 2014
(author P. Kirilova)

13-15). Подробно описани са два от долмените. Първият е „до селото (до църквата)“² (Шкорпил 1925, 42-43). Другите два долмена се намират „по северните склонове на пограничния в. Скрипка“, но е описан само единият (Шкорпил 1925, 42-43). През 2005 г. и 2007 г. Д. Дичев прави редовни археологически разкопки на два долмена в м. Пещерите (Дичев 2006, 110-112; 2008, 155-156).

След проучването на долмените и експонирането на намерените в тях находки в Исторически музей – Елхово, мегалитните паметници са оставени на „грижата на времето“. Фактът, че до тях е прокарана екопътека, че се намират в „Гранична зона“ не променя тяхното състояние, грижата за тях и средата наоколо.

Екопътеката „Тракийски долмени“ е под № 3 в туристическата карта за региона на гр. Елхово (Туристически информационен център 2014). Маршрутът е обозначен като пешеходен с продължителност около един час и трудност за начинаещи. Екопътеката е в лошо състояние, с буйна растителност и почти незабележими обозначения. Без водач или GPS ориентацията е трудна. Информационни табели липсват. Пространствата около двата долмена не са поддържани, на места личат следи от иманярски изкопи, камъните от крепидите са разхвърляни наоколо в голям периметър. След приключване на редовните археологически разкопки е била направена защита на паметника с найлон, която не е надеждна и достатъчна. От найлона са останали малки части предимно във вътрешността на долмените. Повечето от страничните камъни на

2 Долменът е запазен и до днес и съвпада с описанието на Шкорпил.

Обр. 4. Долмен в м. Нъчеви чаири, с. Хлябово, общ. Тополовград (автор П. Кирилова)
Fig. 4. A dolmen in the Nuchevi Chairi locality, the village of Hlyabovo, Topolovgrad region, 2014
(author P. Kirilova)

долмена са паднали или се държат на сантиметри от земята.

След разкриването на долмените, дейности по тяхното опазване не са предприемани, въпреки интереса към тях. С всяка изминала година мегалитите се разрушават все повече. Не е необходимо да се обяснява, че туристическата пътека може да се превърне в притегателен център не само за изследователи на мегалитните паметници, но и за туристи. Граничният статут на района малко затруднява достъпа, но това може да се превърне и в приоритет при подходяща реклама. Кой трябва да се погрижи за възстановяването на мегалитния паметник? Археологът, ръководител на разкопките, музеят, отговарящ за паметника на културата, общината, на чиято тери-

тория се намира или всички те, обединени от идеята да го съхранят?!

Долменът в м. Нъчеви чаири в землището на с. Хлябово (обр. 4)

Долменът се намира между с. Българска поляна и с. Хлябово. Регистриран е от (Бончев, 1901, 681), а е проучен и описан в "Мегалитите в Тракия" (Венедиков, Фол, 1976, 48-49).

Долменът е на лесто достъпно място, тъй като е в непосредствена близост до пътя. Десет километра преди навлизане в с. Хлябово има отбивка от пътя, необозначена с табела³. Именно там започва пътеката, достигаща до долмена. Пътеката представлява каменна настилка с плочи, на места има страничен парапет. Между разместените и изпочупени плочи е поникнала трева, но все пак стигат до импровизираната площадка пред долмена. Състоянието на мегалита е лошо. От вътрешната страна на плочите се наблюдава ронене на направената при консервацията циментова замазка. В гробната камера на големия долмен убежище е намерил кошер оси. Консервацията е неиздържана – циментови замазки и железни клинове, които са ясно видими и при преминаване на човек покрай долмена, могат да го наранят при невнимание. Край долмена не са поставени контейнери за отпадъци, поради което теренът около него е замърсен.

Разликата с предходните два примера е, че при този долмен е извършена реставрация, която не се поддържа. Той е социализиран, може би не по най-добрия начин, но паметникът все още е цял и се радва на интерес. Необходимите грижи за неговото опазване са нищожни като финансов ресурс и са свързани с елементарни действия.

От няколкото примера в доклада, които всъщност са най-популярните паметници, може да се изведе заключението, че мегалитите в България не се опазват. С тях са свързани редица проблеми – от недостатъчност на научните публикации и липса на комплексни изследвания до тяхното опазване като паметници на културата. Те са археологически изследвани, описани и занемарени, а доста голяма част от тях са и вече разрушени. България е може би една от малкото страни, която не се стреми към опазване на този дял от културно-историческото си наследство. Мегалитните паметници в България би трябвало да намерят място в световната карта на мегалитни паметници. Големият им потенциал като туристически ресурс би позволил, ако се полагат грижи за тях, да се превърнат в обекти за културен туризъм, а защо не и за по-сетнешни интердисциплинарни научни изследвания.

Цитирана литература

Бончев, Г. 1901. Мегалитни паметници въ Сакаръ-планина. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XVIII, 659–703.

Венедиков, Ив., Герасимов, Т. 1973. *Тракийското изкуство*. София: Български художник.

3 Данните са от септември 2014 г. Към момента, по данни на Янко Динчев от с. Хлябово, табела е поставена.

- Венедиков, Ив., Фол, Ал. (ред.) 1976. *Тракийски паметници: Мегалитите в Тракия*. Т. I. София: Наука и изкуство.
- Дичев, Д. 2006. Проучване на долмен намиращ се в землището на с. Голям Дервент, общ. Елхово. *Археологически открития и разкопки през 2005 г.* София, 110-112.
- Дичев, Д. 2008. Долмен № 2 в землището на с. Голям Дервент, община Елхово. *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* София, 155-156.
- Закон за културното наследство. 2009 (12.12.2014 г.) <http://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135623662>
- Туристически информационен център 2014. Елхово. Долна Тунджа – туристическа карта [Брошура]. Елхово: elhovo.org.
- Фол, Ал. (ред.) 1982. *Тракийски паметници: Тракия Понтика. Мегалитите в Тракия – част 2*. Т. III. София: Наука и изкуство.
- Шкорпил, К. 1925. *Мегалитни паметници и могилища. Старини в черноморската област – част I*. (Материали за археологическата карта на България 4). София: Държавна печатница.
- Шкорпил, К., Шкорпил, Х. 1888. *Паметници из Българско. Дял I. Част I. Тракия*. София: Придворна печатница на Б. Прошек.
- UNESCO World Heritage Centre 2011, September 20-24. Megalithic Sites and the World Heritage Convention. Antequera - Málaga, Spain (01.12.2014 г.). <http://whc.unesco.org/en/events/767>

Non-protection of the Megalithic Monuments in Bulgaria

Petya Kirilova

(summary)

The field surveys on megalithic monuments in Bulgaria began in the late 19th century/the early and continue to the present. None of the studied and described megaliths in Bulgaria provides an example for a well-maintained monument. Apart from the funds necessary for their conservation, there is also a need of complex approaches for their study and persistency in their maintenance. The lack of consistent and efficient state policy is not the only reason for the destruction of these megaliths. There is an urgent need of studies (not interpretations) on the matter, cooperation between the specialists for a complex study, a vision, an expedient plan for sustainable preservation of the monument as well as its environment, etc.

The article refers to the Cultural Heritage Law of the Republic of Bulgaria, in its part related to the Archeological Heritage and focusses on the weak points connected to the protection of archeological sites in general and megalithic monuments after their excavation in particular.

It is difficult to make a historical and geographical analysis of the publications on the

megaliths, concerning especially the interpretation of the functionality, the religious ideas and the special knowledge implemented in these architectural monuments, because the academic publications are incomplete. It is necessary to scrutinize the original publications and to study them into the broader cultural and historical context of the Mediterranean and Anatolia.

There is a great need of archaeoastronomical, palaeobotanical, mineralogical and petrographic studies on the megaliths because they are inseparable part of the research process on such monuments not only in Europe but all over the world.

There are several dolmens from Bulgaria presented in the article providing an illustration for some of the problems related to the megalithic monuments.

In conclusion it is emphasized that the megalithic monuments in Bulgaria are not properly protected. The related problems are numerous: the number and the quality of the academic publications, the limited amount or even the absence of special studies and the lack of protection. The megaliths are merely forgotten after being excavated and described, and a large number of them are destroyed already. Bulgaria is probably among the few countries in the world, which does not apply strictly the existing law regulations in order to protect its cultural and historical heritage. The megaliths in Bulgaria have to be placed on the world map of the megalithic monuments. They can be attractive touristic destination if properly protected and maintained as well as interdisciplinary re-studied.

Състояние на процеса по интегриране на българските музеи във виртуалното пространство

Дафинка Андонова^a

^a Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски Университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504; dafi.andonova@abv.bg

The level of the integration process of the Bulgarian museums in the virtual environment

Dafinka Andonova

^a Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University St. Kliment Ohridski, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; dafi.andonova@abv.bg

ABSTRACT

The intensive development and the broad dissemination of the digital network resulted in the establishment of an information society based on knowledge. Since a greater number of products of the cultural sector are used online in the recent years, it is of key importance to provide an online access to them.

This article aims at analyzing and presenting statistical data based on the online activity of the Bulgarian museums in terms of their dynamic integration process in the virtual environment.

KEYWORDS

museums, digitisation, cultural heritage, online access

Още от древни времена се заражда интерес и специално отношение на човека към материалните свидетелства и постиженията на отминали епохи. Опознавайки заобикалящия го свят, именувайки и класифицирайки предмети и явления, древният човек е внасял порядък в хаоса, конструирал е собственият си свят (Кръстева 2003, 19). Естествен израз на тези търсения и впоследствие на изявена потребност за национална самоидентификация е появата на музея като институция, която подпомага обществото в процеса на себеопознаване и осъзнаване. От векове библиотеките, архивите и музеите са пазители на нашето богато и многообразно културно наследство. Те са съхранили и предоставили достъп до свидетелства за знанието, красотата и въображението като скулптури, картини, музика и литература (Niggemann et al. 2011, 4).

Така постепенно музеите се утвърждават като истински културни центрове, които не само отразяват исторически, социални и културни факти, но и стават благодатна почва за създаването на такива (Миладинов 2002, 5). Съвременните музеи „носят синтезираните характеристики на предхождащите епохи и въпреки че съхраняват миналото, всъщност са модерни институции с интегративен характер“ (Цекова 2007, 17).

Съгласно чл. 24 от Закона за културното наследство (ЗКН) „Музеят е културна и научна организация, която издирва, изучава, опазва и представя културни ценности, природни образци и антропологични останки с познавателна, образователна и есте-

тическа цел.” (ДВ, бр. 54 от 2011 г.).

Определението за музей се развива в съответствие с развитието на обществото. Свидетелство за това е Уставът на Международния съвет на музеите (ИКОМ), приет на **XXI Генерална конференция във Виена, Австрия, проведена през 2007 г., който гласи следното:** „Музеят е постоянна институция с идеална цел, в служба на обществото и неговото развитие, отворен за публика, който придобива, съхранява, проучва, комуникира и представя материалното и нематериално наследство на човечеството и неговата околна среда с образователна и изследователска цел, както и за наслада” (ICOM 2007).

Традиционно, мисията на музеите се свързва със съхраняването на културното наследство, най-общо прието като „свкупност от културни ценности, които са носители на историческа памет и национална идентичност” (ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г.), неговото опазване и представяне. Динамичното развитие в съвременния свят, обаче, налага промени и във възприемането на музеите. От „хранилища за памет” днес те са натоварени с най-разнообразни културни и социално-икономически функции. От тях се очаква не само да „показват и разказват” **историческото ни минало, а да участват пълноценно в живота на местната общност, да създават ефективни програми, които да допринасят за генерирането на повече туристи, да отговарят на изискванията и очакванията на различните и специфични публики, да изграждат дълготрайни взаимоотношения** (Янева 2014, 7).

Така дефинирана, музейната институция заема отговорно място в развитието на дадено общество. В последните две десетилетия „развитието на комуникациите, транспорта и международната търговия необратимо ни постави на пътя на глобалната интеграция” (Lévy 2010, 107).

Бързото развитие и повсеместно разпространение на дигиталната мрежа предизвика логичен резултат, а именно изграждането на едно информационно общество, базирано на знание. Във време, в което все повече продукти от сферата на културата се консумират онлайн, в което екраните и цифровите услуги стават повсеместни, е от ключово значение да се предостави онлайн достъп до културата (Niggemann et al. 2011, 12). Революцията в софтуера, дигитализацията на медиите, персоналните компютри, световната мрежа и безжичните информационни потоци преобразяват комуникациите. (Русев 2008, 9). Новите информационни технологии създадоха невероятни възможности за осигуряването на по-добър и широк достъп за всички до това общо културно наследство (Niggemann et al. 2011, 4).

С навлизането в XXI век и прехода към дигитални технологии, културните институции са изправени пред редица предизвикателства, които изискват преосмисляне на традиционните модели в културните политики и въвеждането на нови работни практики и подходи. Новата информационна среда, в която се намира обществото, подтиква Европейската комисия да анализира ситуацията и да определи дигитализацията и предоставянето на по-широк достъп до културните ресурси като съществено условие за по-нататъшното развитие на културния и творческия капацитет на Европа и за нейното икономическо присъствие, но и да оцени изключителните икономически възможности, които предлагат (Европейска комисия 2011, 2). В епохата на икономическата и културна глобализация, достъпността в интернет пространството придава ясен профил на многообразното културно наследство, а дигитализацията му улеснява културните институции да продължават да изпълняват своята мисия за неговото опазване, съхраняване и представяне и в онлайн среда.

Както Комитетът на мъдреците изразява мнение в доклада си „Новият Ренесанс“, „публичният сектор носи главната отговорност да направи нашето културно наследство достъпно и да го съхрани за идните поколения“. **Тази отговорност по отношение на европейското културно наследство, както и контролът над него, не могат да бъдат оставени в ръцете на едно или няколко търговски предприятия** (Niggemann et al. 2011, 4). Именно „институциите на паметта“ са тези, които „трябва да развиват своята образователна роля, да привличат по-широка аудитория и да взаимодействат с нея“ (ICOM 2013, 8) **и в онлайн среда. В епохата на дигитални технологии и глобализация задължително е да се осигурява достъп на обществото до дигиталното наследство и да се предлагат услуги, които го улесняват.**

Тези дейности могат да се развиват посредством различни инициативи, каквито са електронните каталози на музейните фондове за научна и изследователска дейност, уеб сайтовете и профилите в социалните мрежи за контакт с музея, разпространението на информация за изложби и експозиции и за интерактивен диалог с публиката, организиране на виртуални разходки и виртуални музеи.

Съгласно българското национално законодателство музеите, като културни и научни организации, **се създават, за да опазват и представят културното ни наследство.** Предвид обстоятелството, че се ситуират и работят в контекста на среда на културни и технологични промени, обусловени от изискванията на настъпилата информационна ера, тяхна отговорност и морален дълг към обществото е със съдействието на държавния сектор да осигуряват бърз и лесен достъп до разнообразното богатство на фондовете си чрез качествено и модерно обслужване.

Музейната колегия все повече осъзнава необходимостта от интегриране на българските музеи във виртуалното пространство и осигуряването на онлайн достъп до културното наследство. Оценява разнообразието от възможности, които Интернет предлага за популяризиране на културното наследство и за осъществяване на масова комуникация с по-голяма аудитория¹.

Днес, в света на стремителните темпове на развитие на информационните технологии, Интернет е най-доброто и най-бързото комуникационно средство (Пандалова 2014, 31). Създаването и поддържането на собствена уеб страница е добър начин за популяризиране на дейности и услуги, и има по-силен ефект от чистото подаване на информация в онлайн портали. Социалните мрежи също имат своите силни страни, тъй като те са идеални за разпространяване на съобщения (Таскова, Дебочички 2014, 35).

Предвид необходимостта от динамичен процес на интегриране на българските музеи във виртуалното пространство, настоящето изследване има за цел да изследва, анализира и съответно придружи със статистически данни тяхното онлайн присъствие и активност.

С оглед постигане на поставената цел, за обект на изследването са избрани 179 организации, които са вписани на основание чл. 32, ал. 1 от ЗКН в регистъра на музеите². Изборът на методика се изразява в проучване на присъствието на цитираните

1 Проведената в периода 25-27 септември 2013 г. в гр. Кюстендил IX национална работна среща – семинар на музеите в Република България на тема: „Добри практики: реклама, комуникация и маркетинг“ потвърждава тази положителна тенденция.

2 <http://mc.government.bg/page.php?p=58&s=429&sp=67&t=70&z=0>, последно видян на 20.03.2015 г. В проучването не са включени четири музея, които са в процес на установяване на техния статут.

институти в Интернет пространството и предоставяне на количествени показатели по предварително зададени критерии (обр. 1). Селектирани са 7 критерия, наличието на които е важно за успешното изпълнение на мисията на музея на XXI в., а именно приобщаване на по-широк кръг от публика и предоставяне на достъп, независещ от географско местоположение, работно време, национална, културна или религиозна принадлежност.

Като първостепенни критерии, логично, се формулираха наличието на уеб сайт и профил или страница в социална мрежа³. Първият етап от изследването се изрази в тяхното установяване и съответно позволи конкретизирането на обектите, на които да се приложат останалите пет критерия, а именно степен на актуализиране на предоставената на уеб сайтовете информация⁴, наличие на активни връзки, взаимодействие с публика⁵, достъп на чужд език и статистически данни за броя посетители на уеб сайтовете. Важно е да бъде отбелязано, че освен запознаване с етапа на интегриране на българските музеи във виртуалното пространство, изследването цели и запознаване с нивото на откриваемост и достъпност за средностатистическия потребител.

Администрирането на собствен уеб сайт позволява на организациите да използват различни механизми за популяризиране на културното наследство. Присъствието в онлайн среда предоставя възможност на музеите, както да разнообразяват общуването със своята публика, така и да привличат и нова такава. Ефектът от привличането на вниманието на потенциални посетители посредством онлайн предоставяне на информация за артефактите, които биха могли да разгледат на място, обикновено привлича повече посетители и им помага в планирането на своето посещение и в избора на музей, който да разгледат (Eide 2008, 36).

Докато поддържането на уеб сайт изисква по-специализирани умения и финансов разход, създаването на профил или страница в социална мрежа е напълно безплатно и позволява директно взаимодействие с публиката. Общуването е непринудено и е възможно бързо и лесно да бъде предоставена информация на широк кръг от потенциални посетители на музея.

Резултатът от проведеното проучване показва, че 97 от 179 музея поддържат собствен уеб сайт. Изразен в процентно отношение, 54 % от музейната мрежа използват инструментите на Интернет за популяризиране на културното наследство, което съхраняват във фондовете си.

Сходни са показателите за присъствие в социалната мрежа Facebook. Осемдесет и три от проучените организации и съответно 46 % от музейната мрежа на територията на Република България поддържат профил или страница.

След установяване наличието на уеб сайт и Facebook профил или страница, се пристъпи към проучване на останалите пет критерия, които са определящи за качественото и атрактивно представяне във виртуалното пространство. Онлайн визията на дадена институция е процес, който изисква постоянство и поддържане. Еднократният акт на създаване заявява появата на музейната организация във виртуалното пространство, но с това се изчерпват положителните страни на този акт. Интернет потре-

3 Избраната социална мрежа е Facebook.

4 В приложените статистически данни за актуализирана информация се има предвид активност в рамките на втората половина на 2014 г.

5 В настоящето изследване за взаимодействие на публика се приема наличието на форми за обратна връзка, форуми или анкети.

бителите научават за нейното съществуване, но привличането на тяхното внимание и задържането на интереса им към дейността на организацията се постигат с различни похвати, които да демонстрират отношение към тях и да стимулират превръщането им в реални посетители. От изключително значение е музеите да предоставят актуални данни за контакт и да обновяват информацията за текущи инициативи и събития, организирани от тях. В противен случай е възможно да изградят негативен образ и да отблъснат потенциални посетители. Ситуацията към месец декември 2014 г. показва, че 60 от 97 или 62 % от музеите актуализират информацията, предоставена на уеб сайтовете им.

Мрежите са силният общ глас на музеите, поле за реализиране на трансграничен опит и изграждане на капацитет и професионализъм. Те позволяват да се погледне отвъд ежедневните проблеми към отговорностите на общото бъдеще. Какво е бъдещето на сега съществуващите мрежи, едва ли можем да кажем – някои ще изчезнат, но ще се родят нови, други ще се трансформират или ще станат изцяло онлайн, но мрежи винаги ще има, защото управлението на промените е в сърцето на работата в мрежа (Пенкова 2012, 6). Затова всяка музейна институция, освен собственото си представяне, е препоръчително да поддържа на уеб сайта си активни връзки, които да препращат към сходни по дейност организации. Настоящото проучване установи, че 63 музея и съответно 65 % прилагат описаната практика за популяризиране на културните организации от една страна и повишаване на информативността на потребителите от друга.

В изпълнение на мисията на музеите, както за спомагане развитието на обществото и неговото духовно израстване, така и за стимулиране на активното му участие в тези процеси, е необходимо да се прилагат ефикасни инструменти, които да отразяват впечатленията и мненията не само на публиката, но и на онлайн потребителите. Резултатът от проучването е, че 50 музея или 52 % взаимодействат под различни форми със своята онлайн публиката.

Дигитализацията и онлайн достъпността са крайно съществени за поставянето на акцент върху културното и научното наследство, насърчават създаването на ново съдържание и поощряват възникването на нови онлайн услуги. Те помагат за демократизацията на достъпа и за развитието на информационно общество и икономика, основана на знанието (Europeana 2010, 3). За да се постигнат добри резултати в това отношение, музеите трябва да предоставят възможност за разглеждане на техните уеб сайтове минимум на един чужд език, като се включва не само интерфейса, а и цялото съдържание. Четиридесет и два музея покриват цитираните изисквания, което се равнява на 43% от българските музеи, които административат собствен уеб сайт.

Количественият показател за броя посетители не е достатъчен за оценяване в каква степен създаденият уеб сайт отговаря на техните очаквания, но предоставя информация по отношение на ситуирането на институцията във виртуалното пространство. Като е съобразено обстоятелството, че са налице програми за отчитане на броя посетители, видими само за администратора на сайта, и е отбелязано, че представените резултати по отношение на този критерий са приблизителни, проучването показва, че 22 музея или 23 % разполагат с количествена информация за посещаемостта.

Освен общ поглед за състоянието на представяне на българската музейна мрежа във виртуалното пространство, е проведено и детайлизирано проучване за оценяване в процентно отношение наличието на представените критерии на базата на подход,

съобразен с типовете музеи, регламентирани в ЗКН, които се разделят предвид формата на собственост, тематичния и териториалния обхват (ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г.).

Съгласно чл. 27 от ЗКН по форма на собственост музеите са държавни, общински, частни и със смесено участие. Държавните музеи се създават и осъществяват дейността си въз основа на предоставени от държавата културни ценности, сграден фонд и ежегодна държавна субсидия. Регионалните музеи се създават и осъществяват дейността си въз основа на предоставени от държавата или общината културни ценности, сграден фонд и се финансират от общините, на чиято територия е седалището им, като за тяхната издръжка се осигуряват целево допълнителни средства от държавния бюджет. Общинските музеи се създават и осъществяват дейността си въз основа на предоставени от общината културни ценности, сграден фонд и се финансират от общинския бюджет. Частните музеи се създават и финансират от физически или юридически лица въз основа на законно придобити от тях движими културни ценности. Държавата и общините могат да създават съвместно или с физически или юридически лица музеи със смесено участие. Тези музеи са културни организации по смисъла на Закона за закрила и развитие на културата, регистрирани по Закона за юридическите лица с нестопанска цел за осъществяване на дейност в обществена полза – музейна дейност.

По тематичен обхват музеите са общи и специализирани. Дейността на общите музеи обхваща различни области на знанието и изкуството и се осъществява на основата на различни по своята класификация културни ценности, включени в основния им фонд. Специализираните музеи обхващат една област на знанието или изкуството, обособен дял от нея или отделна тема от общественото развитие или природата и осъществяват дейността си на основата на включени в основния му фонд културни ценности, които по своята класификация определят тематичния му обхват.

По териториален обхват музеите са национални, регионални и местни. Националните музеи осъществяват дейността си на територията на цялата страна, регионалните – на територията на две или повече общини, а местните – на територията на една община.

В конкретния случай, онлайн активността на българската музейна мрежа е разгледана на географски принцип и съответно избраният подход е съобразен с териториалния ѝ обхват на дейност.

Проведеното проучване показва, че 59 % от националните музеи поддържат собствен уеб сайт, 41 % от тях имат **профил или страница в социалната мрежа Facebook**, 48 % актуализират предоставената информация, 48 % поддържат активни връзки и препратки към сходни по дейност организации, 26 % взаимодействат със своята онлайн публика, 41 % предоставят достъп на чужд език и 4 % отчитат броя посетители (обр. 2).

Резултатите по отношение на регионалните музеи са както следва: 93 % поддържат собствен уеб сайт, 83 % имат **профил или страница в социалната мрежа Facebook**, 66 % актуализират предоставената информация, 66 % поддържат активни връзки, 45 % взаимодействат със своята онлайн публика, 52 % предоставят достъп на чужд език и 28 % отчитат броя посетители (обр. 3).

Ситуацията за местните музеи е следната: 44 % поддържат собствен уеб сайт, 39 % имат **профил или страница в социалната мрежа Facebook**, 23 % актуализират предоставената информация, 25 % поддържат активни връзки, 24 % взаимодействат със своята онлайн публика, 13 % предоставят достъп на чужд език и 11 % отчитат броя

Обр. 1. Количествен анализ на музейната мрежа на територията на Република България по отношение на предварително зададените седем критерия

Fig. 1. Quantitative analysis of the museum network in Bulgaria in terms of seven predefined criteria

Обр. 2. Количествен анализ на националните музеи по отношение на предварително зададените седем критерия

Fig. 2. Quantitative analysis of the national museums in terms of seven predefined criteria

посетители (Обр. 4).

Анализът от крайните резултати на проучването показва, че най-висок процент на интегриране и активност във виртуалното пространство показват **регионалните музеи**. Степента на представяне на националните музеи е под средното ниво, което налага преосмисляне на значението на интернет в общуването с музейната публика и оптимизиране на използваните инструменти. Притеснително ниско ниво на онлайн присъствие се наблюдава при местните музеи. Вероятно този резултат се дължи на обстоятелството, че разполагат с ограничен финансов и човешки ресурс, но са налице

Обр. 3. Количествен анализ на регионалните музеи по отношение на предварително зададените седем критерия

Fig. 3. Quantitative analysis of the regional museums in terms of seven predefined criteria

Обр. 4. Количествен анализ на местните музеи по отношение на предварително зададените седем критерия

Fig. 4. Quantitative analysis of the local museums

различни възможности, които лесно и бързо могат да постигнат добри резултати и е препоръчително местните музеи да помислят в тази насока.

Наблюдава се положителна тенденция в нарастването на броя български музеи, които присъстват в онлайн пространството в сравнение с предходните пет години. Налице е оптимизирана практика в музейните уеб сайтове по отношение на предоставянето на актуална информация за събития и инициативи и активни връзки към други организации, но прилаганите инструменти не отразяват ефикасно впечатленията и мненията на потребителите. В заключение е важно да се отбележи, че се създа-

Състояние на процеса по интегриране на българските музеи във виртуалното пространство

ват добри практики, но е необходимо българският музей да вложи повече усилия в своето представяне във виртуалното пространство, за да е адекватен на нарастващата глобализация и изискванията на изградилото се информационно общество.

Цитирана литература

- Европейска комисия 2011. *Препоръка на Комисията от 27.10.2011 г. относно цифровизацията и предоставянето чрез интернет на материали в областта на културата, както и за съхранението на материали в цифров вид*. http://www.nationallibrary.bg/fce/001/0031/files/EK_rez.pdf (20.03.2015).
- ЗКН: Закон за културното наследство 2009. ДВ, бр. 19 от 2009 г., последно изм. ДВ, бр. 66 от 2013 г. София: Народно събрание.
- Кръстева, Ст. 2003. *Студии по музеология. (Книга първа)*. София: Издателска агенция ФДК.
- Миладинов, П. 2002. *Проблеми на съвременната музеология*. София: Издателство „Векове“.
- Пандалова, Д. 2014. Отдел „Връзки с обществеността“ – функция и роля в дейността на музея. В *Добри практики: реклама, комуникация и маркетинг*. Национална работна среща – семинар, Кюстендил, 25-27 септември 2013, Кюстендил: Дедракс, 27-32.
- Пенкова, С. 2012. Модели на музейни мрежи в Европа. *Електронен вестник за музеология и военна история*, 2, 2-6. http://www.militarymuseum.bg/Pages/Publications/Electronic%20journal/broeve/2012_02.pdf (20.03.2015)
- Русев, Р. 2008. Българският музей в европейски контекст. В *Добри практики в дейността на регионалните музеи в Северна България*. Семинар, Русе, 04-05 декември 2007, Русе: ИИК „РОД“, 5-21.
- Таскова, М., Дебочички, В. 2014. Някои аспекти от електронен курс на обучение за музейен комуникатор. В *Добри практики: реклама, комуникация и маркетинг*. Национална работна среща – семинар, Кюстендил, 25-27 септември 2013, Кюстендил: печатница Дедракс, 33-44.
- Цекова, Е. 2007. *Музейна комуникация и музейно образование*. София: Сдружение „Кръг Будител“.
- Янева, М. 2014. PR... другото лице на музея. В *Добри практики: реклама, комуникация и маркетинг*. Национална работна среща – семинар, Кюстендил, 25-27 септември 2013, Кюстендил: Дедракс, 7-22.
- Eide, O. 2008. Museum collections catalogues and archives online. *Museum and the Internet*. Budapest, 36-52.
- Europeana 2010. *Strategic Plan 2011-2015* http://pro.europeana.eu/files/Europeana_Professional/Publications/Strategic%20Plan%202011-2015%20%28colour%29.pdf (20.03.2015).
- ICOM: International council of museums 2007. *Museum definition*. <http://icom.museum/the-vision/museum-definition/> (20.03.2015).
- ICOM: International council of museums 2013. *Código de deontología del ICOM para los museos*. http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/Codes/code_ethics2013_es.pdf (20.03.2015).

Lévy, P. 2010. Building a Universal Digital Memory. In Ross Parry (ed.) *Museums in a digital age*. London: Routledge, 107-115.

Niggemann, E., De Decker, J., Lévy, M. 2011. The New Renaissance. *Report of the 'Comité des Sages' Reflection group on bringing Europe's Cultural Heritage*. Brussels: European Union.

The level of the integration process of the Bulgarian museums in the virtual environment

Dafinka Andonova

(summary)

The intensive development and the broad dissemination of the digital network resulted in an establishment of an information society based on knowledge. Since a greater number of products of the cultural sector are used online in the recent years, it is of key importance to provide an online access to them.

According to the regulations of the Bulgarian national legislation, the museums are established as cultural and scientific organizations aimed at protecting and presenting the cultural heritage. Considering the fact that the museums operate in an environment of cultural and technological changes based on the requirements of the information society, it is their responsibility and moral duty to provide fast and easy access to the diverse cultural heritage of our country by qualitative and modern services in cooperation with the government sector.

This article is aimed at studying, analyzing and presenting statistical data on the online activity of the Bulgarian museums in terms of their dynamic integration process in the virtual environment.

The total number of the studied museums is 179. Seven criteria, which are very important for the successful implementation of the museums' mission in the 21st century, are selected. They include the participation of a larger number of target groups provided by the museums by an access that does not depend on a geographic location, working time, national, cultural or religious affiliation.

A criterion of primary importance is a functioning website and a profile or a site in the social network. The first stage of the study is to identify the websites, to which the five other criteria will be applied: a degree of updating of the information provided by the websites, availability of operative links, interaction with the audience, access to a foreign language and statistical data of the number of the websites' visitors.

The approach was based on the types of the museums regulated by the Bulgarian national legislation. They are divided according to the form of the ownership, thematic and territorial range. In this case the online activity of the Bulgarian

museum network was studied according to the geographical range and the selected approach was based on the territorial range of the museums' activity.

The result of the study shows that 97 out of 179 museums maintain their own website; 83 museums have a profile or a page in the Facebook social network, 60 museums update the information provided in the websites, 63 museums maintain operative links, 50 museums interact with users, 42 museums administrate bilingual websites and 22 museums report the number of the people who have visited their websites.

The result expressed as a percentage shows that 54% of the museums maintain their own website, 46% have a profile or a page in the Facebook social network, 62% update the information provided by the websites, 65% maintain operative links, 52% interact with users, 43% administrate bilingual websites and 23% monitor statistical information about the access to their sites.

There is a positive tendency towards an increase in the number of the Bulgarian museums, which are present online, compared to the past five years. Although a larger number of museums provide updated information about events and initiatives on their websites and operative links to other organizations, the applied instruments do not reflect effectively the back feed from the users. In conclusion it has to be pointed out that in spite of the developed good practices, the Bulgarian museums still need to improve their representation in the virtual environment in order to respond adequately to the increasing globalization process and the demands of the established information society.

Интегриране на археологическо наследство в съвременния град

Цветомир С. Ценков ^a

^aКатедра История и теория на архитектурата, Архитектурен факултет, Университет по архитектура, строителство и геодезия, бул. Христо Смирненски 1, София 1046, tsvetomirtsenkov@gmail.com

Integration of archaeological sites in the contemporary urban structure

Tsvetomir S. Tsenkov ^a

^aDepartment of History and Theory of Architecture, Faculty of Architecture, University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, 1 Hristo Smirnenski Blvd, 1046 Sofia, Bulgaria; tsvetomirtsenkov@gmail.com

ABSTRACT

The integration of the immovable archaeological monuments in the contemporary urban structure is a very important issue. The paper is a case study on research and analyses on the theatre and amphitheatre of Serdica dated back to the Roman period and located in the centre of Sofia.

The process of integration of the archaeological heritage provides a lot of possibilities, opportunities for interpretations and ideas for the development of a city centre in general. The integration process involves different parties having different goals, concepts on heritage and implementation methods. Therefore several main questions are raised. Who are the participants and how they will work together? How many levels of integration are there? Who is the one to take decisions and what methodology will be implemented? What is the future of this particular archaeological site located in the city centre?

KEYWORDS

conservation, archaeology, urban planning, architecture, city structure

Въведение

Интегрирането на археологическото наследство в градска среда е актуална тема. Настоящата конференция е шанс да се чуят различни мнения и гледни точки.

Целите на процеса на интегриране на археологическото недвижимо културно наследство са различни и дават богати възможности като:

- откриване и изява на ценните наследени характеристики на мястото;
- хармонично и пространствено развитие на градската тъкан;
- консервация и реставрация на откритите руини;
- адаптация и сценарий на дейностите, който може да поеме средата;
- историческо осмисляне и значимост на мястото;
- културна и възпитателна роля за населението и туристите;
- представителна функция и запазена марка за града или квартала;
- опазване на автентиката и интерпретирането и в съвременната градска среда.

Живеем във време, в което градското пространство търпи промяна. Неговият образ се обогатява с изява на нови характеристики, откриват се нови пластове от неговата история, но и понякога се заличават следи от миналото. Промените в икономическата, социалната, юридическата, културната и дори политическата сфери са взаимно свързани с промените на града. Тези промени могат да са положителни и отрицателни. Влиянието им върху науката и обществения живот зависи от участниците в процеса, тяхната подготовка и цели.

Градската структура е сложна система от елементи, които са в непрекъснато взаимодействие във времето и пространството. Промяната на тяхното физическо измерение и смислова значимост е непрестанна. Археологическият пласт е носител на генетична информация за мястото и процесите, протичали на него. Този вид наследство в градската тъкан винаги е бил свързан с хората, обитаващи територията. Това трябва да бъде разкрито и представено. Находките могат да са от епохите на неолит, античност, средновековие или Възраждане. Тяхното проучване, анализ и оценка могат да бъдат извършени на различни етапи в пространственото развитие на градската среда. Чрез този подход, пространството придобива смисъл, стойност и изявена автентичност. Доста често разположението на археологията в границите на едно населено място е в централната – историческата част на града. Следи от минали епохи се откриват при планирани или спасителни разкопки. Находки могат да бъдат намерени по трасето на нова метростанция или в близост до жилищен блок.

Въпроси, които изискват отговор по тази тема, са:

Какво е интегриране на археологическо наследство в градска среда?

Защо интегриране, а не нещо друго?

Защо е важно наследството да бъде интегрирано?

Кой участва в този процес?

Какви са целите на интегрирането?

Какви са методите, практиката, проблемите и възможностите за тяхното решение?

Увод

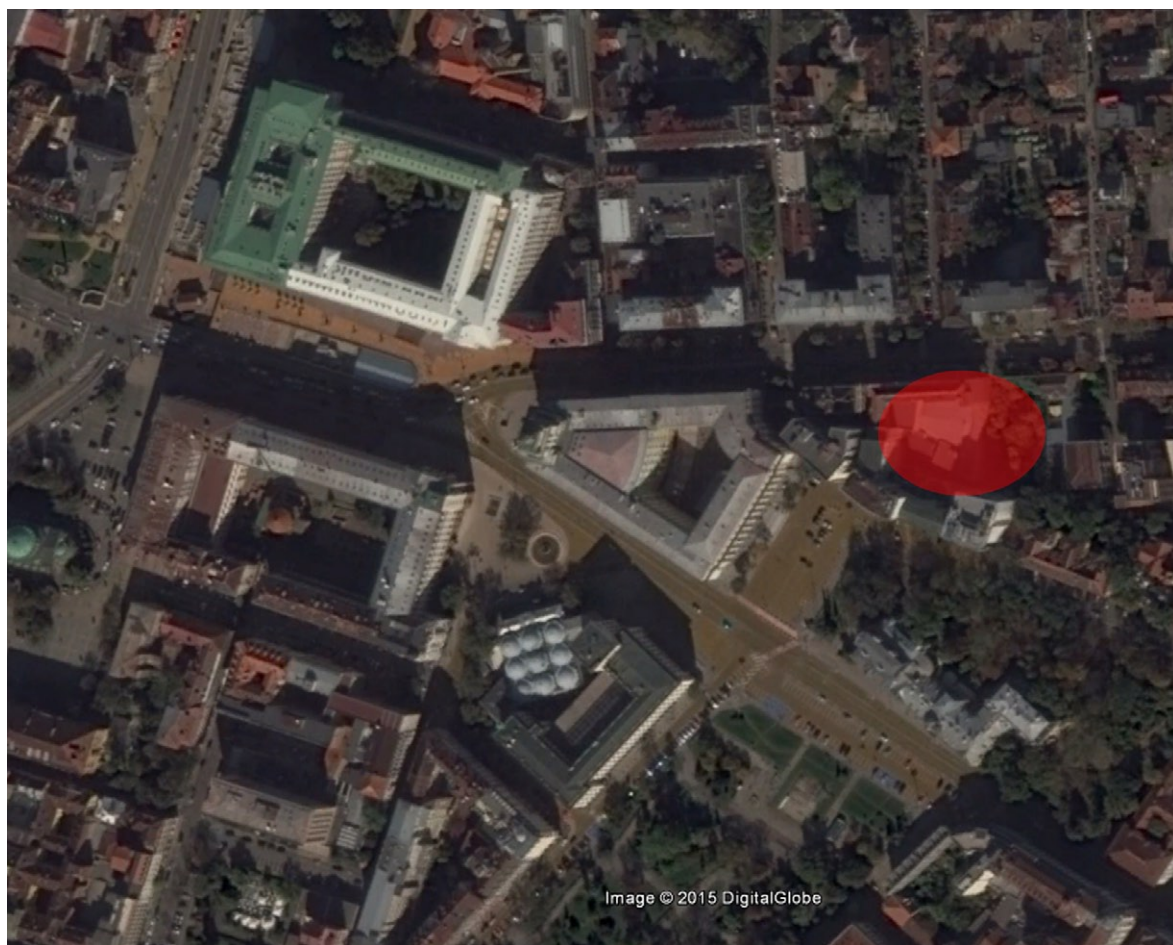
Със следващия казус – „Античен театър и амфитеатър на Сердика“ – представен на конференцията, ще се потърсят отговорите на въпроси свързани с процеса на интегриране на археологическо наследство в градска среда. Ще бъде проследен механизмът, участниците, проблемите и възможните техни решения в процеса.

Интегрирането на археологическото наследство не е завършен продукт или проект. Това е процес, в който участват различни специалисти, има различни интереси и са необходими мъдрост, разбиране и компромиси при осъществяването му.

Обектът се намира в границите на идеалния център на столицата – на бул. „Княз Александър Дондуков-Корсаков“, в близост до Княжеския дворец и съвременните Президентство, Народно събрание и Министерски съвет (обр. 1).

Той е археологически паметник от национално значение, съгласно писмо N545/ 13.03.2001, протокол на СЕСОНКЦ N13/ 31.01.2011 г. II-ра охранителна зона на историко-археологически резерват „Сердика-Средец“ – Главен некропол на Сердика-Средец.

Необходимо е да подчертаем, че при всеки процес свързан с консервацията,

Обр. 1. Сателитна снимка на територията на археологическите разкопки на „Античен театър и амфитеатър на Сердика, към 2015 г. (адаптирана по Google Earth V 7.1.4.1529)
Fig. 1. Satellite view of the Antique theatre and amphitheatre of Serdica, 2015 (revised after Google Earth V 7.1.4.1529)

реставрацията и опазването на недвижимото културно наследство на територията на страната, както и в чужбина, следва да се спазват международните документи и национална нормативна рамка. На територията на Република България, във връзка с материалното културно недвижимо наследство, могат да бъдат споменати следните закони и подзаконовни нормативни документи:

Закон за културното наследство (ЗКН) – 2009-2010 г.; Закон за изменение и допълнение на Закона за културното наследство, 2011 г.; Закон за устройство на територията – 2001-2014 г.; Наредба №4/ 21.05.2001 г. – 2015 г. за обем и обхват на инвестиционните проекти; Наредба № 8/ 14.06.2001 г. за обем и съдържание на устройствените схеми и планове; Наредба № Н-00-0001 от 14.02.2011 г. за извършване на теренни археологически проучвания; Наредба № Н-12 от 21 ноември 2012 г. за реда за идентифициране, деклариране, предоставяне на статут и за определяне на категорията на недвижимите културни ценности, за достъпа и подлежащите на вписване обстоятелства в Националния регистър на недвижимите културни ценности; Наредба № 2/ 08.02.1977 г. за опазване историко-археологическия резерват в центъра на гр. София и др.

Детайлното познаване на действащата нормативната база, както и нейното развитие и промяна през годините, е от съществено значение.

Ясното формулиране на дейностите по процесите, свързани с интегриране на наследството, налага прецизиране на определенията им, описани в законите. Във връзка с темата на доклада и доктората, и съгласно § 4 т. 10, ДР ЗКН 2009 г., определението за „интегрирана консервация“ е следното:

„Интегрирана консервация включва различни мерки, целящи да увековечат културното наследство като част от съответната среда, сътворена от човека и природата, като използването и приспособяването на обектите на наследството са за нуждите на обществото.“ (Закон за културно наследство 2009).

Дейността в тази област е предадена като „мерки“. Прави впечатление целта на мерките, а именно – увековечаване. Става дума за „приспособяване на обекти на наследството“. Фрази и думи от определението за процеса на интегрирана консервация, които се нуждаят от отделен анализ и прецизиране.

Част от международните харти и конвенции, които са съпътствани от международни проекти и инициативи, са:

Европейска конвенция за защита на археологичното наследство (с допълнения) – Ла Валета, 16.01.1992 г.; Харта за опазване и управление на археологическото наследство – Лозана, 1990г.; Харта за опазване на историческите градове и градските територии – Вашингтон, 1987 г.; Европейска конвенция за опазване на археологическото наследство – Лондон, 06.05.1969 г.; Международна харта за консервация и реставрация на паметниците на културата и забележителните места – Венеция, 1964 г.

По-голям брой от тези документи са получили национална ратификация и това означава спазване и прилагане в националното законодателство и дейностите по консервация и реставрация.

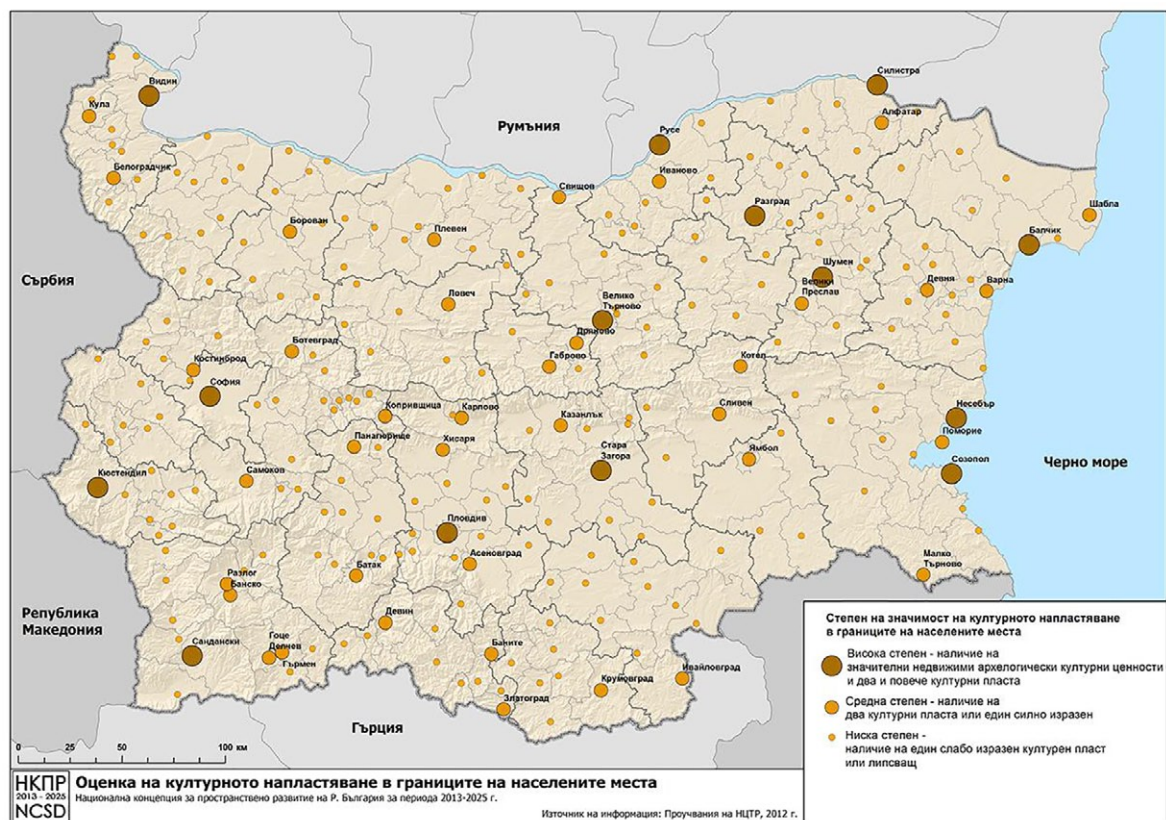
Етапи на интегриране

Урбанистична концепция и градоустройствено планиране

„Национална концепция за пространствено развитие 2013-2025 г.“, изработена и одобрена от Министерство на регионалното развитие и благоустройство (МРРБ), е изходен документ от макро ниво в процеса по грижата за културното недвижимо наследство в национален мащаб. Тази концепция, като начало, дава „Оценка на културното напастяване в границите на населените места“. В много от големите градове на България могат да бъдат открити археологически находки. Многопластовото пространствено и историческо развитие на градовете придава идентичност, уникалност и възможности за интегриране на всеки пласт (Министерски съвет Република България, Министерство на регионалното развитие и благоустройство, 2012) (обр. 2).

В следваща карта от същия проект на МРРБ е представена карта с обекти, вписани в индикативната листа на световно културно наследство на Юнеско и археологическите резервати в страната. В нея се казва:

„Археологическите обекти от Антична София дават нови перспективи на столицата и я правят съпоставима с големите европейски центрове на античната цивилизация.“ (Министерски съвет, Република България, Министерство на ре-

Обр. 2. Национална концепция за пространствено развитие 2013-2020 г., МРРБ, Оценка на културното напластяване в границите на населените места (Министерски съвет на Република България, Министерство на регионалното развитие и благоустройство, 19.12.2012)

Fig.2. National strategy for Spatial development 2013-2020, Ministry of Regional Development of Bulgaria, Evaluation layers of heritage within the city boundaries (Council of Ministers of the Republic of Bulgaria, Ministry of Regional Development of Bulgaria, 19.12.2012)

гионалното развитие и благоустройство, 19.12.2012)

Следващ етап на регулиране и регламентиране на дейностите по интегриране на археологическото наследство в градското пространство са Общите устройствени планове (ОУП) (обр. 3). Те се изработват за всяко населено място и регламентират предназначението на зоните в града, транспортната система, зелената система, културно-историческото наследство и др. Последният план за столицата е от 2009 г. Всеки план се гласува от Общинския съвет на населеното място. ОУП на Столична (Софпроект ОП 2009) община се гласува и одобрява в Министерски съвет.

По този план може да се види, че:

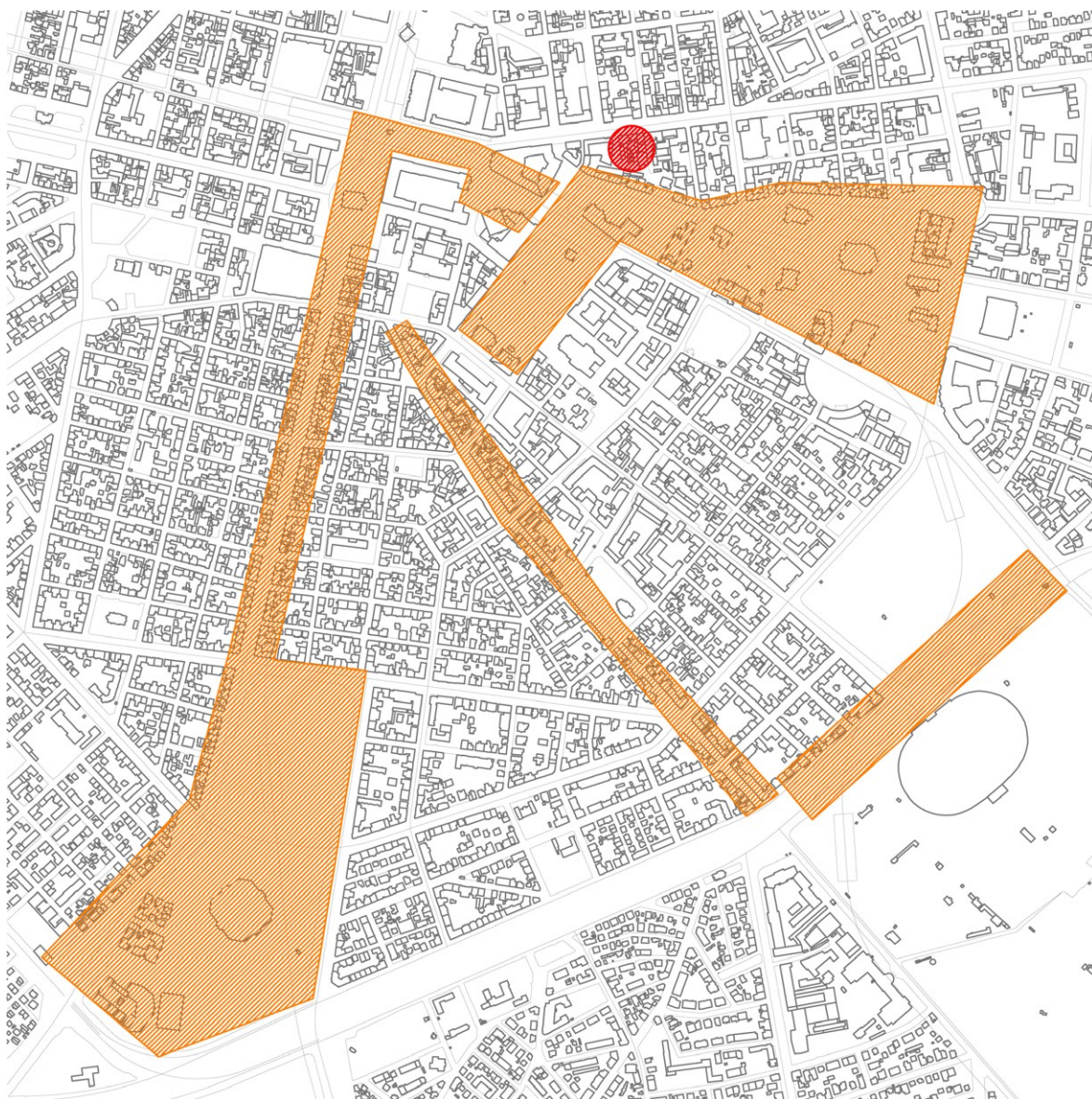
- няма изискване и, съответно, липсва отделна карта на недвижимо археологическото наследство;
- Зоната на „Античен театър и амфитеатър“ попада в зона „Ц2“ – обществено обслужващи функции, обитаване и допълващи функции;
- Зона на „Исторически развилция се обществен център – част II: Административен и културен център“ 1986 г.

Освен устройственото развитие, градът има своята финансова рамка и етапна

готовност на предварително избрани, анализирани и оценени „Зони за допълнителни проекти в допълнение на Интегрирания план“. Законово, тази възможност се осъществява чрез „Интегрирания план за градско възстановяване и развитие на гр. София“ (Столична община. 2013. Приети зони за въздействие /ИПГВР/). Именно чрез планиране, финансиране и реализиране на проекти по Интегриран план за градско възстановяване и развитие, големите градове, които трябва да имат и такива планове, могат да кандидатстват по различни финансови програми и фондове.

Продължавайки анализа на възможностите за намеса в процесите по регулиране на градска среда и опазване на културно-историческото наследство, в частност археологическото, стигаме до Подробните устройствени планове (ПУП) за отделните територии. Подробният устройствен план стъпва като база и закон върху Общия устройствен план. Той разглежда територията като структура от материални следи: **райони, квартали, улици, имоти, сграден фонд, археологическо наследство, зелена система, вода и инженерна инфраструктура.**

202

Обр. 4. Схема на зони за допълнителни проекти в допълнение на Интегрирания план за градско възстановяване и развитие на гр. София, „Създаване на проектна готовност за кандидатстване на Столична община по ОПРР за периода 2014-2020 г.“ (адаптирана по Столична община, Направление архитектура и градоустройство, 2009-2014)

Fig. 4. Scheme of zones of Integrated urban renewal and development plan of Sofia Next Level Projects, "Establishment of Project readiness for Application of Sofia Municipality OPRD for the Period 2014-2020" (revised after Sofia Municipality, Department of Architecture and Town Planning, 2009-2014)

Представеният Подробен устройствен план със специфични правила и нормативи – ПУП- СПН е за местност „Зона А север“ – зоната, в която попада „Античният театър и амфитеатър на Сердика“. Възложител е Столична община. Този план се изготвя след процедура по допускане и конкурс за проектант. Всеки такъв план се разработва от екип от архитекти, урбанисти, инженери и други специалисти. Подлежи на обществено представяне и обсъждане, обявяване в Държавен вестник и, по районно деление, възможност за подаване на жалби, процедура по разглеждане на експертен

Обр. 5. Подробен устройствен план, местност „Зона А север“, Столична община, 2007-2014 г. (Столична община, Направление архитектура и градоустройство, арх. Т. Тодоров и колектив, 2014)

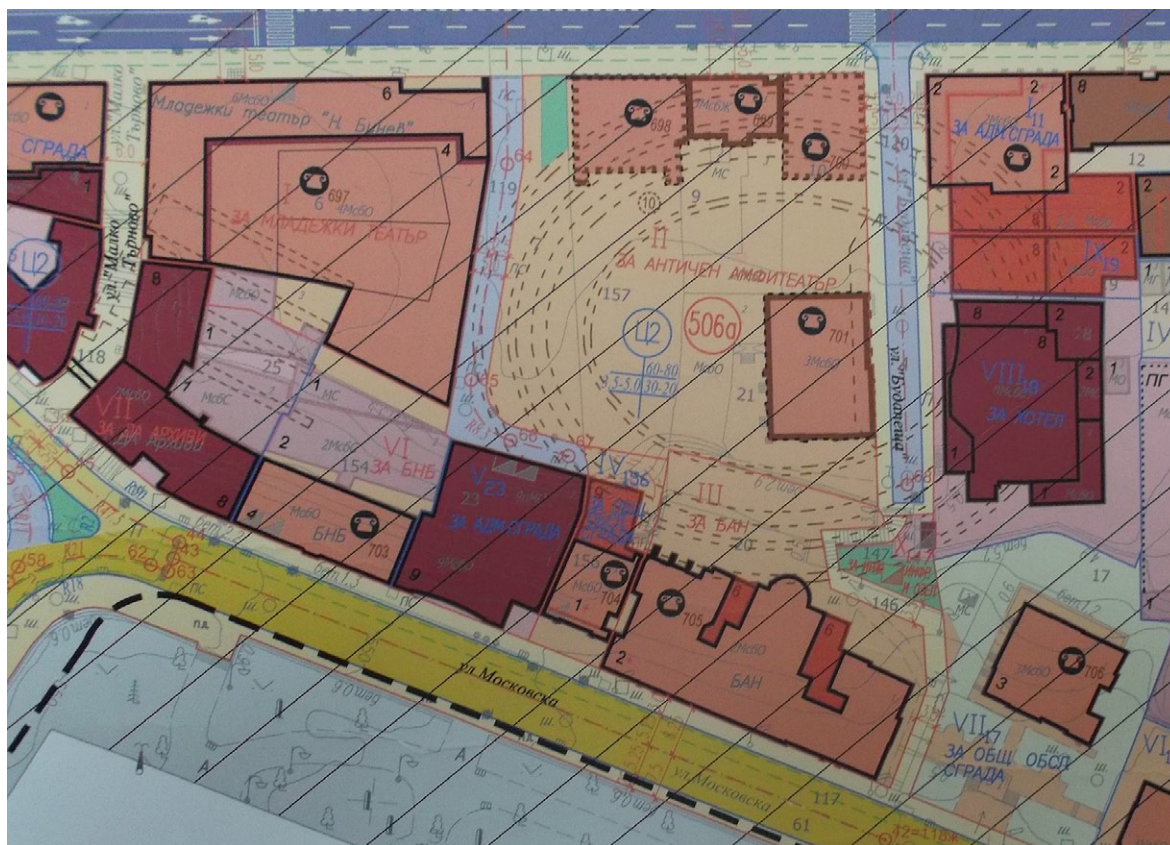
Fig. 5. Detailed Master Plan, "Zone A-north area", Sofia Municipality, 2007-2014 (Sofia municipality, Department of Architecture and Town Planning, architect T. Todorov et al., 2014)

съвет по устройство на територията и одобряване. Планът за местност „Зона А север“ следва (към датата на представяне на доклада) да бъде гласуван и одобрен с решение на Столичен общински съвет.

За тази зона на гр. София съществуват редици частични планове и изменения. Изработването на такъв цялостен план е важен, както за структурата на града, така и за работата на административните органи. Не на последно място, този план е важен за всички жители на територията, защото той ще даде ясна посока на развитие и правила. (обр. 5). Въпреки пропуските и възможностите за развитие в друга посока, изработването на плана заслужава уважение.

Някои от констатациите по тази нелека процедура са отрицателни като:

- изготвянето на задание за проектиране и липса на възможност за обществена дискусия на етап „задание“;
- липса на дейно отношение на гилдиите/специалистите;
- липса и/или умора и незаинтересуваност на обществеността;

Обр. 6. Подробен устройствен план, местност „Зона А север“, Столична община, 2007-2014 г., Фрагмент, кв. 506а – Амфитеатър на Сердика (Столична община, Направление архитектура и градоустройство, арх. Т. Тодоров и колектив, 2014)

Fig. 6. Detailed Master Plan, "Zone A-north area"– Sofia municipality, 2007-2014, Fragment, block 506a (Sofia Municipality, Department of Architecture and Town Planning, architect T. Todorov et al., 2014)

- избор на проектант по ценова оферта;
- непознаване и/или неяснота от страна на неправителствените организации по темата;
- планът е в процес на разработка и промени вече седма година, всяка намеса в градската среда се прави „на парче“;
- специфичните правила и норми за квартала на „Античен театър и амфитеатър“ са твърде базови;
- планът чака съгласуване с Министерство на културата и Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН), при проведени няколко процедури по обществено представяне и обществено обсъждане.

Разгледан по-детайлно, планът предвижда следното: (обр. 6)

- национализация и окрупняване на имотната структура в един държавен имот;
- разрушаване на сгради културна ценност в сравнително добро физическо състояние и промяна на уличния фронт по бул. „Княз Александър Дондуков-Корсаков“;
- запазване на улици тупици, като настилка и размери;

- възможност за високо надстрояване на сгради в близост до археологията;
- залагане на идеята на **преизграждане на амфитеатъра на Сердика**.

От описаните стъпки по изготвяне на подобен важен План и многото участници в процеса по възлагане, изготвяне, съгласуване и одобряване, става ясно и се очакват различни мнения и принципи на участниците в процедурата. Наличието на ценно археологическо наследство, важността на територията, икономическата значимост и финансова рамка правят още по-сложен казуса „Античен театър и амфитеатър на Сердика“. В следващите редове ще се запознаете с изказаните мнения, изложени в документи в различните етапи на изготвяне на проекта. Тези изложени принципи са важни за проекта. Дори може да бъде разгледана тезата, че за успешното интегриране на археологическото наследство първо е важно успешното интегриране на екипа и участниците в една обща визия с концепция за интегриране – екипна работа. Изказаните тези са важни за анализа на участниците при взимане на окончателно решение от последните по закон участници – Общински съвет и Министерство на регионалното развитие и благоустройството (МРРБ).

А. Възложител – Столична община (СО), в лицето на Главния архитект на СО:

- „търсене на възможност за максимално разкриване, проучване и експониране на археол. паметници в тяхната цялост, с тенденция за извеждане от тяхната фрагментарност.“ (Столична община, Направление архитектура и градоустройство, 2009-2014).

Б. Проектант по част „Културно наследство“ – част от екипа проектанти:

- „пълно възстановяване е недопустимо – в разрез с международната методика и практика (Столична община, Направление архитектура и градоустройство, арх. Т. Тодоров и колектив 2014);
- липса на достатъчно данни за вида на амфитеатъра за възстановяване;
- част от амфитеатъра вече се намира под построена сграда;
- предложението за събаряне на сгради показва неяснота на концепцията.“

В. Проектант по част архитектура:

- „максимално разкриване и експониране на открито или закрито на археологическите паметници в тяхната цялост и тяхното пълно интегриране в съвременния град“ практика (Столична община, Направление архитектура и градоустройство, арх. Т. Тодоров и колектив, 2014);

Г. НИНКН:

- „пълно възстановяване е недопустимо“ съгласно становище (практика (Столична община, Направление архитектура и градоустройство, Национален институт за недвижимо наследство, арх. Т. Тодоров и колектив 2014),
- липсва концепцията изискана от 26.10.2010 г. за „Визия за опазване на археологическите обект и средата му.“

Д. Министерство на културата:

- чака се становище към ноември 2014 г.

Е. Столичен общински съвет

- следва да разгледа проекта и да гласува решение при всички вече изказани принципи.

Проучване, консервация, реставрация и архитектурно проектиране

Интегрирането на археологическото наследство, освен в представените досега етапи: „Национална концепция за пространствено развитие“ и урбанистично планиране на териториите, е необходимо да бъде разгледано и на други, следващи етапи като:

- проучване, документиране и оценка на културната ценност;
- консервация и реставрация;
- архитектурно проектиране;
- популяризиране и разпространение на информация;
- управление на обекти от наследството.

Етапите – проучване, документиране и оценка на културната ценност – са от съществено значение, защото те дават детайлна информация за всеки обект. Информацията е едновременно ограничител и свобода за архитектурното проектиране при интегрирането на културната ценност – археологически обект. Добрата архитектурна намеса би помогнала за разработване на успешен туристически продукт и неговото популяризиране.

В книгата „Урбанистична консервация“ с автор Наум Коен (Cohen 1999) могат да бъдат открити основните принципи на този вид дейност в историческите градове, представени посредством световни примери и анализи.

Проучването на „Античния театър и амфитеатър на Сердика“ е извършено от археолози от НИИАН под ръководството на Жарин Величков. Обекти като „Античен театър и амфитеатър на Сердика“ намират място и в съвременни, мултимедийни платформи и проекти за популяризиране на научните открития в областта на наследството. Проектът „Улпия Сердика“ е изготвен от група архитекти и урбанисти. Резултат е сайт, който споделя информация, събрана след проучване на находките, запазени и изгубени, в централната част на града чрез срещи и разговори с много специалисти работили по тези обекти. От представената общата схема на обр. 7, посетителят в сайта вижда местоположението на амфитеатъра (без античния театър) в структурата на града. Една от целите на проекта е: „Да се прояви малко повече гражданско самосъзнание, политическа воля и въображение, за да бъдат всички тези културни останки, част от историята ни, експонирани по правилен начин в реалната градска среда“.

„Театърът от римската епоха и наследият го късноантичен амфитеатър са предполагаемите най-големи обществени сгради от древна Сердика, открити досега в центъра на София. Размери на арената са 60/40 м и външни размери 100/80 м.

„Датирането на изграждането на амфитеатъра е към самия край на III-началото на IV в. при императорите Диоклециан и Константин I Велики във връзка със статута на Сердика като столица на провинцията Вътрешна Дакия.“

„Затварянето му като езическа сграда може да се отнесе към края на IV в.“ (Блоб студио ООД 2010)

Разсъждавайки в посока популяризиране на наследството и достъпност на ин-

Обр. 7. Археологическо наследство в централната градска част на столицата, заглавна страница на сайта на проект „Улпия Сердика“ (Блоб студио ООД, 2010)

Fig. 7. Archaeological Sites in the Historical city center of the capital, front page of web site of the Ulpia Serdica Project (Blob Studio Ltd., 2010)

формацията като карти, схеми, статии, е напълно възможно осигуряване на обществен достъп до археологическата карта за територията на гр. София.

Върху част от археологическите находки на обекта вече съществува изградена сграда, с интегрирани останки от античните зидове в нейния обем. Предназначението на сградата е хотел. Експонираната археология попада във фоайето му и частично в спа центъра на обекта. Изпълнено е консервиране и интегриране на археологията, с максимално придържане към автентичното. Античните зидове на трибуните участват в организацията на различните функции в план и височина. Те са включени в обема на сградата, като са разположени на второ подземно ниво. Част от намерените антични седалки на амфитеатъра са експонирани, пресъздавайки автентичното им положение. Разположеното обзавеждане от бар маси пречи на спокойното възприемане на руината. Пресъздадена е част от арената, използвайки различна настилка от посипка. Осветлението е съобразено с архитектурния план на находките и може да бъде редуцирано по сила. Потърсена е дъгата на арената във фасадата на сградата (обр. 8).

В близост до хотела се намират част от останалите на открито руини от амфитеатъра. Те са намерени при спасителни разкопки по време на изкоп за строеж. Тяхното състоянието е доста компрометирано и критично (обр. 9):

- имотът е изоставен, покрит с бурени и е заблатен;
- археологически останки са покрити с найлон, найлонови чували с пясък и по никакъв начин не се използва потенциалът на находките;

Обр. 8. Интериор на хотел „Арена ди Сердика“, построен върху част от амфитеатъра (снимка Ц. Ценков, 2014)

Fig. 8. Interior view of the Arena di Serdica Hotel, constructed partially on top of the remains of the amphitheatre, (photo Ts. Tsenkov, 2014)

- укрепващата конструкция, пазеща запазената фасада на разрушената сграда в имота, е остаряла и създава опасности. Тя е облечена с рекламни билбордове, представящи информация за амфитеатъра, но физическото състояние и на билборда не създава необходимата атрактивност на обекта.

Интегрирането на наследството – неговата консервация, реставрация и поддръжка може да бъде обществено-въвличащ процес. Той трябва да образува на всички нива при неговото реализиране. Да бъде отворен процес за участници, теми и нови приложения. Той може да интригува и служи по най-стойностния начин, когато говорим за културно-историческо наследство.

Интегриране на археологическите находки може да увеличи тяхната ценност,

Обр. 9. Поглед към имота с археология и запазената фасада с лице към бул. „Княз Ал. Дондуков- Корсаков“. Поглед от терасата на Института по Тракология - БАН на ул. „Московска“ (снимка Ц. Ценков, 2014)

Fig. 9. View at the archaeological site and the preserved façade facing Knyaz Al. Dondukov-Korsakov Blvd. View from the south (photo Ts. Tsenkov, 2014)

информираността за тях и атрактивността на паметника, тогава, когато подходът е стойностен, професионален и адекватен. Изборът между консервативния умерен подход и иновативното-интерактивно интерпретиране на наследството е в зависимост от всеки отделен обект и от следваната екипна концепция. Екипната работа е важна и следването на ясна концепция е необходимо, както и обвързването на всеки обект с националната концепция в тази област. Интегрирането на археологическото наследство не трябва да пропуска всяка възможност, която би допринесла благоприятно за ценността, обществото и градската среда.

Цитирана литература

Блоб студио ООД. 2010. Проект Улпия Сердика. http://ulpiaserdica.com/amphitheatre_en.html: [Dec.12, 2014].

Закон за културното наследство. 2009. 13 Март 2009 г. Държавен вестник, бр. 19.

Министерски съвет, Република България, Министерство на регионалното развитие и благоустройство. 19.12.2012. Национална концепция за пространствено раз-

- вие 2013-2025". <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=774>: [Dec.12,2014].
- Столична община. Софпроект ОП. 2009. Общ устройствен план на Столична Община – Окончателен проект, М 1:10000. http://sofia-agk.com/esoft/planove/displayImage.php?folder=OUP_GOTOV_10000_2010-01-26/: [Dec.12,2014]
- Столична община. 2013. Приети зони за въздействие/ИПГВР/, http://sofia-agk.com/index.php?option=com_content&task=view&id=274: [Dec.12, 2014].
- Столична община, Направление архитектура и градоустройство. 2009-2014. Зони за допълнителни проекти в допълнение на Интегрирания план за градско възстановяване и развитие на гр. София. http://www.aop.bg/case2.php?mode=show_doc&doc_id=581623&newver=2: [Dec.12, 2014].
- Столична община, Направление архитектура и градоустройство, арх. Т. Тодоров и колектив. 2014. Подробен устройствен план, местност „Зона А север”. http://sofia-agk.com/esoft/planove/displayImage.php?folder=podrobni/2014/IPRZ_Zona_A_sever/: [Dec.12, 2014].
- Cohen, N. 1999. *Urban Conservation*. Cambridge: The MIT Press
- GoogleEarth V 7.1.4.1529 [October 18, 2014]. Sofia, Bulgaria. Image ©2015, 42°41'51.00" N 23°19'39.41 E. DigitalGlobe 2015.
- Kostof, S. 1993. *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. Boston: Bulfinch.

Integration of archaeological sites in the contemporary urban structure

Tsvetomir S. Tsenkov

(summary)

The cities, in which we live, can provide a large amount of information about their history. Their development during the centuries is a composite of different layers and one of them is archaeology.

The paper is aimed at analyzing the integration of immovable archaeological monuments in the contemporary urban structure. It is an important issue and provides a lot of possibilities, opportunities for interpretations and ideas concerning the development of the city centers in general. The article presents a case study of the theatre and amphitheater in Serdica dated back to the Antiquity, which is located in the center of Sofia.

The approach presented in the paper is based on:

- Research, analysis and interpretation of the integration as a part of the heritage preservation in the past few decades;
- Representation of the characteristics of the site;
- Analysis of the national and international legislation, participants involved and good practices;
- Development of the legislation in the process of integration of a particular site based on methodology.

The integration of the archaeological heritage is a crucial point in the field of the heritage preservation. The heritage becomes an urban element in the city structure. The process of integration provides an opportunity for a region or a city to develop its authentic and unique face based on research, analyses and certain methodology. However, the process can be started earlier in the field of the spatial organization on local, national or international level.

The process of integration of the heritage is based on planning on the city structure and heritage exposition by using heritage conservation tools. The new city structure will be provided with new and unique typical features.

A sustainable city is the paradigm of our century. And can it be 'sustainable' if it is deprived of heritage and tradition? The cultural heritage can be one of the foundation stones of this model. The heritage integration will add value to our cities and everyday life.

Подходи за опазване на подводното културно-историческо наследство по Българското Черноморие

Марина Владимирова^a

^a Катедра Културно-историческо наследство, Факултет по библиотекознание и културно наследство, Университет по библиотекознание и информационни технологии, бул. Цариградско шосе 119, София 1784; marinayvl@gmail.com

Approaches to the protection of underwater cultural and historical heritage on the Bulgarian Black Sea coast

Marina Vladimirova^a

^a Department of Cultural and Historical Heritage, Faculty of Library Studies and Cultural Heritage, University of Library Studies and Information Technologies, 119 Tsarigradsko Shose Blvd, 1784 Sofia, Bulgaria; marinayvl@gmail.com

ABSTRACT

The underwater cultural and historical heritage is threatened not only by the destructive impact of the environmental, in which it is located, but also by unauthorized fishing and other activities providing benefits for a limited group of people only.

Certain approaches, which are already part of foreign good practices and can provide effective protection and conservation for the underwater archaeological heritage in the Bulgarian Black Sea territorial waters, can be applied. The protection of the underwater archaeological sites can be achieved through establishment of underwater archaeological reserves, underwater museums and parks, replicas and digital reconstructions of sunken ships, etc. Various approaches can be used for encouraging public education and promoting public access to the underwater cultural heritage.

The development of the protection and conservation of the underwater cultural and historical heritage in Bulgaria requires a development of a management strategy. It has to provide information for a broader audience, define a number of criteria, develop methods for public involvement in the process of heritage protection, take measures for the actual protection through underwater conservation activities, monitor and prohibit certain fishing activities with a destructive impact on the underwater archaeological heritage.

KEYWORDS

Bulgarian Black Sea coast, protection, submerged settlements, underwater cultural heritage, underwater shipwrecks

Подводното културно и историческо наследство, като част от световното културно наследство, спомага за изграждане на идентичност и е важно за споделеното чувство на общност. То е ограничен и невъзобновяем ресурс и като такъв изисква специално отношение. Затова в световен мащаб сме свидетели на разработени стратегии, подходи, методологии, които целят опазването и защитата на подводните културно-исторически богатства за възможно най-дълъг период от време. България има какво да приложи от този чуждестранен опит, за да опази внушителната си колекция от подводни обекти.

Това, от което подводното културно наследство трябва да бъде защитено, е както деструктивното въздействие на околната среда, така и негативното влияние на

случайната и/или преднамерена човешка дейност. То може да бъде застрашено и от строителни дейности, които променят брега и морското дъно; от необмисленото използване на живите и неживи ресурси; от определени риболовни дейности, които имат отрицателно въздействие върху подводните артефакти. Неподходящите форми за осигуряване на достъп също могат да засегнат по негативен начин тези обекти. Подводното наследство е застрашено и от дейности, които са изцяло нежелателни, тъй като са предназначени да донесат облага на малцина за сметка на мнозинството. Комерсиалното му използване с цел печалба или спекулация е абсолютно несъвместимо с опазването и управлението на наследството.

В тази връзка могат да се приложат няколко подхода, които вече са част от чуждестранните добри практики и които биха могли да осигурят ефективна защита и опазване и на подводните културни обекти в акваторията на Българското Черноморие. Част от тези практики са **нормативните документи**, създадени изключително и само за целите на опазването, управлението и социализацията на подводното културно-историческо наследство. Естествено е настоящият текст да се спре първо на Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване на подводното културно наследство от 2001 г. предвид важността и значението на тази организация в опазването и мениджмънта на културно-историческото наследство. В чл. 1.1. на Конвенцията е поместена дефиницията за подводно културно наследство, според която: „(а) Подводно културно наследство означава всички следи на човешко съществуване от културно, историческо или археологическо естество, които са частично или изцяло потънали, периодически или постоянно, от минимум 100 години, а именно: 1) селища, конструкции, сгради, предмети и тленни останки, както и техният археологически и природен контекст; 1.1) плавателни съдове, въздухоплавателни средства, други превозни средства или всяка част от тях, с техния товар или друго съдържание, както и техният археологически или културен контекст; 1.1.1) праисторически предмети“. Съгласно Конвенцията консервацията *in situ* на подводното културно наследство трябва да се счита за предпочитан избор, преди да бъде позволена или предприета всякаква друга дейност към това наследство. Тези елементи на подводното културно наследство, които, с оглед на тяхното опазване, са извадени от водната среда, следва да се складира, съхраняват и управляват по начин, който да гарантира дългосрочното им запазване. Конвенцията изрично заклежда и търговската експлоатация на подводните артефакти. При неспазване разпоредбите за опазване на това наследство всяка държава трябва да налага достатъчно строги санкции, които да гарантират спазването на тази конвенция и да обезкуражат нарушенията. Важна част от Конвенцията е и създаването на отношение в обществеността към стойността и интереса, който представлява подводното културно наследство, както и към значението, което има предвиденото в тази конвенция опазване. Едно от правилата в текста на този нормативен документ е посветено на достъпа на обществеността до подводното културно наследство *in situ*, като се споменава, че той трябва да бъде благоприятен, освен в случаите, в които е несъвместим със защитата и управлението на обекта.

Друг международен документ, който представлява интерес в контекста на настоящата тема, и според който: „Интерпретацията на значението на обектите е неделима част от процеса на опазването им“ е Харта за опазване и мениджмънт на подводното културно наследство, ратифицирана от 11-тата генерална асамблея на ИКОМОС (International council on monuments and sites – Международен комитет за паметниците на културата и забележителните места), състояла се в София, България,

през октомври 1996 г. В нея под подводно културно наследство се разбира археологическо наследство, което се намира в или е извадено от подводната среда. Включва потопените обекти и структури, руини и останки от кораби, както и техния археологически и природен контекст. Хартата определя подводното културно наследство като международен ресурс, тъй като голяма част от него се намира на международна територия и/или е резултат от международна търговия и комуникации, по време на които корабите и техният товар са потънали на разстояние от изходната точка на отплаване или крайната им дестинация.

Хартата има за цел да гарантира, че дейностите по време на изпълнение на всеки проект за опазване и мениджмънт на подводните културни обекти са прозрачни за всички. Тя се спира на фундаменталните принципи, които са имплементирани в този процес, на предварителното проучване, което да оцени мястото и обекта, неговата уязвимост, важност и потенциал. Всички проучвания от своя страна трябва да бъдат подробно документирани в съответствие със съвременните професионални стандарти на археологическата документация. Задължително е при всеки проект да се създаде краткосрочен и дългосрочен план за консервация на подводните обекти. Трябва да бъде подготвена и програма за мениджмънт на всеки обект с подробно описание на мерките за неговото опазване и управление по време на и след приключване на теренната работа. Необходимо е и създаването на публичен архив на проекта. Информирането на обществеността за резултатите от проучванията и значението на подводното културно наследство ще се насърчи чрез публично представяне в различни медии. Международното сътрудничество също е от изключителна важност за защитата и мениджмънта на подводното културно наследство и трябва да бъде стимулирано.

В българското законодателство подводното културно-историческо наследство се споменава в Закона за културното наследство от 2009 г., където в чл. 6, т. 1 откриваме: „Културно наследство са: 1. Наземни, подземни и подводни археологически обекти и резервати“. В чл. 8, ал. 1 от същия закон се дефинира понятието опазване на културното наследство, като „системен процес на издирване, изучаване, идентификация, документиране, регистрация, консервация, реставрация и адаптация“. В чл. 8, ал. 2 се казва, че „Закрилата на културното наследство е система от мерки за осигуряване опазването му в интерес на обществото“. Предвид беглото споменаване на подводното културно-историческо наследство в българското законодателство, положителен е фактът, че България е страна по международни нормативни документи, които уреждат опазването на този вид наследство. Отговорността по мониторинг на спазването им обаче остава грижа на нашата страна. По думите на К. Порожанов¹, в съседна Гърция има отделна институция, която се занимава със запазване на старините под вода, освен това там „има строго определени места, на които е позволено гмуркането с или без придружител. Това трябва да направим и ние, не знам дали ще успеем до второто четене на закона“. Този текст е от 2008 г. и както става ясно от Закон за културното наследство от 2009 г. тези препоръки и предложения на археолозите и специалистите по морска история за спешни ефективни мерки за опазване на подводното ни богатство не са взети предвид.

Освен създаването и прилагането на нормативни документи, чуждестранният опит свидетелства за развитието и на други подходи в областта на опазването на подводното наследство: мениджмънт и социализация; информиране и образование на

1 http://www.morskivestnik.com/compass/news/082008/082008_58.html [20.03.2015 г.]

публиката за значението, важността и стойността на подводните културно-исторически обекти; физическа защита чрез консервация и мониторинг.

Подводните археологически резервати и подводните паркове са доказан **мениджърски подход** за **социализация** и популяризиране на публичен достъп до подводните културни обекти, но и начин за гарантиране на тяхната защита от нерегламентиран достъп или от нежелателни риболовни дейности. Както споменава J. Lubbaddeh, журналист за Der Spiegel, Германия, цитиран от D. Nutley (Broadwater, Nutley 2009, 76): „Подводните музеи и паркове, реплики и дигитални реконструкции на потънали кораби са начин за насърчаване на публиката да преоткрива подводното културно наследство без да го унищожава“. От друга страна, ако подводният обект все още крие недокументирани останки, публичният достъп може да популяризира местоположението му и да го застраши от ограбване.

В идеалния случай обаче **опазването *in situ*** е предпочитан управленски подход, който стои зад становището, че подводното културно наследство трябва да остане под вода, там, където е открито на морското дъно и то за колкото се може по-дълъг период от време, но само ако това няма да доведе до повреждане на обекта. Това е препоръката и на Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване на подводното културно наследство. Трябва да се има предвид, че не винаги опазването *in situ* е най-добрата опция за дълъг период от време, тъй като някои подводни обекти са увредени в следствие на ерозия, грабежи, риболовни дейности и други деструктивни фактори. Тук като пример, който провокира казуса за опазването и мениджмънта *in situ*, може да се посочи бронираният военен кораб USS Monitor, който детайлно е представен в статията „The Management of Marine Archaeological Sites In Situ and Sites Sustainability“ (Broadwater, Nutley 2009, 70-77). Този обект лежи на твърд плосък участък на морското дъно, което го прави незакрепен, като по този начин е подложен на постоянно прочистване от силните течения и на деструктивното влияние на морските бури. От откриването на кораба през 1973 г., в следващите години се забелязало значително влошаване на състоянието му. От друга страна обаче са проведени проучвания, които са показали, че потъналият кораб е станал устойчив в околната среда, която го е консервирала и запазила до наши дни. През 90-те години обаче наблюденията показват, че USS Monitor се руши бързо и вероятно няма да оцелее. Затова Националната океанска и морска администрация (НОМА) препоръчва частична стабилизация на обекта заедно със селективно изваждане, възстановяване, консервация и експониране в музейна среда на някои от най-забележителните му части, които са определени като изложени на сериозен риск или на риск от разрушаване. Самият корпус остава експониран *in situ* на морското дъно, като следите от ерозия по него са почистени и премахнати и са предприети всички необходими мерки за неговата консервация. Както става ясно от примера, колкото повече информация се придобие за един обект чрез научни изследвания, толкова по-ясно може да се определи дали *in situ* опазването винаги е най-добрата опция за дълъг период от време. Казусът за *in situ* опазване и мениджмънт е казус за методичния, отговорен, археологически и етичен подход към подводното културно наследство.

Един такъв подход е създаването и развитието на подводни резервати. Резерватите обикновено се мислят само в екологичните им измерения – като места, където хората нямат право на достъп или той е позволен само за ограничен брой посетители или на определена територия. **Подводните резервати** също следва да имат ограничения за броя на посетителите или достъпът до тях да е контролиран. Тези резервати

са обособени на определена територия на морското дъно, като обхващат района, в който се намират потънали кораби или други потънали структури, както и биоразнообразието в този участък от дадената акватория (Scott-Ireton 2007, 24). Тук като интересен пример, предоставен ни от M. Leshikar-Denton и D. Scott-Ireton (Leshikar-Denton, Scott-Ireton 2007, 64-83), могат да се посочат Каймановите острови, чиито мениджъри и археолози са разработили набор от критерии, на които да отговарят исторически потънали кораби, за да бъдат определени като подводни резервати: да се намират в териториалните води на Каймановите острови или в прилежащата зона; да са исторически значими; да имат отговорно проверена идентичност и история; да бъдат с разпознаваеми характеристики; да са екологично устойчиви; да бъдат достатъчно стабилни, за да издържат на продължителни посещения; да са достъпни за публиката (контролирано); да имат условия за безопасни посещения.

Според други археолози обаче всяко място, където публиката е насърчена да посети потънало културно наследство, не е резерват или светилище, а трябва да се възприема като парк. **Паркът** често се мисли като място или обект, който е отворен за публика, има специално изградена инфраструктура и др., които потъналите под вода обекти не предлагат (Scott-Ireton 2007, 24). Предвид уникалността на подводните културно-исторически обекти, те трябва внимателно да бъдат класифицирани като подводни паркове или резервати, за да се гарантира тяхното опазване за дълъг период от време. Така например, корабните останки на San Pedro, който е бил част от испанския флот, потънал край бреговете на Флорида през 1733 г., днес са един от подводните резервати на щата, но заедно с това са признати и за част от щатските паркове. През 1988 г. San Pedro се превръща във вторият подводен археологически резерват във Флорида (McKinnon 2007, 85-93). Той е един от единадесетте подводни резервати във Флорида и продължава да привлича посетители, заинтересовани от културното наследство и екотуризма. Дванадесет от тринадесетте потънали кораба от испанския флот се намират в щатски и федерални води. Всеки от тези обекти се ползва със закрилата и на щатското, и на федералното законодателство. Тъй като корабите са разположени на площ от 128 кв. км, всеки от тях има собствена уникална екосистема и интересна история, която да разкаже.

Това е и причината този и останалите десет подводни археологически резервата на Флорида да бъдат включени в **подводен културно-исторически маршрут**, който е посветен на корабите, корабокрушили в акваторията на щата Флорида. Изграждането на подводни маршрути е друг мениджърски подход, който цели социализацията и опазването на артефактите под вода. Стандартно маршрутите са възприемани като природни такива, където пътеките са маркирани и пътят може да бъде изминат за определено време (Scott-Ireton 2007, 24). В контекста на подводното културно наследство обаче маршрутът е трасиран от селектирани по определени критерии подводни обекти. Подводните културни маршрути предоставят възможност да бъдат изучени и посетени исторически значими потънали културни и екологични ресурси, като кораби, потънали обекти и структури, построени във водата или оказали се там в следствие на трансгресивни и регресивни процеси. Докато определени подводни артефакти са твърде деликатни и археологически чувствителни към публични посещения, други са станали устойчиви в своята среда. На Каймановите острови мениджърите и специалистите по история и археология са разработили и набор от критерии, които да подпомагат избора на обекти, подходящи за включване в подводен културно-исторически маршрут. Тези критерии откриваме в статията „A Maritime Heritage Trail and

Shipwreck Preserves for the Cayman Islands“ (Leshikar-Denton, Scott-Ireton 2007, 64-83) и според тях маршрутът трябва да предоставя безопасни и развлекателни дейности и да включва обекти от различни морски теми, представени и на трите Кайманови острова. Обектите трябва да имат историческо значение и интересни визуални характеристики с безопасна и публично достъпна видима област. Още по-важно, тяхната интерпретация не трябва да ги повлиява неблагоприятно, тъй като не всички обекти са достатъчно устойчиви, за да посрещнат увеличаващия се посетителски интерес.

Това, което България е направила в посока мениджмънт на подводното културно наследство с цел неговата защита, се ограничава до отделни експозиции в музейна среда. Налице са две музейни сбирки, изцяло посветени на подводната археология, които са пример за целенасочено управление и експониране на подводно културно наследство. „Тайните на морското дъно“ е постоянната музейна експозиция в град Китен, която е създадена и поддържана от Центъра за подводна археология в Созопол. Тя представя три теми: Потъналите праисторически селища по българското черноморско крайбрежие (с акцент върху раннобронзовото селище открито при яхтеното пристанище в Китен), Разкопките на потънал кораб в южния китенски залив (корабът е проучен изцяло и е датиран в средновековието) и Развитието на древната котва (от обикновен камък с жлеб до желязната котва). Темите са представени нагледно с подводни археологически обекти, снимков материал и видеозапис, който показва моменти от работата на подводните археолози при подводните проучвания на потънали кораби и праисторически селища. Докато музеят в Китен показва процеса на работа и на развитието на едно крайбрежие, то Музеят за история на котвата в град Ахтопол е насочен основно към проследяване историята на котвата и нейното развитие през хилядолетията. На площ от 300 кв. метра са обособени две експозиционни зали. Едната е предназначена за постоянната експозиция, (голяма част от обектите в нея са открити в залива, в близост до който се намира и самият музей), в която откриваме: каменни, дървени и желязни котви с различна форма и големина; оловни щокове; цяла и фрагментирана керамика; бронзови оръдия и оръжие от XVIII в.; отделни елементи и находки от потънали кораби и др. Втората зала е предназначена за временни експозиции. Интересно за отбелязване е, че Музеят на котвата е създаден изцяло с частни средства, а мотивацията за неговото основаване е желанието да се спасят от претопяване два антични оловни щока и няколко адмиралтейски котви от XIX век открити на морското дъно при риболовни и водолазни дейности. Този подход на индивидуална инициатива за опазване на културно-историческото наследство се е наложил в нашата страна в следствие на безсилието или липсата на желание от страна на държавата да изпълни социалната си функция, като съхрани и защити нашето общо културно наследство.

Освен отделните примери от Българското Черноморие и разнообразните чужди практики в мениджмънта на подводното културно наследство, **информирането и образоването на обществеността** също е от есенциално значение за популяризиране опазването на това наследство. Посетителите на подводните обекти попадат в различни групи с различни нужди (водолази, рибари, учени и представители на туристическата индустрия), но ако всички те са запознати с ценността на подводното наследство и значимостта на неговото оцеляване, ще бъдат много по-мотивирани да се включат активно в дейностите по опазването му. Образователните и интерпретативни стратегии, използвани в програмите за публичен достъп, помагат в опазването на обектите чрез вдъхновяване на публиката (Leshikar-Denton, Scott-Ireton 2007). Хората

стават пазители на миналото, когато научават за обектите и тяхната важност за научните изследвания, общността и устойчивото развитие на региона. Опазени адекватно и интерпретирани ефективно, морските културни ресурси се превръщат в културни атракции за общността, носейки и икономически ползи чрез културния туризъм.

Пример за успешно прилагане на този подход е Националният план за защита на подводното културно наследство на Испания (Green Paper 2009), в който едно от приоритетни действия е систематизирането на програми за повишаване на информираността и осведомеността за подводното културно наследство, насочени към групите, които най-често правят случайни открития, като рибари, професионални водолази, спортни водолази и лицата, отговорни за обществените поръчки в морската среда. Целта на Националния план за защита на подводното културно наследство на Испания е да се обединят специфичните местни и регионални инициативи за опазване на подводното наследство, осъществени до момента, в една Координирана национална програма за разпространение на информацията. В тази връзка Планът предлага десет приоритетни точки, които да се заложат в Националната програма за разпространение на информацията за подводното културно наследство, като част от тях са: съставянето на опис на всички минали и настоящи дейности, предприети в тази насока; създаването на програма за постоянни, временни и/или пътуващи експозиции; изграждането на Национална схема за публикациите (научни, за масово разпространение и образователни); създаването на национална уебстраница и на документални филми, посветени на историята, защитата и популяризирането на испанското подводно културно наследство; развитието на подводни археологически паркове и маршрути; създаването на програма за образователни дейности, програми за повишаване на информираността и образователни класни стаи особено в емблематичните места по протежението на испанското крайбрежие, чиито води пазят подводни археологически обекти.

Друг пример за образование и информиране на публиката е партньорската стратегия за идентификация на крайбрежното наследство на щата Масачузетс, САЩ, представена в статията "Not Just Another Piece of a Boat: Massachusetts' Shoreline Heritage Identification Partnerships Strategy (SHIPS)" (Mastone, Trubey 2007, 145-157). Целта на тази програма е да се насърчи участието на обикновените наблюдатели и публиката, заинтересована от морската история, но не практикуваща водолазния спорт, и да се покаже на обществеността, че тя може да вземе активно и директно участие в откриването и опазването на морското културно-историческо наследство. Програмата следва да позволи на широката общественост, която е с малък или без археологически опит, да участва в археологическия проект. Тя залага преди всичко на участието на доброволци, които ще са връзката между обществото и Съвета за подводни археологически ресурси в Масачузетс. Те са и наблюдателите на известните вече подводни обекти и ще докладват за всяка промяна в състоянието им. Доброволците не събират артефакти, а предоставят информация за тях на Съвета. За да вземат участие, те трябва първо да преминат тридневен обучителен курс, който включва три компонента: преглед на морската история и археология, инструкции за предварително историческо проучване и обучение в основните техники на докладване.

Както става ясно от всички примери до момента, образоването и информирането на публиката, както и мениджмънта и социализацията са подходи в опазване на подводното културно-историческо наследство, които са предшествани от **консервацията** на обектите и са съпроводени с **мерки за физическото им оцеляване**. Т.е.

първо се полагат всички усилия за консервиране на обекта, а след това се прилагат мениджърските и образователни подходи, които да гарантират опазването му за колкото се може по-дълъг период от време. Според препоръката на ЮНЕСКО за опазване и консервация *in situ* и предвид факта, че подводното културно наследство е изложено на въздействието на климатичните промени (глобално затопляне, замърсяване на водите и пр.), консервацията му в дългосрочен план се нуждае от изучаване на въздействието на климатичните промени, които често се игнорират или отхвърлят (Khakzad 2009, 6). Не само климатът обаче има неблагоприятно въздействие върху подводните обекти, но така също и някои риболовни дейности. Този проблем в другите страни е решен, като подводното археологическо наследство е обявено за подводен резерват и от това произтичат рестрикциите за достъпа до него, както и за дейностите, които да се извършват на територията му. България обаче, въпреки богатството си на подводните артефакти, все още няма подводно селище, потънал корабокрушил кораб или пристанищни акватории, които да са обявени за подводен резерват. Резултатът от това е унищожаване и разрушаване на подводните обекти, загуба на археологически, исторически и културни ценности и като следствие от това – оцеляване на обществото със знание за историята ни, която се крие във водите на Черно море, и ограничаване на финансовото благодетелстване на местните жители и държавата, тъй като унищожените обекти не могат да се включат в културния ни туризъм.

Според Х. Ангелова² – директор на Центъра за подводна археология в Созопол – най-пагубни последствия за археологическите ценности под вода нанася дънното тралене. Затова тя предлага да „има строго определени райони, в които ще се трали, но преди това нека тези райони бъдат внимателно огледани за евентуални археологически находки и тогава да бъдат разрешени за такава дейност. Но най-важното е да има кой да контролира спазването на границите на тези райони. В много държави по света това отдавна е регламентирано... От двадесет години... всички наши дейности са аварийно-спасителни, предизвикани от нечия намеса“. Траленето в българската акватория на Черно море е забранено със закон. Разрешено е използването само на бийм трал, но само в зоните за улов на рапан, които от 2013 г. са пет – в Балчишкия залив, пред Варна, пред Бяла, под Емине и пред Маслен нос и Ахтопол. Лошото в случая е, че, въпреки забраната със закон, рибарите продължават да браконьерстват и да използват тралове, които буквално унищожават културните обекти на морското дъно, а никой държавен орган не ги контролира и санкционира, макар че дейността им е в разрез с ратифицираната от България Конвенция на ЮНЕСКО за опазване на подводното културно наследство.

В този ред на мисли, може би вече е дошло времето да се създаде институция, която да е ангажирана с опазването на подводните ни богатства; времето да се изградят критерии, според които подводните обекти да бъдат класифицирани като подводни резервати и това да гарантира, че на територията им няма да се извършват деструктивни риболовни дейности и достъпът до тях от страна на водолазите ще бъде контролиран; и времето, в което иманярството, браконьерството и други забранени със закон дейности в българските черноморски води ще бъде най-строго санкционирано. Вече споменатият Закон за културното наследство от 2009 г. в чл. 21 характеризира Центъра за подводна археология, като „[(1)] държавен културен институт в областта на опазване на подводното археологическо наследство на Република България.

2 http://www.morskivestnik.com/compass/news/082008/082008_58.html [20.03.2015 г.]

(2) Центърът за подводна археология е юридическо лице на бюджетна издръжка със седалище гр. Созопол и е второстепенен разпоредител с бюджетни кредити към министъра на културата“. Дейностите на Центъра за подводна археология според чл. 22 са: „1. подпомага министъра на културата при упражняването на неговите правомощия по провеждане на държавната политика в областта на опазването на културното наследство под вода; 2. координира дейностите, свързани с управлението и изследването на подводното археологическо наследство; 3. поддържа регистър на подводните културни ценности“. А чл. 23. (Изм. - ДВ, бр. 54 от 2011 г.) гласи, че „устройството и дейността на Центъра за подводна археология се определят с правилник, издаден от министъра на културата“. Предвид силната зависимост на Центъра по подводна археология от държавата и в същото време ограничената държавна подкрепа към Института в изпълнение на дейностите му, обясняват липсата на стратегия за опазване на подводното ни културно наследство. Това от своя страна води до загуба на подводен археологически материал, ощетяване на историческата интерпретация и ограничаване правото на обществото да черпи знание за миналото си от подводните културно-исторически ценности. А всички мерки за опазване на това наследство са крайно необходими предвид богатата колекция от потънали плавателни съдове и селища, оказали се под вода в следствие на трансгресивни и регресивни процеси. Подводните културно-исторически обекти са източник на ценна информация за хората, населявали черноморския бряг преди хилядолетия; за техния начин на живот и култура, обичаи и традиции; за връзките между Западното Черноморие и Средиземноморието; за международната морска търговия. В подкрепа на това можем да приведем множество примери за подводни културно-исторически ценности от нашето Черноморие.

В българската черноморска акватория са открити следи от поселищен живот от Енеолита и Ранната бронзова епоха. По данни на М. Лазаров (Лазаров 2009, 16-19) са известни осемнадесет потънали селища в български води. Този брой може да се допълни с още едно селище, локализирано през 2012 г. и проучено през следващата година, в залива Вромос, акваторията на гр. Черноморец. Първите открити останки от потънали селища са локализирани във Варненското и Белославското езеро, като броят им към днешна дата е 14, а дълбочината на местонамирането им варира между 3,5 и 9 м (Лазаров 2009). По време на подводни проучвания в акваториите на двете езера са открити много и различни типове свидетелства за човешко присъствие: фрагменти от наколни селища, мазилка на огнище, керамика, оръдия на труда от камък и кост на елен, кости от диви и домашни животни и т.н. (Лазаров 2009).

Раннобронзово селище е локализирано и в акваторията на Атия, където са открити множество дървени колове, керамика, сечива от кост и др. на дълбочина 7-9 м (Лазаров 2009, 18).

Най-добре проучените селища в българската морска акватория са раннобронзовото селище в залива на Китен и двете селища в пристанището на Созопол – късноенеолитно и раннобронзово. По време на подводните археологически разкопки на селище Урдовиза (в залива на Китен) са регистрирани два културни пласта (Angelova, Draganov 2003, 9-22). Горният – Урдовиза 2 съдържа материали от Античността и Средновековието, а долният културен пласт – Урдовиза 1, съдържа културни останки от ранната бронзова епоха (Angelova, Draganov 2003, 12). По данни на М. Лазаров, К. Порожанов и В. Попов (Лазаров и др. 1987, 285-287) по време на подводни проучвания са открити останки от ранно тракийско селище, в което хилядолетия по-късно

се е връзал средновековен кораб. Артефактите, събрани по време на подводните разкопки, са локализирани на 2 м дълбочина и К. Порожанов (Порожанов 2003, 311-321) ги класифицира в няколко групи: дървени колове от жилища, цяла и фрагментирана керамика, костни останки, оръдия на труда и оръжия, поминък, духовен живот и култ, светилище или кулов център. След извършен анализ на климатичните промени и движението на морското равнище по Западното Черноморие експертите по морска история, геология, геоморфология и палеоботаника поставят съществуването на раннобронзовото селище Урдовиза между края на IV хил. пр. Хр. и средата на III хил. пр. Хр. (Порожанов 2003, 319).

По време на проучванията на двете праисторически селища в съвременното пристанище на Созопол е открита цяла и фрагментирана керамика, датирана в IV, III и II хил. пр. Хр. и заедно с оръдията на труда от камък и кост (чукове, брадви, копачки) и др. свидетелстват за наличието на ранно тракийско селище (Порожанов 1989, 11). Според В. Попов, сечивата потвърждават земеделско-скотовъдния характер на населението, живяло в района (Попов 1988, 39). Това становище се подкрепя и от Х. Ангелова и В. Драганов, според които „рязкото намаляване на дървесните и значителното присъствие на антропогенните елементи свидетелстват за добре развито селско стопанство и животновъдство в края на Енеолита“ (Angelova, Draganov 2003, 20). Наличието на местни бронзови оръдия на труда и оръжия от своя страна според К. Порожанов недвусмислено показва, че тук се е водила и търговия за износ на мед към земите, където тя липсвала, и внос на калай от земите, където той се произвеждал (Порожанов 1989, 11).

Друго подводно селище е локализирано в устието на р. Ропотамо. На нос Св. Димитър се е намирало праисторическо селище, което след това е затрупано от селища от Античността и Средновековието (Лазаров 2009, 19). Керамиката от I хил. пр. Хр., открита в акваторията на нос Св. Димитър, дава основание на И. Карайотов да предположи, че там е съществувало значително селище в този период от време (Карайотов 1987а; 1987б). Открита е и множество керамика с форма и украса, характерни за късноримската епоха. „Късноримската червенолакова керамика с щемпелувана украса е широко разпространена в повечето райони на Източното Средиземноморие – от Сицилия до Сирия, по малоазийското и адриатическото крайбрежие“, т.е. откритията в устието на р. Ропотамо разкриват външнотърговските връзки на античните градове по Западното Черноморие (Минчев 1981, 300). Интерес представлява фрагмент от поднос, декориран посредством сграфито техника с изображение на платноходка, което е пряко свидетелство за връзката на късносредновековния българин с морската тематика (Карайотов 1987а, 285).

Най-скоро документираното подводно селище е това в залива Вромос. Там по време на подводни археологически проучвания през 2013 г. са открити останки от постройки (тухли, следи от хоросанов разтвор, керамични водопроводни тръби), фрагментирана керамика от късната античност (IV в.), строителна и битова керамика от римската епоха (II-III в.), части от зидове и керамика от римската, елинистическата и класическата епохи, местна тракийска керамика (Христов 2014а; 2014б). „На фона на 1500-те обработени керамични фрагменти и цели съдове и други предмети може да се обобщи, че обектът има дълга история, която започва в началото на V в. пр. Хр. и преминава през всички следващи периоди до края на IV в.“ (Христов 2014б, 251).

Освен потъналите селища интерес представляват и потъналите кораби, които лежат на морското дъно в българска акватория. Най-добре проучен до сега е потъна-

лият кораб край Урдовиза (Порожанов и др. 2002; 2004), който може да се датира с известна несигурност около XVII в. (Порожанов и др. 2004). А предоставените данни за физическите му характеристики са: оцеляла дължина на корпуса 18,7 м; бордът му е оцелял до нивото на палубата; носът се намира на дълбочина 8 м; кърмата – на повече от 11 м под съвременното морско равнище. К. Порожанов и др. (Порожанов и др. 2004) ни предоставят детайлна информация за обекта и артефактите, открити на него. Според тях, значителна част от кораба, неговата прецизна и сложна архитектура, както и дизайнът на корпуса му предполагат, че този ветроход не е изключение за местното корабоплаване, а е резултат от корабостроителни традиции. Разнообразието от артефакти, открити на борда на кораба и високото им качество доказват, че собствениците на плавателния съд вероятно са били хора със значителни икономически възможности. Тези факти водят археолозите към становището, че корабостроенето, морската търговия и корабоплаването са били важна част от живота на хората, населявали черноморския бряг през Възраждането.

Ветроход с две или три мачти, дължина 50 м и максимална ширина 7 м, е открит източно от Созопол. По данни на Х. Ангелова това е най-големият документиран кораб от Центъра за подводна археология до момента. Плавателният съд се намира на дълбочина 90 м и лежи на равен кил, без крен. Според нея, става дума за ветроход тип бриг от периода XVIII-XIX век. Проучвателите съобщават и за локализирането на дървен кораб на дълбочина 52 м североизточно от Царево (Ангелова и др. 2012). Дължината на плавателния съд е 40 м, а максималната ширина – 8-10 м, лежи на кил, без крен. Предполагамата му датировка е XIX-XX век.

В. Плетнъов, П. Пеев и Т. Роков (Плетнъов и др. 2013, 608-609) докладват за локализирането на добре запазен дървен ветроходен кораб на дълбочина 137 м, локализиран източно от гр. Варна. Дължината му е 35 м, ширината – 6 м, височина над околния терен също е 6 м. Корабът е легнал на кил и няма крен. Датировката му е трудна, предвид факта, че не е проучен, но според работната му датировка е потънал през XIX в. Отново В. Плетнъов и П. Пеев (Плетнъов, Пеев 2012, 579-580) съобщават, че на 86 м дълбочина югоизточно от нос Калиакра на паралела на гр. Варна е локализиран запазен дървен плавателен съд потънал на кил, без крен, вероятно марсова шхуна (широко разпространен тип кораби през XIX в., включително и в Черноморието). Размерите му са: 52 м дължина и 8 м ширина. На носа се забелязва носова фигурка, каквито са поставяни на почти всички европейски кораби от XVI в. до края на епохата на ветроходните кораби (края XIX – началото на XX в.).

Б. Димитров, К. Порожанов и А. Орачев споменават за открити части от потънал (може би изгорял) хераклеяски кораб от III в. пр. Хр. в залива на Созопол (Димитров и др. 1982, 444).

Югоизточно от гр. Варна на 34 м дълбочина е локализирана и подводница, счупена на две, като общата ѝ дължина е 28 м (Драганов, Иванов 2011, 592-594). Обектът е локализиран на 34 м дълбочина. Според В. Драганов и Я. Иванов, вероятно става дума за подводница тип UB серия I от Първата световна война.

На дълбочина между 10 и 34 м се откриват още няколко кораба, които са достъпни за водолази, поради по-малката си дълбочина: Френски товарен параход Жак Фресине (близо до Маслен нос), товарен параход Родина (до Созопол), американски товарен параход Мопанг (региона на Бургас), турски товарен параход Сефак (недалеч от Царево), множество руски и немски плавателни съдове от периода на Първата световна война и др.

Както става ясно от текста дотук, България разполага със значително количество подводни културно-исторически обекти, които – със своето значение не само за българската, но и за световната история – заслужават ефективно опазване и адекватно управление. Предвид световния опит, натрупан от практическото и теоретичното знание върху опазването и защитата на подводното културно наследство, се оказва, че за развитието на подобна дейност у нас се изисква изграждане на стратегия за управление, определяне на критерии, информиране и включване на обществеността в процеса на опазване, предприемане на мерки за физическата им защита чрез консервация под вода, постоянен мониторинг на състоянието им, забрана на определени риболовни дейности, които имат деструктивно влияние върху подводното културно-историческо наследство и контрол на дейностите, които се извършват в зоните на подводните археологически обекти. Но за да се осъществи промяната е необходимо законът да даде зелена светлина, т. е. да се върне първоначалният текст от Закона за културното наследство от 2009 г.: „Чл. 12. (1) Държавната политика в областта на културното наследство се ръководи и осъществява от Министерския съвет. (2) Министерският съвет приема стратегия за управление и опазване на културното наследство и план за действие за срок 7 години по предложение на министъра на културата след широко обществено обсъждане с участието на заинтересовани научни, културни и неправителствени организации“ и да се премахне сега действащата алинея от 2011 г., според която „ [чл. 12] (2) (Изм. - ДВ, бр. 54 от 2011 г.) Стратегическите цели за управление и опазване на културното наследство се включват в стратегията по чл. 2а от Закона за закрила и развитие на културата след широко обществено обсъждане с участието на заинтересовани научни и културни организации, юридически лица с нестопанска цел и регистрирани вероизповедания“. Това прецизиране в закона се налага, поради приемане на стратегия към Закон за закрила и развитие на културата, която обаче е с общ и пожелателен характер и в която липсват действени разпоредби специално за опазването на културното наследство под вода. Чрез всички представени в настоящия текст подходи за опазване и препоръките към промяна на Закона ще се поставят основите за осъществяване и развитие на дейности по защита и съхраняване на подводните културно-исторически богатства в нашата страна.

Цитирана литература

- Ангелова, Х., Драганов, В., Иванов Я. 2012. Археологическо проучване на обекти под вода по българското черноморско крайбрежие. *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 576-577.
- Димитров, Б., Порожанов, К., Орачев, А. 1982. Пристанищата на Аполония и на Месамбрия. *Тракийски паметници. Т. 3. Мегалитите в Тракия. Част 2. Тракия Понтика.* София: Наука и изкуство, 438-458.
- Драганов, В., Иванов, Я. 2011. Издирване, чрез хидролокатор за страничен обзор „Неман-ГБО 100“ на съветската подводница С-34, потънала през ноември 1941 в акваторията между Маслен нос и нос Емине. *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 592-594.
- Застрашени са подводните исторически богатства на България в Черно море: Стенограма от пресконференцията, състояла се на 4 август т.г. [2008 г.] в пресцентър

- „Варна“ на Двореца на културата и спорта http://www.morskivestnik.com/compass/news/082008/082008_58.html [20.03.2015 г.]
- Карайотов, И. 1987а. Подводни археологически проучвания „Шелф-Юг“ в залива пред устието на Ропотамо. *Археологически открития и разкопки през 1986 г.* Разград, 284-285.
- Карайотов, И. 1987б. Подводни проучвания в залива пред устието на Ропотамо. *Странджанско-сакарски сборник. Т. 4. Кн. 5. Доклади от Третия и Четвъртия интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“*. Созопол: Комитет за култура, 357-360.
- Лазаров, М. 2009. *Древното корабоплаване по Западното Черноморие (до завладяването му от римляните)*. Варна: Славена.
- Лазаров, М., Порожанов, К., Попов, В. 1987. Подводни проучвания в залива на Урдовиза I. *Археологически открития и разкопки през 1986 г.* Разград, 285-287;
- Минчев, А. 1981. Керамика от морето. *Фар*. Варна: Георги Бакалов, 299-301.
- Плетньов, В., Пеев, П., Роков, Т. 2013. Наблюдение и локализация на подводни обекти в акваторията на Черно море между нос Калиакра и нос Свети Атанас. *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* София, 608-609.
- Плетньов, В., Пеев, П. 2012. Наблюдение и локализация на подводни обекти в акваторията на Черно море югоизточно от нос Калиакра. *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 579-580.
- Попов, В. 1988. Подводни археологически разкопки в акваторията на Созополското пристанище. *Археологически открития и разкопки през 1987 г.* Благоевград, 39.
- Порожанов, К., 1989. Датировка на каменни котви с отвори от Българското Черноморие. Постигания и проблеми. *Археология*, 1, 6-15;
- Порожанов, К., 2003. Потъналото селище от ранната бронзова епоха при Урдовиза. *Добруджа*, 21, 309-322;
- Порожанов, К., Ангелова, Х., Бъчваров, К. 2004. Българо-американска подводна археологическа експедиция. Разкопки на потънал кораб при Китен, сезон 2003. *Археологически открития и разкопки през 2003 г.* София, 213-216.
- Порожанов, К., Ангелова, Х., Бъчваров, К., Димитров, К. 2002. Българо-американска подводна археологическа експедиция „Урдовиза“ 2001 (Втори сезон 01.09.-10.10.2002). *Археологически открития и разкопки през 2003 г.* София, 138-140.
- Христов, И. (съст.) 2014а. *Подводни археологически проучвания в залива Вромос, акваторията на гр. Черноморец: Емпорион в хората на Апология Понтика 1*. УникАрт.
- Христов, И. 2014б. Подводни археологически разкопки на античен обект в залива Вромос, акваторията на гр. Черноморец, община Созопол. *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* София, 249-252.
- Angelova, H., Draganov, V. 2003. Underwater Archaeological Excavations of Submerged Late Eneolithic and Early Bronze Age Settlements in Kiten and Sozopol (South Bulgarian Black Sea Coast). *Thracia Pontica. VI.2. In Honorem Mihail Lazarov*. Sofia: Institute of Thracology Prof. Alexander Fol, 9-22.
- Broadwater, J., Nutley, D. 2009. The Management of Marine Archaeological Sites In Situ and Site Sustainability. In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.). *Conservation and mgmt. of arch sites*, Vol. 11, No. 1, March, 2009. Hudson: Maney Publishing, 70-77.
- Green Paper 2009. *Spanish National Plan for the Protection of Underwater Cultural Heritage 2009*. Cartagena: Ministerio de cultura.

- Khakzad, S., 2009. *An Interdisciplinary approach towards Underwater Cultural Heritage Conservation and Management*. Paper presented at 1st WTA-International PhD Symposium on „Building materials and Building Technology to Preserve the Built Heritage“, Vol. 1, 43-61.
- Leshikar-Denton, M., Scott-Ireton, D. 2007. A Maritime Heritage Trail and Shipwreck Preserves for the Cayman Islands. In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.) *Out of the Blue: Public Interpretation of Maritime Cultural Resources*. Springer, 64-83.
- Mastone, V., Trubey, D. 2007. Not Just another Piece of a Boat: Massachusetts' Shoreline Heritage Identification Partnerships Strategy (SHIPS). In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.) *Out of the Blue: Public Interpretation of Maritime Cultural Resources*. Springer, 145-157.
- McKinnon, J. 2007. Creating a Shipwreck Trail: Documenting the 1733 Spanish Plate Fleet Wrecks. In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.) *Out of the Blue: Public Interpretation of Maritime Cultural Resources*, Springer, 85-93;
- Scott-Ireton, D. 2007. The Value of Public Education and Interpretation in Submerged Cultural Resource Management. In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.) *Out of the Blue: Public Interpretation of Maritime Cultural Resources*. Springer, 19-32.

Approaches to the protection of underwater cultural and historical heritage on the Bulgarian Black Sea coast

Marina Vladimirova

(summary)

The underwater cultural and historical heritage is part of the world cultural heritage helps. It is an important element of the efforts for creating the Bulgarian identity in general and the self-esteem of the different communities in particular. This heritage is a limited and non-renewable resource and for that reason it requires special attitude. The relevant protection and good management of this heritage constitute an essential part of the academic studies as well as the sustainable development of the regions. The underwater cultural and historical heritage is threatened not only by the destructive environmental impact at the locations where it is situated, but also by unauthorized activities as well as activities providing benefits for a limited group of people only. The commercial exploitation of this heritage only for profit is completely incompatible with all activities related to its protection and management.

In view with all above said a certain number of approaches can be applied. They are already part of good practices abroad and can provide effective protection for the underwater cultural sites in the Bulgarian Black Sea aquatory. Underwater archaeological preserves and underwater parks are proven methods for promoting public access to underwater archaeological sites and for enabling their protection from unauthorized access or activities. The interpretation of the artifacts on the spot, where they were found *in situ*, is an example of a methodological, responsible, archaeological and moral approach toward the underwa-

ter cultural heritage. The establishment of underwater museums and parks, replicas and digital reconstructions of sunken artifacts encourage the public to rediscover and enjoy the underwater cultural heritage by a non-destructive access to it. Providing information and education to the public is also very important for promoting the preservation of this heritage. The visitors at underwater sites/artefacts such as divers, fishermen, researchers and tourists belong to different groups and have different needs. However, if all of them are familiar with the underwater cultural heritage values and the importance of its protection and preservation, they will be far more motivated in taking an active part in all related activities.

Bulgarian underwater cultural and historical heritage also needs strategy, methodology and approaches to its active protection. Bulgarian Black Sea water area has a rich collection of historical and archaeological sites. Marine activities in the past resulted in a great number of underwater sites and artefacts which are part of the environment. The submerged settlements and the remains of shipwrecks on the sea bottom provide valuable information about the people who inhabited the Black Sea coast in the past; they are source of information about their everyday life, culture, and traditions as well as the cultural and trade relations between the West Black Sea coast and the Mediterranean. The development of the protection and conservation of the underwater cultural and historical heritage in Bulgaria requires a development of a management strategy based on practical and theoretical knowledge as well as world experience. It has to provide information for a broader audience, define a number of criteria, develop methods for public involvement in the process of heritage protection, take measures for the actual protection through underwater conservation activities, monitor and defend certain fishing activities with a destructive impact on the underwater archaeological and cultural heritage. These approaches will allow the implementation and the development of protection and conservation activities at underwater sites in Bulgaria.